Fordította
Juhász Viktor

Mark Roseman

A végső megoldás

A Wannsee-jegyzőkönyv

MAGYAR KÖNYVKLUB

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Mark Roseman: The Villa, the Lake, the Meeting.
First published by Allen Lane The Penguin Press 2002
Published in Penguin Books 2003

A magyar könyv támogatója a

HUNGÁRIA BIZTOSÍTÓ RT Nyugdíjpénztára
A takarékszövetkezetek partnere

Az egyedül jogosított magyar nyelvű kiadás.



Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom mindenkinek, aki megjegyzéseivel, tanácsaival segítette munkámat: mindenekelőtt Hans-Christian Jasch, Norbert Kampe és Peter Klein, továbbá Volker Berghahn, David Cesarani, Richard Evans, Christian Gerlach, Peter Longerich, K.-D. Schmidt, Nicholas Stargardt, Peter Witte és mindig segítőkész szerkesztőm, Simon Winder. A londoni Wiener Library és a berlini Haus der Wannsee-Konferenz (részletesebb információ a *www.ghwk.de* címen található) személyzete különösen nagy segítségemre volt az anyaggyűjtésben. Köszönet illeti Peter Robinsont a Curtis Browntól, aki fontos szerepet játszott a projekt kialakításában. A könyv írása közben egy ideig a Michigan State University vendégszeretetét élveztem, és nagyon hálás vagyok a kedvességükért. Hasonlóképpen szeretnék köszönetet mondani a University of Southamptonnak is, amiért hagytak nekem időt ennek a könyvnek a megírásához.

Leginkább Ann Larabee-nek vagyok lekötelezettje – számtalan segítőkész tanácsáért, értékes stilisztikai és szerkesztési észrevételéért, különösen a munka utolsó fázisában, illetve azért, hogy Jacobbal, Abigaillel és Kate-tel együtt olyan érzelmi közeget teremtettek, amelyben ez a mű megszülethetett. Ezt a könyvet nekik szeretném ajánlani.

1

„A modern történelem talán legszégyenletesebb dokumentuma”

A felfedezés a nürnbergi perre készülő akkori amerikai ügyész stábjának köszönhető: 1947 márciusában bukkantak rá a könyvünk tárgyát képező iratokra.[1] A német külügyminisztérium dossziéjában talált papírkötegen a „*Geheime Reichssache*” – „titkos birodalmi anyag” – feliratú pecsét állt, és egy találkozó jegyzőkönyvét tartalmazta. A találkozón, amelyet 1942. január 20-án, a Wannsee partján álló hatalmas berlini villában rendeztek, tizenöt vezető náci tisztségviselő, SS-tiszt és pártfunkcionárius jelent meg. Az amerikai hivatalnokok teljesen véletlenül bukkantak rá az eredetileg harminc másolatban készült jegyzőkönyv egyetlen fennmaradt példányára, a 16-os számú iratcsomóra.

A feljegyzés, vagy ahogyan hamarosan közismertté vált, a Wannsee-jegyzőkönyv nagyrészt a náci Biztonsági Szolgálat és a német Biztonsági Rendőrség vezetőjének, Reinhard Heydrichnek az előadását tartalmazza. Ebben Heydrich egészen 1941-ig összefoglalja, milyen intézkedéseket hajtottak végre a zsidókkal kapcsolatban, számba veszi a tengelyhatalmak, illetve a megszállt, semleges és ellenséges európai országok területén élő zsidókat, és felvázolja keleti „evakuálásuk” tervét. Hosszas vita bontakozik ki arról, milyen intézkedések szükségesek azokkal a zsidókkal szemben, akik félig vagy negyedrészt azok, gojokkal kötöttek házasságot vagy katonai kitüntetéseket viselnek. Heydrich úgy gondolja, nyugatról kelet felé indulva kellene átfésülniük Európát, de a lengyelországi német köz-

igazgatás képviselője szeretné, ha a program az ő területéről indulna. Lengyelországban nagyon sok a haszontalan zsidó. Hiába használják következetesen eufemizálva az „evakuálás" szót, a jegyzőkönyvből tisztán és világosan kiolvasható a tömeges népirtás szándéka – és a dokumentum, amely Berlin egykori kozmopolita negyedének polgári környezetében született, mindezt józan, bürokratikus nyelvezettel fogalmazza meg. Komoly, értelmes emberek folytattak eszmecserét a témáról, és részletesen megvitatták a fele- és negyedrészt zsidók ügyét.

1947-ben Robert Kempner felügyelte a német minisztériumok ellen folytatott pereket; a német származású, egykori zsidó hivatalnok az 1930-as években emigrált Amerikába. Amikor fény derült a jegyzőkönyv létezésére, Kempner azonnal főnökéhez, Telford Taylor tábornokhoz sietett, hogy tájékoztassa a felfedezésről. „Hát lehetséges ilyesmi?" – kérdezte Taylor.[2] Mindkét férfi tisztában volt vele, hogy a lelet „a modern történelem talán legszégyenletesebb dokumentuma"[3]. Ennél lélektelenebb módon még sohasem nyilvánították ki a rendezett és szabályozott keretek között lefolytatott tömeggyilkosság szándékát. A Wannsee-jegyzőköny a mai napig a leginkább programszerű, legszimbolikusabb írásos bizonyítéka a nácik tervezett népirtásának.

Ennek ellenére a jegyzőkönyv mélységesen titokzatos dokumentum. Első pillantásra azt mondhatnánk, hűen megörökítette azt a bizonyos pillanatot, amikor a nácik úgy döntöttek, kiirtják a zsidó népet. A vádlók is úgy vélték, megtalálták a náci tömeggyilkosságok „rosette-i kövét"[4], és a Wannsee-jegyzőkönyv a mai napig ezen közkeletű vélekedés alapjának számít.[5] A történészek viszont már régóta állítják, hogy a jegyzőkönyv egyszerűen nem lehet az, aminek látszik. Először is maga Hitler nem vett részt a tanácskozáson, a jelenlévők viszont túlságosan alacsony rangúak voltak ahhoz, hogy döntsenek az esetleges népirtásról. Másrészt gondok vannak az időzítéssel is.

A szovjet zsidók tömeges kiirtását már fél évvel korábban elkezdték. 1941 kora decemberében, Chelmnóban már zsidókat küldtek a gázkamrába. Javában épült a bełżeci haláltábor. Akkor viszont mi célja lehetett a wannsee-i találkozónak? A történészeknek meglehetősen sok fejtörést okozott ez a kérdés.

Az egyik lehetséges magyarázat az, hogy Reinhard Heydrich saját dicsőségének gyarapítására hívta össze a találkozót, ahol előterjeszthette az új tervet. A legtöbben azonban ezt nem tartják valószínűnek. Ha ez az értelmezés helytálló, a jegyzőkönyv történelmi jelentősége egyszerűen annyi lenne, hogy világos képet kaphatunk belőle a máshol, más időpontban meghozott döntésekről. Ez a magyarázat ugyan elfogadható, ha a már folyamatban lévő elgázosításokra és tömeges kivégzésekre gondolunk, de vajmi kevéssé tisztázza, miért állítja a jegyzőkönyv, hogy a találkozó szükségszerű a „zsidókérdés átfogó megoldásához", sőt ezt még azzal is tetézi, hogy állítása szerint a találkozó időpontjában ez a bizonyos megoldás még el sem kezdődött. Éppen ezért a vitázó történészek talán mind a mai napig egyetlen dologban tudtak csak megegyezni – Eberhard Jäckelt idézve –: „a wannsee-i konferencia legszembetűnőbb sajátossága az, hogy nem tudjuk, miért került rá sor".[6]

A jegyzőkönyv hátborzongató titka azonban még ennél is messzebbre vezet. Vajon attól értelmezhetőbbé válik-e, ha ismerjük a konferencia célját? Akkor talán képesek leszünk megmagyarázni, miként születhetett meg az előítéletek, a szigorú szabályozás, a józan tervezés meg az ideológiailag motivált öldöklés keveréke? Vajon jobban megértjük az adminisztratív precizitás ördögi paródiáját, amellyel választóvonalakat húztak a negyedrészt zsidók (akiket felül kell vizsgálni), a felerészt zsidók (akiket sterilizálni kell, ha „szerencséjük van"), illetve a tiszta vérű zsidók (akikre „evakuálás" vár) között? Más szavakkal fogalmazva: miképpen történhetett meg az, hogy Berlin-

ben, egy havas januári napon ilyen higgadtan és körültekintően vitathatták meg a népirtás kérdését?

Ha a holokausztot vizsgáljuk, a Wannsee-jegyzőkönyv más értelemben is szimbolikus jelentőséggel bír. Egyrészt a jegyzőkönyv létezik, eredetiségéhez kétség sem férhet, nyomasztó tárgyilagossága legalább annyira tagadhatatlan, mint amennyire felfoghatatlan.[7] Mementója a ténynek, hogy a holokauszt a történelem legjobban dokumentált tömeggyilkossága volt. Elvégre a bürokrácia jegyében hajtották végre. A nácik erőfeszítései ellenére, akik megpróbálták megsemmisíteni a terhelő bizonyítékokat, a háború után kezdetben a különböző háborús perekre készülő jogászok, majd a történészek hatalmas mennyiségű feljegyzést gyűjtöttek össze. A háború alatt a szövetségesek rendszeresen lehallgatták a németek rádióadásait, és immáron ezek átiratai is hozzáférhetőek. 1945 után ezerszámra születtek a bírósági tanúvallomások, és ezek a történészekkel folytatott vitákkal, eszmecserékkel együtt olyan mélységben tárták fel a nácik gyilkos világegyetemének különböző szintű síkjait – munkaszolgálat, megsemmisítőtáborok és halálmenetek létezését –, amire pusztán a dokumentumok felhasználásával nem nyílt volna lehetőség.

Mégis, amikor arról van szó, miért és hogyan hajtották végre mindezt, a dokumentáció távolról sem nevezhető teljesnek. Kulcsfontosságú iratokat semmisítettek meg. A Birodalmi Biztonsági Főhivatalra, a Reinhard Heydrich – a Wannsee-konferencia szervezője – vezette testületre vonatkozó iratokat nem találták meg, valószínűleg már nem is léteznek. A náci rendszer csúcsán állók egyébként sem vezettek feljegyzéseket. Hitler sohasem adott írásos parancsot a zsidókkal kapcsolatban, és Himmler is rendkívül óvatos volt. Sőt mi több, már a puszta döntés, hogy egy véres háború kellős közepén sor kerüljön egy ehhez fogható akcióra, olyan hátborzongató, és annyira nem lehet ötletszerű, hogy az iratkutatás, amely elvezethet az

általánosabb ötletek vagy vezérelvek megszületésének pillanatához, más esetekben kielégítő lehet, de itt nem. Jelen könyv éppen ezért nem a konferencia eseményeinek rekonstruálásával kezdődik, hanem a jegyzőkönyv felfedezésével – nem szabad elfelejtenünk, hogy csak egy dokumentum van a birtokunkban. Nincsen rálátásunk az eseményekre. Miért éppen ezeket a résztvevőket hívta meg Heydrich a tanácskozásra? Mi volt az eredeti napirend? Miért vettek részt a meghívottak, és mit mondhattak, ami nem került be a jegyzőkönyvbe? Ezekben a kérdésekben kizárólag találgatni tudunk.

A feljegyzésekben tapasztalható hiányosságok vagy még inkább a Wannsee ügyében felmerülő kérdések arra kényszerítenek minket, hogy magánál a találkozónál sokkal messzebbre kalandozzunk. Végül is a kérdés részben így szól: pontosan mi volt ezeknek az embereknek a szándéka 1942. január 20-án? Sőt még többről van szó: egyáltalán miképpen juthattak el erre a pontra? A jegyzőkönyv azt állítja, hogy a végső megoldás alapjait 1942 januárjában még nem dolgozták ki, és ennek kapcsán felmerül az a különösen fontos kérdés, amely a holokauszt egész történetét végigkíséri: vajon a népirtás alapos tervezés végeredménye lett volna? Ezt a kérdést – részben Hitler kétértelmű parancsai miatt – eléggé nehéz megválaszolni. Általánosságban véve és különösképpen a végső megoldással kapcsolatban gyakran nem világos, mennyire voltak kötelező jellegűek és precízek az utasításai. Ráadásul a Hitler hatalomra jutása és a wannsee-i konferencia között eltelt kilenc évben viselt zsidóellenes hadjáratot az állandó lendület és a változó célkitűzések ellentmondásos és nehezen értelmezhető kombinációja jellemezte.

A koherencia és a szándék kérdése különösen az 1970-es és 1980-as évek történészeit izgatta. Néhány olvasónk bizonyára hallott már az „intencionalisták" és a „strukturalisták"[8] közötti vitákról. Az előbbiek Hitler terveinek átláthatóságát hangsúlyozták, és azt, hogy mind az embere-

ket, mind az eseményeket uralni tudta. Az utóbbiak szerint Hitler nem volt ennyire határozott és intervencionista, és úgy vélték, hogy a beosztottjai között meginduló hatalmi harc vezetett a kaotikus politikai állapotokhoz, ami végül pusztulásba taszította a rezsimet. A viták kapcsán kialakuló kutatómunka hihetetlenül értékesnek bizonyult, de menet közben Wannsee kérdése nemhogy világosabbá, ellenkezőleg, még rejtélyesebbé vált.

Ezért önmagában még nem a kiélezett véleménykülönbség a felelős. A legtöbb történész köztes álláspontot képviselt.[9] A legjobb munkák a „mérsékelt funkcionalistáktól" származnak, akik elismerték, hogy Hitler nem mindig tudta biztosan, mit akar, és gyakran nem ő döntött, de a történészek következtetése szerint végeredményben mindig ő adta ki a végső parancsot.[10] Ha ezeket az értelmezéseket vesszük alapul, Hitler 1941 júliusában, augusztusában vagy szeptemberében lépi át a maga Rubiconját. Így továbbra is megfoghatatlan marad a wannsee-i konferencia lényege és időzítése. Az intencionalista-funkcionalista vita fogalmi háttere még a középutas résztvevőket is elbizonytalanította. Amennyiben létezett egyértelmű szándék, az Hitleré volt; ha ebben széles néptömegek vettek részt, az másodlagos indítékoknak tudható be: egyes szerzők – köztük olyan befolyásos személyiségek is, mint Raul Hilberg[11] – a bürokrácia vak engedelmességét hangsúlyozták. Mások Hans Mommsen és Martin Broszat nyomdokain haladva egy eltorzult politikai rendszer kényszerítő erejét emelték ki.[12] Nem kell a kizárólagosan német „kiiktató jellegű antiszemitizmus" elméletét elfogadni ahhoz, hogy egyetértsünk Daniel Goldhagennel: az ilyen „motiválatlan" felbuzdulásra kitalált modellek nem magyarázzák meg, miért ilyen szemléletű, ilyen karriert befutott férfiak foglaltak helyet a wannsee-i kerekasztalnál.[13]

Az elmúlt másfél évtized holokausztkutatásának köszönhetően Wannsee könnyebben beilleszthető a népirtás tágabb témakörébe. Saul Friedländer, Ian Kershaw és egyéb szerzők szövevényes, feltáró jellegű tanulmányokban tisztázták a vezetőség és a követők, az irányítás és az improvizálás közötti erőegyensúlyokat, és ezáltal sokkal megfoghatóbbá vált a tervszerűség és a tervszerűtlenség jellegzetes elegye.[14] Többek között Ulrich Herbert és Peter Longerich aktuális munkái is sokat segítettek abban, hogy újra felfedezzük a Hitler és követői által egyaránt vallott ideológiát, amely kezdetben ugyan nem elsőrendűen a népirtásra irányult, de amely nélkül Wannsee sohasem történhetett volna meg.[15] Végezetül meg kell említeni a mind közül talán legfontosabb fejleményt is, miszerint az utóbbi években Lengyelországban és a korábbi Szovjetunió területén is elkezdődött a helyi holokauszt kutatása, és a nagyobbrészt fiatal német történészek – Christoph Dieckmann, Christian Gerlach, Dieter Pohl és Thomas Sandkühler – hihetetlen mennyiségű anyagot tártak fel az egykori szovjet blokk eddig lezárt irattáraiban, ezzel is elősegítve az anyagban tátongó lyukak betömését.[16] Ebből kitűnik, hogy egy különös visszacsatolás eredményeképpen – a más esetekben hivatalos kormánypolitikától nem is túlságosan elszakadva, de jelen esetben mégis szörnyűségesen nem helyénvaló módon – a népirtás terve a gyilkolás szándékából fogant és fordítva. Wannsee a népirtássá fajuló tömeggyilkosság folyamatának egyik fontos záróaktusa. Jelen könyv elsőrendű célja ennek a folyamatnak a bemutatása.

A könyv első két fejezete ezért a Wannsee-t megelőző és előkészítő eseményekkel foglalkozik. Az első fejezet szűkszavúan felvázolja az erőskezű vezetésnek és a tétovázásnak, a lendületnek meg a káosznak, a céltudatosságnak és a látható céltalanságnak az egyvelegét, amely egészen 1941-ig lassan a népirtás felé sodorta az országot. A második fejezetben közelebbről is megvizsgáljuk, milyen bizonyítékok támasztják alá azt, hogy a Wannsee-jegyzőkönyv születését megelőzően is határozott, világos

tervek léteztek a végső megoldásra. Az utolsó két fejezet magával a konferenciával és utórezgéseivel foglalkozik. Az áldozatokról itt és most nem beszélünk. A könyv inkább azt próbálja meg felvázolni, miként is történhetett meg az, hogy 1942. január 20-án tizenöt tanult ember a népirtásról kezdett beszélgetni.

2
A *Mein Kampf*tól a tömeggyilkosságig (1919–1941)

A Mein Kampf *és a gyilkolás*

Hitler fenyegetőzései olyan pontosan előrevetítették azt a végzetes sorsot, amely végül is a zsidóságra várt (az előbbi a húszas években fogalmazódott meg, az utóbbi a negyvenes években következett be), hogy a körülmények szinte azt sugallják, a Wannsee-jegyzőkönyv alapjában véve nem volt több a *Mein Kampf* gépírásos összefoglalójánál. De a Wannsee-ig vezető út ennél azért jóval kacskaringósabb, és a helyzet sem ilyen egyértelmű. Hitler 1920 körül írott feljegyzései egyértelműen arról árulkodnak, hogy a „zsidókérdés" sokkal jobban foglalkoztatta, mint a marxizmus vagy a bolsevizmus. Hitler fajvédő víziója másokat is az áldozat szerepére ítélt – tervei szerint a vérbajosokra, az alkoholistákra és a bűnözőkre elkülönítés és sterilizálás várt volna, sőt talán még a német társadalomból is „amputálni" kellett volna őket[1] –, viszont kizárólag a zsidókról hitte, hogy összeesküvést szőnének a nemzet ellen. Bennük inkább faji, mint vallási alapon látott ellenséget, éppen ezért az sem változtatott volna semmit, ha kikeresztelkednek. Gyökértelen, nemzetközi erőnek tekintette őket, akik a nemzetközi bolsevizmus és a nemzetközi finánctőke kettős fegyverével próbálják aláaknázni Németországot, kintről és bentről egyaránt. Hitlernek az 1920-as évek kezdetétől haláláig szilárd meggyőződése volt, hogy „Júdea" a „világ rákfenéje"[2], és Németország jövője ennek a betegségnek a megszüntetésén múlik.

Hitler nyelvezete rendkívül erőszakos és vérszomjas, csak úgy burjánzik benne a sok „pestis" és „parazita". A zsidók hol „tetvek", vérszopó pókok vagy patkányok, kártékony bacilusok vagy vámpírok.[3] A *Mein Kampf* ban és beszédeiben „megsemmisítésről" *(Vernichtung)* beszél, sőt a zsidók elgázosítása is szóba kerül – szerinte másképpen végződött volna az első világháború, ha a fronton harcoló katonák helyett a tíz-tizenötezer izraelita vezető pusztult volna el a mérgező harci gázoktól. Gondolatmenete mélységesen nyugtalanító. De vajon Hitlernek valóban világos és egyértelmű tervei voltak a népirtásra, és tényleg komolyan gondolta, hogy ezeket megvalósítja? Hitler azonban egyszerre volt realista és fantaszta. A realista Hitler nem tekintette volna kivitelezhető megoldásnak a népirtást. 1925-ben még célozgatott is arra, hogy antiszemitizmusa taktikai célokat szolgál. Szerinte politikailag ajánlatos „kiválasztani egyetlen ellenséget, amelyben mindenki felismeri az egyetlen igazi bűnöst... És ez az ellenség a zsidó nép."[4] Az önreklámozó, gengszter Hitler eljátszadozott volna a fenyegető „gyilkosság" szóval. Vajon a megszállottan antiszemita Hitlerben felmerült volna a népirtás gondolata? Hitler a háború végén azt állította, mindvégig egyenes utat követett.[5] Más alkalommal mégis elismerte, hogy a *Mein Kampf* nem előre megírt tervezet volt.[6]

Akkor viszont mennyire kell szó szerint értelmeznünk a megsemmisítéssel kapcsolatos szavait? Végtére is a *Vernichtung* (ami jelenthet pusztítást, kiirtást és megsemmisítést is) olyan szövegkörnyezetben is felbukkant, ahol elképzelhetetlen lett volna embercsoportok vagy egy egész nép megsemmisítése.[7] A bőségesen alkalmazott parazitametaforákat szintén annak a már létező és igen radikális diskurzusnak a tükrében kell megvizsgálnunk, amelyet a zsidók jelentette veszéllyel kapcsolatban használt. A századforduló előtt publikáló Paul de Lagarde már emlegette a bacilusok eltávolítását.[8] Némely szerzők[9] éppen azért azzal érvelnek, hogy egyes íróknál, például Wilhelm Marr, Eugen Dühring és De Lagarde műveiben egészen a holokauszt kezdetéig következetesen és állandóan feltűnik ez a gondolatmenet, de rendkívül valószínűtlen feltételezés, hogy Hitler előfutárai valóban kitalálták volna a több százezer vagy millió ember tömeges biológiai elpusztítását.

Való igaz, hogy Marr-ral vagy Dühringgel ellentétben Hitler már az első világháború tapasztalataival felvértezve írta meg könyvét: a háború után már egyáltalán nem tűnt elképzelhetetlennek, hogy a modern halálosztó technika felhasználásával valóban milliókat irtsanak ki. Mint Hitler mondta, ő a háború után tanult meg gyűlölni.[10] De amikor a gáztámadásokról és a halottakról beszél, az már inkább zsarolás, mint a népirtás emlegetése. El kellene gázosítani néhány ezer túszt, és akkor a többiek nem tennének semmit. Ezek viszont gyilkos szavak, és a Hitler fejében létező Világegyetem néhány alaptételére épülnek. A zsidóság – a nemzetközi hatalom – mindenekelőtt az ellenséggel cimborál. Háború idején ezért különösen alkalmas túszok lehetnének belőlük. De ebből még nem következik, hogy az 1920-as években már az 1940-es évek gázkamráiról fantaziáltak volna. Más szavakkal: amikor Hitler „megsemmisítésről" beszélt, abból még nem következik egyenesen a wannsee-i konferencián megtervezett népirtás ténye. Nem mondhatunk mást, mint hogy gyilkosan kétértelmű nyelvezettel fogalmazott. Gondolkodásában azonban központi helyet foglalt el a zsidók kiűzése Németországból. „A végső cél – írta már 1919-ben – nem lehet más, csak a teljes zsidó népesség eltávolítása, megalkuvás nélkül."[11] Ezt a központi gondolatot gengszterhez méltó fenyegetőzésekbe és gyilkos fantaziálásokba burkolta, ami végül katasztrófálisnak bizonyult.

Ez a gyilkos szándékú kétértelműség rögtön szembetűnővé válik, ha Wannsee előfutárait kutatva az 1920-as évek ideológiájáról az 1930-as évek politikájára váltunk. Ekkor már nyilvánvaló a heves antiszemitizmus jelenléte. 1933. január 30-án, abban a pillanatban, amikor Hitler hatalomra jutott, a német zsidók hirtelen a tűzvonalban találták magukat. Az események túlságosan is emlékeztettek azokra a hetekre, hónapokra, amelyek Hitler kancellári kinevezését megelőzték: a nácik félkatonai szervezete, az SA és a Hitlerjugend tagjai folytatták a zsidók és a zsidó tulajdon elleni támadásokat. Néhány héten belül a párt körzeti vezetői (a gauleiterek) csatlakoztak a mozgalomhoz, és kerületenként szervezett támadásokat indítottak a zsidó vállalkozások ellen.[12] Április elején megkezdődött a kormányzatilag támogatott, országos bojkott a zsidó vállalkozások ellen, majd ezt a közhivatalokban lefolytatott tisztogatás követte. 1933 és 1934 között a zsidókat szinte teljesen eltávolították a német közéletből. Kurta szünet következett, amire még egyszer sor került, a berlini olimpia idején, de 1935–1937 között véghezvitték az összes további intézkedést is: a zsidók elveszítették állampolgárságukat,[13] nem folytathattak szexuális érintkezést árjákkal, és majdnem minden hétköznapi dolgot megtagadtak tőlük. Az 1937-es év végére fokozódtak az állandó támadások. A zsidóknak a végén lényegében semmilyen lehetőségük nem maradt a szabad életre. A rezsim egyre határozottabban fokozta a nyomást, mert remélte, hogy ennek hatására minél többen vándorolnak majd ki. Az 1938. november 9-ei Kristályéjszaka a náci brutalitás szinte egyetlen zsidó otthon ajtaját-ablakát sem kímélte az országban. A második világháború kitörésének pillanatáig Németország már megdöbbentően hosszú utat tett meg lefelé a lejtőn – a zsidó népesség fejvesztett, megfélemlített maradványa megtakarított vagyona roncsaiból és könyöradományokból élt.

Ezek a diszkriminatív intézkedések azonban, amelyek lélegzetelállító sebességgel zúdultak a zsidó közösségre, elsősorban egy zsidók nélküli társadalom felépítésére irányultak, és nem a tömeggyilkosságok előkészítésére szolgáltak. Az 1938-as Anschlußt követően Bécsben – később pedig Berlinben is – különleges központokat létesítettek, hogy „megkönnyítsék" a zsidó kivándorlást. Még csak fel sem merült az a szándék, hogy esetleg megpróbálják az országban tartani a zsidókat, és majd később megszabadulnak tőlük – éppen ellenkezőleg, minél távolabbra mennek, annál jobb. 1941 áprilisának végén a Birodalmi Biztonsági Főhivatal keményvonalasai úgy döntöttek, a háború alatt fokozott erővel kell folytatni a zsidó emigráció kikényszerítését.[14] Mi értelme lett volna ennyi energiát fordítani e célra, ha a hivatalos politika – még ha titokban is – tömeggyilkosságot tervezett? A háború kezdetéig a nácik elsőrendű célja a következő volt: megszabadulni a zsidók befolyásától, elszedni a vagyonukat, őket magukat pedig eltávolítani az országból. Ebből tehát már kitűnhet, milyen kanyargós út vezetett Wannsee-ig.[15]

A zsidóellenes intézkedések mögött álló, leplezetlen vagy éppen rejtett indítékoknál azonban sokkal aggasztóbb volt a kicsiben és nagyban egyaránt megnyilvánuló hajlam az erőszakra és brutalitásra. A törvényi szinten kifejezett zsidóellenesség egyszerűen elképesztő szintre emelkedett. A kormány egyszerűen felfüggesztette a weimari alkotmányban foglalt jogok és biztosítékok többségének betartását. Ezenkívül a németek megdöbbentően készségesen vállalkoztak különböző erőszakos cselekedetekre – ez a jelenség a Kristályéjszaka alkalmával érte el hátborzongató csúcspontját. Igaz, az nem a harmincas évek náci zsidópolitikájának „normáját" képviselte. A Kristályéjszaka egyik következménye az lett, hogy so-

kan – különösen a későbbi zsidópolitika kialakításában fontos szerepet betöltő intézmények – bizonyos értelemben elítélték a német utcákon elharapózó nyílt erőszakot. De jogos az érvelés, hogy az a rendszer, amely képes volt szentesíteni a Kristályéjszakát, bármit szentesíthetett.

Hitler és csatlósai

A wannsee-i konferencián tizenöt férfi – különböző intézmények és ügynökségek alkalmazottjai – találkozott, hogy a tömeggyilkosságról tárgyaljon. A köztük fennálló személyes kapcsolatrendszer és a szerep, amit a zsidóellenes programokban betöltöttek, minden kétséget kizáróan még az 1930-as években alakult ki. A hivatalos politika vészterhes célokat hirdetett meg, de ennél sokkal katasztrofálisabb következményekkel járt az a mohó engedelmesség, rasszista gondolkodás és egymással versengő együttműködés, amellyel ezek az emberek a feladatukat ellátták.

Tudomásunk szerint több történész a Hitler „kiskirályai" között meginduló versengést tartja a népirtás tulajdonképpeni hajtóerejének. Az érvelés szerint az antiszemita intézkedések áradatát sem koherens elképzelés, sem egy bizonyos határozott akarat nem irányította. Hitler, aki mindig későn eszmélt, összefüggéstelenül szónokolt, és politikai téren dilettánsnak számított, nem szentelt különösebb figyelmet a zsidókkal kapcsolatban hozott intézkedéseknek. Ő sohasem öntött tiszta vizet a pohárba, hiszen alárendeltjeit leginkább az állandó bizonytalansággal tarthatta csúcsformában, és éppen ezért nem is nevezett ki senkit, aki egy személyben felügyelte volna a kapcsolódó intézkedéseket. A náci Németországban általánosságban véve állandó hatalmi harcra csábított az egyértelműen meghatározott felelősség hiánya, az örökölt állami intézmények, az új párthivatalok és a kettő

között elhelyezkedő hibrid testületek közötti számos átfedés. A zsidókkal kapcsolatos politika területe kiváló arénaként szolgált az ambiciózus emberek számára, akik itt bebizonyíthatták, hogy az ideológia lelkes hívei. Közismert ténynek számított, hogy Hitler különleges figyelmet szentelt ennek a kérdésnek, illetve ebben az ügyben nem kell komoly ellenzékkel számolnia: a hatalmi struktúrán belül nem létezett „zsidópárti blokk", amely megpróbált volna szembeszállni az intézkedésekkel. A rendszer ráadásul nem rendelkezett azokkal a demokratikus eszközökkel, amelyek orvosolhatták volna a különböző sérelmeket, és gondoskodhattak volna azokról, akik változásokat követeltek – ennélfogva a zsidókérdés arénája a tősgyökeres szélsőjobbosok tökéletes játszótere lett, akik először csalódottan tudomásul vették, hogy az új rendszerben sem váltak befolyásossá, de később itt szabadon handabandázhattak és ordítozhattak.

Ebből a szemszögből vizsgálódva Hitler olykor még visszatartó erőként is működött. „Ha kénytelen volt két lehetséges irányvonal között választani – írja Hans Mommsen történész –, inkább a kevésbé radikális megoldás mellett döntött, mintsem eljátssza a forradalmi agitátor szerepét."[16] A nürnbergi törvények megalkotásakor például előfordult, hogy Hitler nem a radikális vonalat képviselte. Első pillantásra maguk a nürnbergi törvények sem árulkodnak túlzottan alapos tervezésről. Az utolsó pillanatban csapták össze, és amolyan rögtönzésként ráncigálták elő ezeket, amikor fontos állásfoglalásra volt szükség a nürnbergi nagy pártgyűlés végén.[17] Vagy másik példával élve: a Kristályéjszaka alkalmával kirobbant erőszakhullámot többen szintén rögtönzésnek tekintik, amire nem Hitler adta ki a parancsot. A történészek már felhívták a figyelmet arra, milyen szerepet játszott a pokol elszabadulásában Josef Goebbels, aki egy színésznővel folytatott szégyenletes viszonya után így próbálta visszanyerni elveszített tekintélyét.[18]

Az események alakulását vizsgálva semmiképp sem elhanyagolható, milyen sok különböző csoport vett részt a politikában, és hogy a rugalmas náci rendszer számos lehetőséget kínált az ambiciózus fiatalembereknek. A Wannsee-konferenciát is a hatalomehes Heydrich hívta össze, aki így próbálta egybeterelni hasonlóan gondolkodó társait. Ettől eltekintve azonban a hatalomért küzdő kiskirályokról kialakult kép két ponton is némi átgondolásra szorul. Egyrészt Hitler hatalma sokkal nagyobb volt, mint azt talán a fentiekből sejteni lehetne. Rövid időn belül nem akadt vetélytársa tekintélyének. Ő volt a náci párt vezetője és az ország kancellárja, 1934 után pedig az államfői hatalmat is átveszi. Sőt mi több, roppant népszerűsége és a párt keményvonalas tagjainak páratlan hűsége és odaadása az új rendszer íratlan alkotmányának központi alkotóelemévé vált. Ez a két dolog együttesen minden kritikától és riválistól megvédelmezte. Hitlerről teljes joggal állítják, hogy lassan cselekedett. A rendszer azonban annyira az ő jelzéseire hangolódott, hogy ilyenkor egyetlen ujjmozdulata elegendőnek bizonyult. Különös gondot fordított arra, hogy a nevét azért ne kapcsolhassák össze túl szorosan az antiszemita intézkedésekkel, de a leggyakrabban így is ő volt az, aki felvetette és beindította ezeket az intézkedéseket. A nürnbergi törvényeket végül talán túlságosan gyorsan összecsapták, pedig egy kétéves procedúráról volt szó, miközben Hitler rendszeresen előhozta az állampolgárság kérdését, amellyel a Belügyminisztériumban túlságosan sokáig foglalkoztak.[19] Nem mondható, hogy túlzottan mérsékelt álláspontot képviselt volna, hiszen ő vetett gátat a Belügyminisztérium próbálkozásainak, amikor megkísérelték a félig és negyedrészt zsidókat kizárni a törvények hatálya alól.[20]

És mindenekelőtt Hitler volt az, aki az 1930-as évek második felében radikálisan új hangot ütött meg. Miközben a háborúra készült, gazdaságilag mobilizálta az országot, nagyobb kockázatokat vállalt a külpolitikában, és fokozódó erővel állította félre vagy fokozta le az eddig partnerként kezelt konzervatív elitet, a párt szűkebb és tágabb nyilvánossága, illetve a hivatalos körök előtt újra meg újra hangsúlyozta a zsidók eltávolításának fontosságát. „A zsidóknak el kell hagyniuk Németországot – jegyezte fel Goebbels Hitler egyik hasonló szónoklatát követően –, igen, egész Európát. Ehhez még kell némi idő. De meg kell történnie és meg is fog történni. Ez a Führer szilárd elhatározása."[21]

Még ha a kezdeményezés nem is tőle származott, Hitler gyakran élt a „hatalmi ráhatás" eszközével. Elfojtotta a nem kívánt vagy nem időszerű akciókat, miközben másokat cselekvésre buzdított. 1936 februárjában például egy zsidó diák meggyilkolta Wilhelm Gustloffot, a svájci nácik vezetőjét. Javában zajlottak a téli olimpiai játékok, és Hitler, aki felismerte a visszafogottságban rejlő diplomáciai lehetőségeket, nem engedélyezte a nyilvános tiltakozásokat. Micsoda drámai erődemonstráció volt a számára az, hogy tulajdonképpen nem történt semmilyen demonstráció![22] Két és fél évvel később, amikor a német követség titkárát, Ernst vom Rathot Párizsban megölte Herschel Grynszpan, egy lengyel zsidó, éppenséggel a Kristályéjszaka lett a „spontán következmény". A legújabb kutatások ebben az esetben is kiderítették, hogy bár a történészek Goebbelst tartják az eset kirobbantójának, valószínűleg maga Hitler adta meg a jelet az akcióra.[23] Hermann Göring legalábbis biztosan így gondolta. Amikor valaki felvetette, hogy a bűnösöknek bíróság előtt kellene felelniük tetteikért, ő így felelt: „Meg akarod büntetni Hitlert?"[24]

Ennek ellenére Hitler víziói sohasem valósulhattak volna meg mások lelkes részvétele nélkül, akik segítettek finomítani és átalakítani célkitűzéseit. Hitler ellentmondást nem tűrően irányította az embereit, de gyakran magukra hagyta őket – a háború alatt pedig ez még inkább jellemzővé vált. Raul Hilberg listát készített azokról, akik fon-

tos szerepet játszottak a zsidókérdés „megoldásában", és ez a lista huszonhét különböző intézményt tartalmaz, amelyek közül a legfontosabbak képviselői a wannsee-i villában is megjelennek majd.[25] Nagy általánosítással azt is mondhatjuk, hogy három nagy csoportosulás vett részt a találkozón: a párt, a minisztériumok (ahol a személyzet nagy része, legalábbis a kezdetekben, még az előző kormányzat idejéből maradt ott) és Himmler SS-rendőrbirodalma.

A zsidópolitikát a kezdeti időszakban nagyrészt a párt nyomása, Hitler jelzései és a minisztériumi utasítások közötti egyensúly befolyásolta. 1936 után azonban két új szereplő lépett színre. Egyikük Göring volt, akinek hibrid közgazdasági kreatúrája, a négyéves terv fontos szerepet játszott abban, hogy 1942–1943-ig sikerült átállítani az ország gazdaságát a háborúra. A harmincas évek második felében Göring tényleges hatalmat szerzett a zsidókérdés kezelésében. Ő volt az elnöke annak a hírhedt gyűlésnek a Kristályéjszaka után, ahol Heydrichet megbízták egy olyan átfogó kivándorlási politika kidolgozásával, amely segíthet megtisztítani Németországot. Viszont a végső megoldás kivitelezésében Himmler SS-rendőrbirodalma játszott igazán fontos szerepet, illetve az általa felügyelt, Heydrich-féle Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat.

Himmlert eredetileg 1929 januárjában nevezték ki az SS birodalmi vezetőjévé, amikor a 280 fős testület még alig volt több, mint Hitler testőrsége. 1931-ben, amikor a taglétszám több ezerre duzzadt, az SS egyszerre működött rendőrségként és elitosztagként. Himmler kísérletet tett rá, hogy „a faj elitjévé" alakítsa a csoportot, azaz mindenkinek egészen 1750-ig visszamenőleg igazolnia kellett „tiszta árja" származását, és személyesen ellenőrizte például a menyasszonyaikat. 1933-at követően, a náci adminisztráció jellegzetes zűrzavarát kihasználva Himmler kibővítette az SS tevékenységi körét, és egyesével elkezdte átvenni az irányítást a bajor, majd az összes többi regionális rendőrség felett. Formálisan csak 1936-ban teremtették meg a pozícióját. Himmler névleg a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott, de a valóságban az SS vezetőjeként és Hitlerhez fűződő szoros kapcsolatai miatt a minisztériumnak esélye sem volt felügyeletet gyakorolni felette. A Birodalmi Biztonsági Főhivatalt (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) 1939-ben hozták létre, és formálisan az SS biztonsági szolgálatához (Sicherheitsdienst, SD) és a biztonsági rendőrséghez (bűnügyi rendőrség és titkos államrendőrség, Gestapo) csatlakozott.

Miközben Himmler Hitler testőréből a Birodalom biztonsági főnökévé küzdötte fel magát, helyettese, Reinhard Heydrich, a Wannsee-konferencia kiagyalója szintén egyre magasabbra emelkedett főnöke nyomában. Amikor 1932-ben kinevezték az SD élére, a Gestapóval együtt a szárnyai alá vette a biztonsági rendőrséget, és 1939-ben ő lett az RSHA első főnöke. A biztonsági szolgálatok 1935-ig a baloldaliaknak és az egyházaknak szentelték a figyelmüket. Heydrich azonban, aki értett Hitler jelzéseiből, 1936 folyamán kibővítette az SD zsidókkal foglalkozó részlegét. Miután átvette az irányítást a Gestapo felett, itt is alapított egy hasonló ügyosztályt, ahol a zsidókat, a szabadkőműveseket és a kivándorlókat figyelték. Heydrich az SD-t szánta a Birodalom zsidókkal foglalkozó agyközpontjának, a Gestapo pedig az első sorban harcolt volna úgy, ahogyan az SD parancsolja. Amint Hitler hozzáállása az egész zsidókérdésben egyre keményebbé vált, úgy fokozódott az SD érdeklődése is. Az 1938-as osztrák Anschluß után Heydrich központi irodát létesített Bécsben, ahol kizárólag a zsidók kivándorlásának zökkenőmentes lebonyolításával foglalkoztak. Azzal viszont már Göring bízta meg, közvetlenül a Kristályéjszaka után, hogy Berlinben is hozzon létre egy központi hivatalt, ahol a zsidók emigrációjával foglalkoznak, és ezzel vezető szerepet adományozott Heydrichnek meg az embereinek. Ami azt illeti,

Heydrich éppen erre a parancsra, pontosabban annak 1941. júliusi kibővítésére hivatkozott mint törvényes felhatalmazásra, amikor a Wannsee-konferenciát összehívta.[26]

Vajon minek köszönhető, hogy ennyi csoport és magánszemély ilyen lelkesedéssel vetette bele magát a zsidók ellen vívott háborúba? A történészek érthető okokból nehezen fogadják el, hogy az iskolázott, hozzáértő bürokratákat az antiszemitizmus irracionális ösztöne motiválta volna. Egy mentálisan kiegyensúlyozatlan embernél még előfordulhat az efféle megrögzött mánia, de miképpen történhetett meg egy egész társadalmi osztállyal, ezzel a rengeteg tanult emberrel? Biztosan anyagi érdekek állhattak a háttérben, nem igaz? Természetesen egy olyan rendszerben, ahol az alapító mozgalom éppen a hivatalos ideológiával indokolta a hatalomhoz való jogát, maga az ideológia stratégiai eszközzé vált a hatalom gyakorlása és hajszolása érdekében. Az antiszemitizmus jelszavát hangoztatva bárki legitimálhatta követeléseit és egyéb igényeit. A játszma számtalan játékosáról nehéz lenne eldönteni, mennyire őszintén hittek az antiszemita jelszavakban, és milyen mértékben használták ki az ideológiát céljaik eléréséhez.

A jelenkori kutatásoknak köszönhetően azonban lassan ismét kezdjük megérteni, mekkora hatalommal is bírt az antiszemita gondolkodásmód, amely egyeduralkodó irányelvvé vált, ha nem is a teljes német népesség, sokkal inkább a társadalom egyik fontos és befolyásos kisebbsége számára. Végtére is az 1920-as években a náci párt csupán egyike volt a hasonló ideológiát hirdető szélsőjobb csoportosulások hordájának. A párt etnikai alapú nacionalizmusa és heves antiszemitizmusa közel sem tekinthető egyedinek, hiszen akkoriban ez a gondolkodásmód a szélsőjobb megszokott irányvonalának számított, és ez alapvetően a húszas évek hátralévő részében sem változott. 1930 és 1933 között a párt tompította nyílt antiszemitizmusát, de a belső, zárt körben az ideológia ettől

még továbbra is létfontosságú szerepet játszott, és a pártpropagandában mind nyíltan, mind kódolt formában tovább élt.[27] A zsidó vállalkozások ellen megnyilvánuló erőszakhullám a nácik hatalomra kerülését követően újabb lendületet kapott, és ez jól példázta, milyen „komolyan" és mély átérzéssel viszonyulnak a hivatalos programhoz a párt minden létező szintjén.[28]

Kétségtelenül a konzervatív eliten belül is széles körű támogatottságnak örvendett az az elképzelés, hogy a zsidókat meg kell fosztani minden hatalomtól, korlátozni kell befolyásukat a kulturális életben, illetve magát a létszámukat is. Ezen a téren Hitler elegendő mértékű támogatásra számíthatott a hadseregen, a hivatalnokrétegen és a társadalom egyéb befolyásos rétegein belül ahhoz, hogy hatékony változásokat idézzen elő. Például igen megdöbbentő, hogy miután a nácik 1938-ban mondvacsinált ürüggyel elbocsátották Werner Freiherr von Fritsch tábornokot, ő egyik magánlevelében továbbra is arról értekezik, hogy a zsidóság elleni harc a nemzetiszocializmus legfontosabb és legnehezebb feladata.[29] Az antiszemita gondolkodáson kívül akadt még kapcsolódási pont a konzervatív elit és a nácik között: az erőszakos cselekmények széles körű támogatása, ami Németország első világháborús vereségéig és a húszas évek belső polgárháborújáig vezethető vissza. Mint arra Bernd Weisbrod is rámutatott, a polgárság egyes csoportjai megdöbbentő toleranciát tanúsítottak az erőszakkal szemben, pedig minden várakozás szerint ellenezniük kellett volna.[30] Ennek ékes bizonyítéka, milyen beletörődéssel fogadták Németországban Hitler 1934-es gyilkos merényletét, a „hosszú kések éjszakájá"-t, ami több mint száz ember életébe került, köztük a korábbi kancellárral, Kurt von Schleicher tábornokkal és feleségével.

Ezenkívül különlegesen fontos szerep jutott az értelmiség egyik rétegének, az úgynevezett háborús ifjak nemzedékének (akik a századforduló és 1910 között szület-

tek), hiszen ők bizonyultak a legfogékonyabbaknak a szélsőjobb ideológiájára. Az 1920-as évek diáksága a társadalom nagy részéhez képest másképpen reagált a háború és a vereség kérdésére, Németország nemzetközi megszégyenítésére és a kor roppant gazdasági nehézségeire: ők radikálisan antiszemita gondolkodással és faji alapú, etnikai nacionalizmussal válaszoltak. Az 1920-as évek elején rendezett diákparlamenti választásokon a szélsőjobbos Deutscher Hochschulring nyerte el a képviselői helyek több mint kétharmadát. 1926-ban a porosz hallgatók 77 százaléka szavazott arra, hogy zsidók ne léphessenek be a szervezetükbe.[31] Tehát kijelenthetjük, hogy a szóban forgó rétegen belül jelentős erőt képviseltek azok, akik a *völkisch* nacionalizmusért harcoltak. A Versailles utáni világrend igazságtalansága meggyőzte őket a nemzetközi törvények és polgárjogok önkényességéről. A weimari államot és alkotmányát már jóval Hitler hatalomra kerülése előtt elutasították.[32] Új fajpolitikára és erős országra vágytak, amely képes megbirkózni a külső és belső ellenségekkel – és Hitler kielégítette az igényeiket.

A Harmadik Birodalomban 1935–1936-ig alapvetően kétféle módon nyilvánultak meg a leplezetlenül antiszemita érzelmek: a párt vulgáris csőcselékének dúlásaiban és a konzervatív bürokrácia elfojtott ellenszenvében. Hitler a két hozzáállás között lavírozott, és mindkettőt felhasználta céljai érdekében. Az SD és a biztonsági rendőrség kibővítésével újfajta antiszemita csoportosulás lépett színre – ugyanolyan fanatikus és eltökélt volt, mint a párt közkatonái, de elítélte az utcai erőszakot, és racionális, szervezett megoldásra törekedett. „Ha létezett valaha egy olyan központi csoport, amely a nemzetiszocialisták népirtással és üldöztetéssel kapcsolatos politikáját diktálta", mint azt Ulrich Herbert közelmúltban kelt tanulmányában olvashatjuk, akkor az a Heydrich-féle RSHA biztonsági szolgálatát vezető, körülbelül 300 emberből állt. Ők lettek a különböző Einsatzkommandók és a negyvenes évek elején megszállt országokban szervezett biztonsági rendőségi egységek mögött álló vezéregyéniségek.[33]

Heydrich stábja rendkívül fiatalnak számított: 1939-ben a vezető pozíciókat betöltők kétharmada harminchat éves vagy annál fiatalabb volt.[34] Mivel magasan képzett emberekről van szó, fogalmazhatunk úgy, hogy ők testesítették meg a korábban említett diákcsoportok legjellemzőbb tulajdonságait. Mivel gyakran semmilyen ideológiát nem képviseltek, rasszista-nacionalista értékrendjük még pusztítóbb erővel bírt. A fiatalabbak nagy része realistának tartotta magát, és nem hatottak rájuk az idősebb nácik, például Himmler, Alfred Rosenberg vagy Walter Darré szóvirágokkal tűzdelt szónoklatai.[35] A modern, racionalista „Realpolitik" irányzatot támogatták, amelyet Werner Best szavaival élve „heroikus realizmusnak" is nevezhetünk, és amely azzal érvelt, hogy a törvényeket és a mindennapi élet alapszabályait alá kell rendelni a könyörtelen hatalomhajhászásnak.[36] Ha nem Hitler jut hatalomra, valószínűleg a csoport gondolkodásában sem jelentkeztek volna ilyen szembetűnően az antiszemita eszmék.[37] Az SS újságja, a *Das Schwarze Korps* még a harmincas évek vége felé is legalább olyan buzgalommal foglalkozott a politikai erőt képviselő katolicizmussal, mint a zsidók kérdésével.[38] De mihelyt ez a csoportosulás elfogadta Hitler célkitűzéseit, a közös filozófiának – a fajvédő harccal és a rendíthetetlen harcosok eszményével kapcsolatos elképzeléseiknek – köszönhetően rendelkezett a kivitelezéséhez szükséges akaraterővel is.

Figyelmeztető jelek

Az 1930-as években Hitler, a párt, az állam és az SS közös célja nem a tömeges népirtás volt, hanem a zsidó befolyás csökkentése és kivándorlásuk felgyorsítása. Ettől függetlenül a nácik által bejárt utat lépten-nyomon a Wannsee

felé mutató jelzőtáblák szegélyezik. Először is: az emigráció kérdéséhez igen ellentmondásosan viszonyultak.[39] A zsidók világméretű összeesküvésétől tartó nácik jelentősen akadályozták a zsidók kivándorlását, például korlátozták a lehetséges célországok listáját.[40] A potenciális kivándorlók súlyosbodó elszegényedése és a tőke-, illetve pénzkivitel egyre drákóibb korlátozása egyrészt megnehezítette az emigrálni készülő zsidók távozását, másrészt csökkentette a célországok befogadókedvét.[41] Hitler azonban többször utalt rá, hogy ha ezek az intézkedések sem oldják meg a zsidókérdést, ennél sokkal drasztikusabb események várhatóak.[42] Az 1930-as évek vége felé többször megszellőztette azt az elképzelést, hogy a zsidókat – nemcsak Németországból, hanem egész Európa területéről – valamiféle rezervátumba kellene áttelepíteni. 1938 szeptemberében Jozef Lipskinek, a lengyel nagykövetnek azt mondta, reményei szerint Lengyelország, Románia és Magyarország közös beleegyezésével rendezni tudja a zsidókérdést. Arra gondolt, hogy egy gyarmatra hajózná ki őket. Lipski erre azt felelte, hogy ha Hitler megoldást találna a problémára, a lengyelek emlékművet emelnének tiszteletére. Hitler 1939 januárjában többször is hosszasan tárgyalt a dologról a kelet-európai országok vezetőivel, és Jozef Becknek, a lengyel külügyminiszternek utalt rá, hogy legszívesebben egy távoli országot jelölne ki a célra. Azt is hozzátette, hogy ha a nyugati hatalmak engedélyezték volna, egy afrikai gyarmatot bocsátott volna a rendelkezésükre.[43]

Ezekből a kijelentésekből világosan kiolvasható Hitler meggyőződése, aki komolyan hitt abban, hogy a világ eseményeit egy nemzetközi zsidó összeesküvés irányítja. Amint külpolitikája egyre radikálisabbá, a nemzetközi közvélemény ennek következtében pedig egyre gyanakvóbbá vált, úgy fordult egyre fenyegetőbben a zsidók ellen. Már 1931-ben kijelentette, hogy egy esetleges újabb háború nyomán a zsidó népet „eltapossa a történelem kereke"[44]. 1935 októberében a berlini *Judenkenner* című hetilap hasábjain így fenyegetőzött: „Ha a zsidók parancsára idegen sereg lépne Németország területére, akkor lemészárolt izraeliták tetemén kell átgázolniuk."[45] A harmincas évek vége felé ezek a figyelmeztetések egyre fenyegetőbbé váltak. Hitler leghírhedtebb megjegyzése 1939. január 30-án hangzott el, a Reichstagban tartott beszéde során: „Megjósolom: ha a nemzetközi zsidóság Európa határain kívül és belül ismét világháborúba hajszolja a nemzeteket, akkor az eredmény nem a Föld bolsevizálása, tehát a zsidóság győzelme lesz, hanem az európai zsidó faj megsemmisítése."[46]

Hitler fenyegetőzése és jövendölése részben zsarolás volt. Ha a nemzetközi zsidóság manipulálná a világ eseményeit, akkor német hittestvéreiket túszként felhasználva vissza lehetne fogni őket.[47] Azt sem szabad szó szerint venni, amikor Hitler külföldi államférfiaknak egy zsidó rezervátum megteremtéséről beszélt. Ezt figyelmeztetésnek szánta. De jövendölései így sem tekinthetőek egyszerűen manőverezésnek. Hitt abban, hogy a zsidók nem csupán a világhatalmakat játsszák ki Németország ellen, hanem ezzel együtt egy nemzetközi ötödik hadosztály segítségével belülről próbálják tönkretenni Németországot. Ezek az ördögi mesterkedések okozták Németország első világháborús vereségét. Vagyis ezt az ötödik hadoszlopot el kell távolítani. Sőt még ennél is általánosabban nézve, Hitler a háborúban lehetőséget látott a radikális társadalmi átalakítások levezénylésére. Ha a háború utáni vallomásoknak hinni lehet, 1935-ben például azt mondta, mihelyt kitör a háború, bevezeti a fogyatékosok kötelező eutanáziáját. És nem sokkal a hadiállapot kihirdetése után valóban számtalanszor megtörtént, hogy szellemi és testi fogyatékosok gyilkosság áldozatai lettek.[48]

Amint egyre fenyegetőbben közeledtek a háború viharfelhői, úgy vált egyre vérszomjasabbá az általános beszédstílus. 1938 novemberében Himmler megjövendölte

a zsidók és németek közötti háborút. Ha a zsidók győznek, nem ismernek majd kegyelmet, és vérbe fojtják, kiéheztetik Németországot. A következményekről ugyan nem esett szó nyíltan, de mondandójából egyértelműen következtetni lehetett rá. A *Das Schwarze Korps* 1938. november 24-i számában megjelent az a kijelentés, hogy a zsidók nem élhetnek tovább Németországban. „A fejlődésnek ebben a szakaszában kénytelenek leszünk fejet hajtani az elkerülhetetlen előtt és kipusztítani a szubhumán zsidó fajt úgy, ahogyan a bűnözőkkel is elbánunk a nekünk adatott országban: tűzzel és vassal! Ennek a végkimenetele a német zsidóság végső katasztrófája, teljes pusztulása lesz."[49]

Deportálás a semmibe

A háború kitörése tágabb értelemben véve is meghatározó pillanat volt, ugyanis akkor derült ki egyértelműen, milyen mértékű gyilkolásra képesek a nácik. Ennek ellenére 1939 szeptemberében, a Lengyelország elleni támadás kezdetekor a népirtás gondolata még nem volt jelen a náci gondolkodásban.[50] Sőt a kormányzat még 1941 nyarának végén is a kivándorlást támogatta. A háború kitörése után több mint két évnek kell eltelnie ahhoz, hogy a németek teljes erővel bevessék a tömeggyilkosság eszközét.

A háború azonban az első pillanattól kezdve szükségessé tette az akkori helyzet átgondolását. A kivándorlás lehetőségét már az is jelentősen csökkentette, hogy Anglia és a Brit Nemzetközösség lezárta határait a német bevándorlók előtt, de amint Lengyelország német kézre került, a nácik hirtelen új „zsidókérdéssel" kerültek szembe – a fennhatóságuk alatt egyszerre jóval több mint kétmillió zsidó élt. Mihez kezdjenek velük?

A kérdésre igen hamar megtalálták a választ, habár a Lengyelországot érintő alapvető változások miatt maguk a részletek még módosultak egy kicsit a következő hetek

során. A tervek szerint Lengyelország nyugati tartományait (nagy részük 1918 előtt Poroszországhoz tartozott) a Német Birodalomhoz csatolják majd. Az ott élő lengyelek többségét a német adminisztráció (a Lengyel Főkormányzóság) fennhatósága alatt álló, megmaradt lengyel területekre száműzték. A zsidó rezervátumot a Lengyel Főkormányzóság keleti részén, a Visztula és a Bug között jelölték ki. Ide tervezték áttelepíteni a Lengyelország és Nagy-Németország területén élő zsidókat.

Ahhoz képest, hogy Heydrich csapatának milyen kevés idő (azaz szinte semennyi sem) állt rendelkezésére a szervezésre, bámulatos gyorsasággal láttak munkához. A háború kitörése után három héten belül Heydrich bejelentette csoportjának, hogy deportálhatják a zsidókat a Lengyel Főkormányzóság területére, sőt még a demarkációs vonalon, az ország orosz fennhatóság alatt álló részeire is átdobhatják őket.[51] Heydrich beosztottja, Adolf Eichmann, az RSHA zsidóügyekért felelős tisztje felkészült a körülbelül hetvenötezer embert érintő deportálások megszervezésére. Viszont amilyen meglepő gyorsasággal indult a program, legalább olyan hamar vége is szakadt. Valóban, 1941 nyaráig mindössze néhány ezer német zsidót telepítettek át Németországból Lengyelországba. Még a csatolt lengyel területekről is – melyeket most Warta-vidéknek és Nyugat-Poroszországnak neveztek, és a tervek szerint meg kellett volna tisztítaniuk a nem német lakosoktól – a tervezettnél jóval kevesebb zsidót deportáltak, a nem zsidó származású lengyeleknek pedig csak töredékét.[52]

Az ügy kétségtelenül elsőrendű fontosságúnak számított. Akkor viszont miért nem értek el többet a németek? A hadseregnek sikerült lefoglalnia valamennyit a gyér számú vasúti szállítóeszközök közül. De a legfőbb akadálynak mindenekelőtt egy másik gigászi áttelepítés ígérkezett, amit Himmler – akkor már a német népiség megszilárdításának birodalmi biztosa – indított útjára 1939–

1940-ben. A kormány több országgal megegyezett abban, hogy „hazahozza" és újra letelepíti a külföldön élő népi németeket. A távolba szakadt bárányok új hazájának elsősorban Nyugat-Poroszországot és a Warta-vidéket szánták. Az itt élő lengyel parasztokat meg kell fosztani birtokaiktól, földjeiket át kell adni a bevándorlóknak, őket pedig át kell telepíteni a határon túlra, a Lengyel Főkormányzóság területére. Habár ez szintén érintett néhány ezer lengyel zsidót, az általános deportálás – és mindenekelőtt a Németország területén élő zsidók Lengyelországba szállítása – rendkívül visszafogottan zajlott.

Ráadásul a célterületek hivatalnokai is lázadozni kezdtek. A Lengyel Főkormányzóság kormányzója, Hans Frank alig várta, hogy bebizonyíthassa képességeit, ezért célként tűzte ki egy „mintakolónia" megalapítását. Egy mintakolóniához azonban éppenséggel nem betelepíteni, hanem kitelepíteni kellett a zsidókat, részben a presztízs meg a faji okok miatt, részben pedig azért, mert Frank gazdasági szakértői szerint túlnépesedett a terület. Éppen ezért Frank minden erejével a deportálások beszüntetéséért lobbizott. Amikor ebben már Göring is támogatta – akit aggasztottak a kontrollálatlan népáramlás gazdasági következményei –, az egész program nagyon hamar elvesztette lendületét, és az ötlet, hogy Lengyelországból lerakóhelyet teremtsenek, elhalt. 1940. március 12-én Hitler bejelentette, hogy a zsidókérdés megoldásának kulcsa a szabad földterület, amiből neki nem áll rendelkezésre elegendő. Így 1940. november 15-ig Prágából, Bécsből és Mährisch-Ostrauból csak 5000, Szczecinből 1000 zsidót és 2800 romát deportáltak.[53]

De ha Lengyelország nem képes befogadni Németország zsidó lakosságát, a lengyel zsidókat pedig feleslegesnek tekintik, akkor mi legyen velük? Az eset legfontosabb fejleményének az a fantasztikus közjáték tekinthető, amikor felmerült Madagaszkár neve, mint a kitelepítés lehetséges célpontja. Az ötlet először a harmincas években került szóba, és 1940 májusában Himmler vetette fel ismét. Fritz Rademacher, a Külügyminisztérium munkatársa ezután megtette a kezdő lépéseket. Mivel az RSHA már 1930 környékén lefolytatta ez irányú vizsgálatait, sietve előálltak a saját tervükkel. Hitler júniusban tudatta Erich Raeder admirálissal és Benito Mussolinivel, hogy komolyan szóba került Madagaszkár mint leendő zsidó kolónia terve. Eichmann beosztottjait felkészítették a trópusi körülményekre, és beoltották őket malária ellen. Hans Frank igen komolyan vette az ötletet, mert úgy gondolta, ezzel lehetőség nyílna Lengyelország zsidó lakosságának eltávolítására. De augusztusra világossá vált, hogy mivel Németország nem aratott tengeri győzelmet Anglia felett, a terv kivitelezhetetlen marad.[54]

A nácik egészen 1941 késő tavaszáig, a Barbarossa-terv megindításáig próbáltak olyan területet találni, ahová kitelepíthették volna az európai zsidóságot.[55] Mindez teljesen illik abba a képbe, amit a rögtönzés és az egyértelmű tervezés hiánya jellemzett, de ettől még ugyanolyan megdöbbentő, hogy 1939 szeptemberében–októberében néhány hét leforgása alatt sikerült megalkotni ezt a nagyszabású átrendezési tervet, amely szintén néhány héttel később megfeneklett, és ezután tizennyolc hónapon keresztül egy helyben topogott.

A gyilkosság mint törvényes eszköz

Bár 1941 tavaszára a náci politika 1939 szeptemberéhez képest nagyságrendekkel közelebb került a Wannsee-konferencia alapelveihez, ez nem azért történt, mert a népirtás gondolata időközben hivatalosan is napirendre került. Sokkal inkább azért, mert a háborút és az idegen területek megszállását ürügyként kihasználva a náci kormány ténykedése és a társadalmi átalakítás programja szinte elképzelhetetlen brutalitással folytatódott. A zsidó

rezervátum gondolata két ponton is eltért a kivándorlás gyakorlatától (habár az emigrációt továbbra is támogatták). A rezervátum funkciója – legalábbis a nácik elképzelései szerint – az lett volna, hogy egy alapvetően büntetésképpen létrehozott, sivár környezetben véget vessenek a zsidó nép gyarapodásának. Eichmann csoportja szándékosan a lehető legegészségtelenebb helyszíneket kereste. De az alapgondolatot Frank kormányzó fogalmazta meg a legbrutálisabban: „Örömömre szolgál, hogy végre fizikailag is megtámadhatjuk a zsidó fajt. Minél többen halnak meg, annál jobb. (...) Ideje, hogy a zsidóknak feltűnjön az érkezésünk. A felüket-háromnegyedüket a Visztula keleti partján akarjuk látni."[56] Ezenkívül kezdett felsejleni, milyen gigászi, új léptékkel mérhetőek a nácik társadalmi átalakítást megcélzó tervei. A Himmler rajztáblájára felvázolt, valóban roppant méretű lakossági áttelepítések egész Kelet-Európa etnikai térképét átrajzolhatták volna. Himmler elképzelései közel sem nevezhetőek egyértelműen zsidóellenesnek, és a zsidók ellen irányuló intézkedéseket valóban a háttérbe szorította egy másik, fontosabbnak ítélt ügy, a német kisebbség hazatelepítése. De már maguk az ambiciózus vázlatok is kézzelfogható közelségbe hozták azt, ami addig elképzelhetetlen lett volna. Miközben Himmler újratelepítési apparátusa lassan beférkőzött a lengyel közigazgatás minden szintjére, állandó nyomásgyakorlással próbálta cselekvésre bírni azt.[57]

Legalább ennyire fontos – és ebben egyértelműen kimutatható Hitler személyiségének hatása –, hogy a grandiózus tervek nem párosultak ezzel arányos, átgondolt tervezéssel. Eszetlen sebességgel vállalták el a különböző kötelezettségeket és készítették a különböző menetrendeket. Ide-oda küldözgették a transzportokat, a következményekre pedig senki sem gondolt. Még a népi németeket is minden ésszerű elgondolás híján hurcolták fel-alá egész Európában. 1940/41 telén, 1500 fogadótáborban 41 és ½ millió hazatérő német várta az áttelepítést. De az ő megpróbáltatásaik még csak meg sem közelítették az otthonuktól elszakított több százezer lengyel és zsidó szenvedéseit, akiket egyszerűen áttoloncoltak a Lengyel Főkormányzóság területére. Az 1940-es szczecini razzia után például 1200 zsidót – köztük rengeteg öregembert – raktak ki egy éjszaka Lengyelországban, akik húsz kilométert voltak kénytelenek menetelni a behavazott utakon. Több százan pusztultak el a kimerültségtől. Az áldozatok sorsával senki sem foglalkozott, az egyetlen cél az volt, hogy elhagyják a vonatot.[58]

A háború kitörésével nemcsak a hihetetlen méretű áttelepítések sorozata indult meg, hanem egyéb jelentős változások is történtek. Hitler mindig is a politikai küzdelem egyik törvényes eszközének tartotta a gyilkosságot. Az újabb területek megszállása lehetőséget és indítékot teremtett arra, hogy még gyakrabban éljenek ezzel az eszközzel, ezúttal a politikai kontroll és a társadalmi átrendeződés érdekében. Mint 1939. szeptember 7-én Heydrich közölte beosztottjaival, augusztusban Hitler úgy határozott: „Lengyelország társadalmi elitjét a lehetőségek szerinti leghatékonyabb módszerekkel ártalmatlanná kell tenni."[59] Heydrich erre létrehozta az úgynevezett Einsatzkommandókat, amelyek a biztonsági rendőrség (SiPo), az SD, a rendőrség és a katonai (Waffen) SS tagjaiból álltak. Ezek a csapatok a Wehrmacht mögött érkeztek és a Birodalom ellenségeinek tekintett személyekkel foglalkoztak. 1939 októberének utolsó harmadában megkezdődtek a tömeggyilkosságok: az áldozatok többek között tanárok, tudósok, katonatisztek, hivatalnokok, papok és a szellemi fogyatékosok voltak. Köztük rengeteg zsidó akadt: az ország lerohanását követő hat hétben 16 000 civillel végeztek, ebből ötezren zsidók voltak, de ez a szám az év végére valószínűleg elérte a hétezret. A műveletet elsősorban nem a zsidókérdés megoldására indították, inkább egy esetleges hazafias lengyel vezetés

megalakulását akarták megakadályozni. Közben azonban kezdtek hozzászokni a gyilkoláshoz.[60]

A gyilkosság mint a megoldás eszköze teljesen más környezetben is felbukkant: afféle műtéti beavatkozásként vetették be a társadalmi struktúra átalakítása közben. Nem sokkal a háború kirobbanása előtt Hitler felhatalmazást adott egy olyan speciális program beindítására, amelynek során kiválogatnák és elpusztítanák azokat a testileg és lelkileg fogyatékos gyermekeket, akik a jövőben terhet jelenthetnének az állam számára. Még mielőtt az elméletet a gyakorlatban is alkalmazni kezdték volna, a fogyatékos felnőttekre is kiterjesztették. Ez esetben is a lengyel és az egykori lengyel területek szolgáltak kutatólaboratóriumként. 1939 decemberében meggyilkolták a Warta-vidék elmegyógyintézeteinek ápoltjait. Itt használtak először gázt emberi életek kioltására. Általánosságban véve a szellemi fogyatékosok meggyilkolása fontos kapocs a zsidók későbbi kiirtásához vezető láncban. Valamikor 1940 tavaszán működésbe léptek az eutanáziabrigádok, amelyek minden, szellemileg nem egészséges zsidót meggyilkoltak, ráadásul anélkül, hogy a más esetben (jóllehet gyakran önkényesen) használt teszteknek vetették volna alá őket. Amikor 1940 nyarán elkezdtek felkészülni a kudarcra ítéltetett madagaszkári program végrehajtására, az elmegyógyintézetek összes zsidó betegét megölték. Pszichológiai szempontból még mindig jelentős szakadék választja el a két dolgot, azaz a „nem életrevalónak" bélyegzett szerencsétlenek és egy egész nép kiirtását. Ettől függetlenül az eutanáziaprogram végrehajtását felügyelő ügyosztályok és csoportok később az addig szerzett tapasztalataikat és energiájukat a zsidók tömeges pusztítására fordítják majd.[61]

Ráadásul a lengyel területen mindenki szabadosabban hirdethette a brutalitás és a gyilkolás egyre kuszábbá váló gondolatát, ami enyhébb formában már az 1930-as évek elején jelentkezett. Ezúttal is Hitler adta meg az alaphan-

got. Amikor 1939. augusztus 22-én katonai vezetőkkel találkozott, az egyik résztvevő a következőket jegyezte le a helyszínen tartott beszédéből: „Lengyelország elpusztítása. A cél az élők elpusztítása, nem egy bizonyos határvonal elérése. Szívünk nem lehet együtt érző. Brutális hozzáállás." A hadsereg, a közkatonák és Hitler közötti viszony továbbfejlődése egyértelműen példázza a Führer központi szerepét. A lengyel megszállás első heteiben a zsidók ellen elkövetett erőszakos cselekedetek nagy részét nem Heydrich különleges osztagai, hanem közkatonák követték el, akiknek antiszemita érzéseit még jobban felkorbácsolta a számukra furcsa külsejű keleti zsidók látványa. Bár a katonákat természetesen a nácik által régóta terjesztett antiszemita hangulat is befolyásolta, nem kaptak központi parancsot. Való igaz, hogy egyes tisztek személyesen toloncolták át a zsidókat a szovjet demarkációs vonalon. A vezető beosztású tiszteket azonban egyre jobban aggasztották az ilyen túlkapások, és megpróbálták visszafogni csapataikat, illetve tompítani az Einsatzgruppe (különítmény) durvaságát. Ez volt az utolsó pillanat, amikor még vissza lehetett volna térni a hagyományos megszállás eszközeihez, és akkor a háború kevésbé pusztítóan folytatódhatott volna. Hitler válaszképpen amnesztiát ajánlott a túlkapások résztvevőinek, hogy ne a hadsereg feleljen a lengyel adminisztrációért, és ezzel véget vessen annak a gyakorlatnak, hogy a katonai bíróságok ítélkeznek az SS és az Einsatzgruppék felett. Sőt azok a tábornokok, akik korábban hevesen tiltakoztak a bűncselekmények ellen – mint például Georg von Küchler tábornok –, most szintén beálltak a sorba. Alig másfél év elteltével a hadsereg készségesen segédkezett a népirtásban.[62]

Míg a Birodalomban a nácik a már létező elittel kellett boldogulniuk, a keleti államapparátust a sajátjukkal töltötték fel. Az SD és a biztonsági rendőrség tisztjeire különösen jellemző, hogy majdnem mindannyian régóta

nácik voltak. A lengyelekkel és elsősorban a zsidókkal szemben táplált ellenségeskedés szinte kötelező állami magatartásformának számított. A párttagok pogromszerűen űzött kegyetlenkedése, a biztonsági rendőrség fegyelmezett brutalitása és a „gyarmaton" dolgozó állami hivatalnokok érdekeivel szemben megmutatkozó érzéketlenség ebben a légkörben lassan kezdett összeolvadni. Miután a deportálás terve meghiúsult, Berlint egyre kevésbé érdekelte, mi történik a lengyelországi zsidókkal, így aztán az alacsonyabb beosztású emberek egyre nagyobb szabadságot élveztek. A helyi jellegű intézkedések éppen eléggé különböztek egymástól ahhoz, hogy azt bizonyítsák, nem létezett egységes terv a gyilkolásra. Viszont a Varsóban, Lublinban és más városokban végrehajtott akciók olyan halálosnak bizonyultak, hogy a jól értesült lengyelországi megfigyelők között széles körben elterjedt az a nézet, miszerint a háború után minden zsidót elpusztítanak.[63]

Holtpont és csalódottság

A lengyelországi német államapparátuson belül 1940 nyarán, sőt még 1941 tavaszán sem hitték, hogy a háború után tömeges tisztogatásokra kerülne sor. Sokkal inkább tartotta magát az a meggyőződés, hogy a zsidóknak el kell hagyniuk a területet. Frank kormányzó nem támogatta a „lengyel lerakóhely" ötletét. 1939–1940 körül több elképzelés is napvilágot látott azzal kapcsolatban, miként lehetne a lengyel forrásokat ésszerűen, Németország érdekében felhasználni. 1940 nyarára Frank beosztottjai között elterjedt a hír, hogy a zsidó származású – és kis részben a nem zsidó származású – lengyeleknek menniük kell, mert a területet csak így lehet gazdaságilag hatékonyan kihasználni. Minél nagyobb nyomás nehezedett a régióra – amelynek pluszélelemmel kellett volna ellátnia Németországot –, az államapparátus annál jobban kereste a lehetséges megoldásokat, miként szállíthatná még keletebbre a „felesleges" népességet.[64]

Hazai földön, a Birodalomban eközben viszont egyre nagyobb elégedetlenséggel szemlélték, milyen lassan zajlik a zsidók kiszorítása. Alig kezdődött el a háború, Bécsben máris több helyi pártvezető panaszkodott a zsidó lakosság jelenléte miatt. 1940 decemberében a bécsi gauleiter, Baldur von Schirach is csatlakozott a követelőzők kórusához. Hitler támogatásáról biztosította őket, bár ettől függetlenül továbbra sem történt jelentős változás. 1941 tavaszán Goebbels kezdett el panaszkodni – ő is azt a választ kapta, hogy jelen pillanatban a deportálások nem kivitelezhetőek. Elsősorban Heydrich és Eichmann volt az, aki egész intézményét és hírnevét a Birodalom megtisztításának szentelte. Amikor például a Lengyel Főkormányzóság területére indított első transzporthullám után Eichmann parancsot kapott a deportálások leállítására, ő azzal erősködött, hogy „az államrendőrség presztízsének megőrzése érdekében még egy transzportra szükség lesz"[65]. Az RSHA komoly provokációként élte meg, hogy a zsidók kiűzését célzó törekvéseik rendre kudarccal végződtek. A hivatalos célkitűzés továbbra is az áttelepítés maradt, de egyre jellemzőbbé vált egyfajta komor eltökéltség, hogy egyszer s mindenkorra el kell rendezni az ügyet.[66]

A népirtás megkezdődik

1940-ben és 1941-ben a megszállt Lengyelország csak úgy fortyogott a kegyetlenkedésektől. Egy Izbica nevű kisvárosban az újonnan kinevezett, népi német polgármester beidomította kutyáját, hogy felismerje a zsidó csillagot. A polgármester kedvenc farkaskutyája sportszerűen vadászta és ölte a kútra induló asszonyokat. Odilo Glo-

bocnik munkatáboraiban tucatjával hullottak a Bug folyó menti védműveket építő zsidók. Az őrök szórakozásképpen arra kényszerítették a foglyokat, hogy a mozgó tehervonaton az egyik kocsiról a másikra ugráljanak. Ezrével és tízezrével sorolhatnánk az ehhez hasonló példákat, és itt már megfigyelhető néhány jellegzetesség, amely majd a holokauszt hamisítatlan jellemzőjévé válik. Ennek ellenére a vizsgálatunk célpontjául szolgáló, magasabb döntéshozó szinteken még mindig nem merült fel a tömeges népirtás gondolata. A Szovjetunió elleni háború döntötte el határozottan a kérdést.

1941. június 22-én a német csapatok szovjet területre léptek. A hadsereg mögött négy motorizált Einsatzgruppe vonult, egyenként 600 és 1000 fő közötti létszámmal. Karl Jäger, az északi csoport, az Einsatzgruppe A alá beosztott egyik alkommandó vezetője decemberben így számolt be egysége, az Einsatzkommando 3 tevékenységéről:

Kijelenthetem, hogy az Einsatzkommando 3 sikerrel megoldotta a litvániai zsidóproblémát. A munkatáborok dolgozóit és családjaikat leszámítva Litvániában nincsen több zsidó...

Egy ilyen akció sikeres végrehajtása elsősorban szervezés kérdése. Ahhoz, hogy minden körzetet szisztematikusan megtisztítsunk, minden külön akciónkat alaposan meg kellett terveznünk, és előtte meg kellett vizsgálnunk az érintett körzet adottságait. A zsidókat egy kijelölt helyre gyűjtöttük össze, esetleg néhány csoportra osztottuk őket. A szükséges gödrök helyét először ki kellett jelölni, majd ezeket ki kellett ásni, a létszám befogadására alkalmas méretben. A gödrök általában 4-5 km-re voltak a zsidók gyűjtőhelyétől. Legfeljebb 500 fős csoportokban, legalább 2 kilométeres úton szállítottuk őket a kivégzés színhelyére...[67]

A jelentés megírásának idején az Einsatzkommandók és a többi halálosztag tömeges kivégzései már félmillió zsidó halálát okozták. A nácik ezzel átléptek a népirtás fázisába.

Hitler azt mondta a tábornokainak, hogy ez nem átlagos háború, hanem két ideológia halálig tartó harca. A szovjet államot az elképzelhető legbrutálisabb erőszakkal kell elpusztítani. A kommunista tisztségviselők bűnözők, és ennek megfelelően kell velük elbánni.[68] Ez utóbbi parancsa nem sokban különbözött 1939 augusztusában adott utasításától, amelyben elrendelte a lengyel vezetés kiiktatását. A zsidók szempontjából azonban katasztrofális különbségnek számított, hogy Hitler elképzelése szerint a zsidók jelentették a kommunista rendszer szívét-lelkét. Hitler gyökeresen ki akarta irtani a „zsidó-bolsevik értelmiséget". Ennélfogva az orosz értelmiségiek ellen indított kampány egyben a zsidók elleni hadjárat kezdetét is jelentette, csakhogy azt nem nagyon határozták meg, mikor számítanak a zsidók bűnösnek vagy cinkosnak.

Hitler joggal számíthatott a biztonsági rendőrség lelkes egyetértésére. A Szovjetunió területére küldött négy Einsatzgruppe feladatainak megtervezését Reinhard Heydrich végezte a Barbarossa-terv beindítását megelőző hónapokban. Az SD agytrösztjét alkotó, magasan képzett elitcsoport tagjai lettek most az Einsatzgruppék parancsnokai. A részletes áldozatlistákat mindig megküldték Berlinbe, és ezekben aprólékosan, külön-külön felsorolták a jelentésben tárgyalt időszak alatt lelőtt zsidó férfiakat, nőket és gyermekeket: első ízben tettek tanúbizonyságot a maga teljes iszonyatosságában a népirtó ideológia és a bürokratikus szőrszálhasogatás egyedi keverékéről, ami addigra Heydrich osztályának jellegzetes vonásává vált. Legalább ennyire megdöbbentő a hadsereg hozzáállása, ahol addigra a szovjethatalom elleni harc elfogadott részének tekintették a zsidóellenes intézkedéseket. A hadsereg főparancsnoksága osztozott Hitler antibolsevizmusában és antiszemitizmusában, ráadásul Lengyelországban engedelmeskedni is megtanultak, így aztán teljesen

önszántukból segítettek ennek az újfajta háborúnak a megtervezésében.[69] A június 6-án kelt, hírhedt *Komissarbefehl* leszögezte, hogy a Vörös Hadsereg összes politikai komisszárját le kell lőni.[70] A hadsereg elfogadta, hogy az operatív zónán belül az SS „különleges feladatokat" hajtson végre, és saját felelősségére indítson akciókat a polgári lakosság ellen. Mind a seregben, mind az Einsatzkommandók soraiban az antibolsevista és partizánellenes intézkedésekkel indokolták a zsidó polgárok ellen elkövetett tetteket.[71]

A szovjet háború más értelemben is gyilkosságokra épült. A közelmúltban több történész rámutatott Hitler *va banque* katonai stratégiájára, és valóban, hosszú távú betelepítési tervei a szovjet erőforrások – mindenekelőtt az élelmiszer – kíméletlen kizsákmányolására épültek.[72] 1941. május 2-án a Birodalom gazdasági szakértői arra a következtetésre jutottak, hogy a háború csak akkor folytatható a következő évben, ha az orosz földön állomásozó német katonákat orosz élelemmel látják el. A száraz konklúzió szerint „minden kétséget kizáróan több tízmillió *[Zigmillionen]* ember fog éhen halni"[73]. A német hadsereg főparancsnoksága szándékosan nem gondoskodott a leendő szovjet hadifoglyok ellátásáról, akiknek számát több millióra becsülték. Ennek következtében a hadifoglyok között döbbenetesen magasra ugrott a halálozási arány – a halottak száma kezdetben meghaladta a legyilkolt zsidókét. A nyár folyamán egyre nagyobb igény mutatkozott az élelmiszer-tartalékok iránt, egyrészt azért, mert a katonai előrenyomulás mértéke nem érte el a várt szintet, másrészt kiderült, hogy nem megfelelően művelték meg a földeket. Egyre többen követelték a „haszontalan kenyérpusztítók" elpusztítását.[74] A hadifoglyok napi adagjait szeptembertől még tovább csökkentették, és 1941 végére *kétmillió* éhező szovjet rab pusztult el a németek kezei között.[75] A kegyetlen bánásmód (jobban mondva az éheztetés) is azt példázza, hogy a nem csatatereken elesettek számát előre kikalkulálták és a hadjárat szerves részének tekintették.

A Barbarossa-terv aztán gyilkos kényszert teremtett, és a háború egész jellegét megváltoztatta. De vajon ez azt jelenti, hogy a kezdetektől fogva végezni akartak minden szovjet zsidóval, vagy egy sokkal behatároltabb stratégiai elképzelés (a zsidó-bolsevik értelmiség megsemmisítése) fejlődött később valami sokkal nagyobb méretű dologgá? Heydrich terveinek nagy részét sajnos nem ismerjük. Sokkal kevesebbet tudunk az Einsatzgruppe-parancsnokok utasításairól, mint a Wehrmacht alapvető direktíváiról. Mindössze a Heydrich utasításai alapján készült rövid kivonat maradt ránk, amit júniusban Himmler kiküldött megbízottjai és a Szovjetunióban tevékenykedő, magasabb beosztású SS- és rendőrtisztek kaptak kézhez.[76] A dokumentum megemlíti, hogy „a párt és az állam szolgálatában álló zsidókat" célba kell venni, ami alapvetően nem sugallja a népirtás szándékát, de valóban nagyon homályosan fogalmaz azzal kapcsolatban, meddig lehet elmenni. Nagyon valószínűnek tűnik, hogy Heydrich szóban az írott parancsnál sokkal részletesebben tájékoztatta az Einsatzgruppék tagjait.[77]

Ha megvizsgáljuk, pontosan mit műveltek a halálbrigádok, láthatjuk, hogy az általános gyakorlat szerint először az állami hivatalnokok és a felelős beosztású zsidók szűkebb csoportját vették célba, de az érintettek körét aztán igen hamar kibővítették a katonai szolgálathoz szükséges életkort elért zsidókra.[78] Néhány héttel később, július–augusztus folyamán ezt elkezdték kiterjeszteni a nőkre és a gyermekekre is, és augusztusban–szeptemberben megjelentek a halálosztagok, és szisztematikusan egész közösségeket irtottak ki.[79] Vajon lépésről lépésre hajtottak végre egy már létező tervet, vagy nyáron változtak meg az utasítások? Ha igen, akkor ki rendelte el a tömeges gyilkosságokat? Az Einsatzgruppék és -kommandók elfogott vezetői a háború utáni perekben rendkívül

ellentmondásos vallomásokat tettek, és legalább ennyire kétértelműek a háború alatt beküldött jelentéseik is.[80] A jelentések egyrészt azt bizonyítják, hogy általánosságban valóban ez volt a gyakorlat, másrészt azt mutatják, hogy helyi szinten minden parancsnok jelentős eltérésekkel értelmezte az adott utasításokat. Már 1941 júliusában megesett, hogy az Einsatzgruppe A vezetője úgy értelmezte, hogy a Szovjetunióban uralkodó különleges körülmények az összes zsidó meggyilkolására feljogosítják.[81] Az Einsatzgruppe C viszont még szeptemberben sem gondolta, hogy elsőrendű feladata a zsidó lakosság kiirtása lenne.[82]

Bármilyen parancsokat is kaptak kezdetben a csapatvezetők és a körzetparancsnokok, hajlamosak voltak tágabban vagy szűkebben értelmezni azokat. Ez azt sejteti, hogy a kezdeti utasítások nem utalhattak egyértelműen a népirtásra, viszont olyan tágan határozták meg, ki tartozik a zsidóság elitjébe, hogy ennek alapján valóban könnyen elfajulhattak az események – azaz sor kerülhetett a munkaképes zsidó lakosság lemészárlására. És ha már egyszer ilyen elképesztő mértékben elkezdődött a gyilkolás, onnan kezdve az áldozatok körének minden kismértékű kibővítése apró lépésnek tűnt. Például a legyilkolt férfiak feleségét és gyermekeit már nem tartották „életrevalónak", különösen nem a fokozatosan csökkenő élelmiszeradagok fényében.

Az egyre szélsőségesebbé váló politika alaphangját egyértelműen Hitler adta meg. Tudjuk, hogy rendszeres jelentéseket kért az Einsatzgruppék ténykedéséről. Lehet, hogy egy kivégzést lefilmeztek a számára.[83] Egy fontos, július 16-i megbeszélésen – amelyet követően hatalmat adott Rosenbergnek azon területek felett, amelyek addig még nem álltak közvetlenül a katonaság fennhatósága alatt – azt is kijelentette, hogy Németország sohasem vonul ki a megszállt területekről. Az ügy végleges elintézése érdekében minden szükséges intézkedést meg kell hozni – legyen az kivégzés vagy deportálás. Sztálin partizán-hadviselése jó ürügyet szolgáltatott arra, hogy „elpusztítsunk mindenkit, aki szembeszáll velünk" – azaz „bárkit, aki akár csak ferde szemmel néz ránk, le kell lőni"[84]. Ezeket a kijelentéseket nyilvánvalóan a gyors győzelem biztos reményében tette. Július vége felé azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az előrehaladás lassabb a vártnál, és komoly gondokat okoz a csapatok ellátása. Ezúttal Göringen volt a sor, aki kemény hangú figyelmeztetéseket küldött beosztottjainak. Július 27–28-án elrendelte, hogy a megszállt keleti területek teljes élelmiszer-termelését központilag kell felügyelni, és csak azok részesülhetnek belőle, akik Németország érdekében tevékenykednek. A polgári közigazgatás már korábban elkezdett különbséget tenni a zsidók és nem zsidók között – Göring ezt a diszkriminatív eljárást az egész megszállt Szovjetunióra kiterjesztette.[85]

Mindenekelőtt Himmler volt az, aki még radikálisabb intézkedések bevezetését sürgette. 1941. július 17-én Hitler Himmlerre bízta a keleti területek polgári lakosságát érintő biztonsági feladatokat. Július 15. és 20. között Himmler a Führer főhadiszállásán tartózkodott. Nem tudjuk, miről beszélt Hitlerrel, de ezt követően Himmler nagyon hamar szakított az addigi irányelvekkel – pedig már ezek is gyilkosan kegyetlen biztonsági rendszabályok voltak –, és áttért az egyértelműen fajirtó intézkedésekre, azaz tömeggyilkosságokkal próbálta megoldani a „zsidókérdést" a Szovjetunió megszállt részein. Himmler ezúttal nemcsak Hitler felhatalmazásával cselekedett, hanem informálisan (később aztán hivatalosan is) megpróbálta kiterjeszteni a korábbi szovjet területekre is azt a hatalmat, amellyel a német népiség megszilárdításának birodalmi biztosaként Lengyelországban már rendelkezett. A kinevezése után egy héttel megnégyszerezte a frontvonal mögött tevékenykedő SS-katonák számát. És ez csak a kezdet volt, mert Himmler ezúttal a rendőrség tartalékos zászlóaljait a magasabb beosztású SS- és rendőrtisztek (a HSSPF-ek)

alá rendelte. A HSSPF-en keresztül Himmler egyre nagyobb erővel látott neki a hatalmas terület radikális megtisztításának – mind biztonsági, mind rendezési okokból. Július végén talán még megfigyelhető némi tétovázás, hogy elrendelje-e a nők és gyermekek meggyilkolását, de ez nem tartott sokáig.[86] A HSSPF-ek fokozatosan átvették a tömeggyilkosságok irányítását, és parancsokságuk alatt az SS és a rendőri egységek végül sokkal több zsidóval végeztek, mint az összes Einsatzgruppe.[87]

A bizonyítékok összessége nem támasztja alá azt az elméletet, hogy létezett egy világosan megfogalmazott terv a teljes zsidóság kiirtására. Minden Einsatzgruppe más és más időpontban döntött úgy, hogy a gyilkolást egyre több célpontra terjeszti ki. Csak annyit jelenthetünk ki biztosan, hogy a Hitler által táplált általános gyilkos hangulatban több csoportosulás is közösen dolgozott azon – a Himmler–Heydrich tengellyel a középpontban –, hogy minél messzebbre jussanak. Maguk az Einsatzgruppe-vezetők – legtöbben az említett tanult és ideológiailag homogén biztonsági rendőrségi háttérrel – szabadon értelmezték a parancsokat. Július második felében és augusztus első felében Himmler, talán Hitler parancsainak engedelmeskedve, még leplezetlenebbül mozdult el a népirtás irányába. A gazdasági nyomás fokozódásával az SS biztonsági rendőrség vezetése egyre több támogatást kapott azoktól a civil hivatalnokoktól, akik tartalék élelmiszert követeltek, és a nemkívánatos elemekre panaszkodtak. A litván államapparátus és a Wehrmacht néhány parancsnoka megegyezett az SS-szel, hogy megszabadítják őket az első kivégzések után maradt „haszontalan kenyérpusztítóktól". Legkésőbb 1941 augusztusában megpecsételődött a szovjet zsidóság sorsa.[88]

3
A tömeggyilkosságoktól a népirtásig

Hitler bizonytalankodása

A Szovjetunió elleni háború kitörését követő néhány hétben visszafordíthatatlanul megváltozott az általános hozzáállás. Többé senki sem foglalkozott azzal, mi megvalósítható és mi nem, senki sem tiltotta azt, ami korábban tűrhetetlen volt, vagy talán az eseményekkel összhangban változtattak az elgondolásokon. Himmler már júliusban felvetette az elgázosítás lehetőségét mint a fegyveres kivégzések alternatíváját. Ebben az időben Németország és az egész megszállt Európa náci elitje tudomást szerzett a tömeges főbelövésekről. Innentől kezdve ők is másképpen látták, mi lehetséges és mi nem. Átléptek egy pszichológiai határvonalon, és innen már nem volt visszaút.

De a két dolog között még mindig jelentős szakadék tátongott: a frontvonalak mögött, ahol nem létezett törvény, megkülönböztetés nélkül folytak a kivégzések, de ez még nem egyezik meg a Wannsee-jegyzőkönyvben megfogalmazott alapelvvel, miszerint egész Európában minden zsidót szisztematikusan el kell különíteni és meg kell ölni. Akkor viszont mikor és milyen körülmények között történt meg a váltás? Az egyszerű válasz, aminek talán a kelleténél kevesebb alkalommal adtak hangot, valójában az, hogy a dokumentumokból nem olvasható ki egyértelmű felelet erre a kérdésre. A történészek többsége továbbra is azt a nézetet képviseli, hogy bármennyire is kacskaringós volt a végzetes pillanatig vezető út, egy ilyen Hitler-centrikus rendszerben egy bizonyos ponton mindenképpen Hitlernek kellett meghoznia a végső

döntést. A Führer létfontosságú szerepet játszott abban, hogy a háborúskodás alapszabályai újraértelmeződtek, és a gyilkosság a társadalmi átrendeződés és a rendteremtés eszközévé vált. De milyen szorosan felügyelte a zsidók lemészárlását? Kikérték az engedélyét, vagy feltételezték, hogy egyértelműen beleegyezését adná? Valóban világos parancsszóra lépték át a tömeggyilkosságok és a népirtás közötti határt, vagy a Wannsee-konferencián körvonalazott program inkább egy már megkezdett eljárás visszamenőleges indoklása lett volna?

Hitler ezúttal még annál is jobban ködösítette a zsidókérdéssel kapcsolatos álláspontját, mint azt békeidőben tette.[1] A hivatalos feljegyzések csekély mennyiségét a magánjellegű iratok létezése sem ellensúlyozza. Hitler nem vezetett naplót, és egyik levelében sem fejti ki a zsidókkal kapcsolatos álláspontját. A hozzá közel állók némelyike megörökítette ugyan a gondolatait, de gyakran az alárendeltektől származó feljegyzések is kétértelműek. Ilyenkor komoly kihívással kell megbirkóznunk: nem csupán azt kell megfejtenünk, hogy a náci vezetők *szerint* Hitler mit mondott, hanem azt is ki kell derítenünk, vajon jól értették-e. Mindenesetre jóformán semmilyen dokumentum nem maradt ránk a zsidókérdés valószínűleg legfontosabb kommunikációs csatornájának „terméséből", Hitler és Himmler megbeszéléseiből. Azok a Himmler határidőnaplójában talált ritka bejegyzések, amelyek Hitlerre és a zsidókérdésre utalnak, csak rejtélyes rövidítések.

Hitler témához kapcsolódó kijelentései eléggé egyértelműek, de mint már szó esett róla, ő a lángoló erejű szónoklatok embere volt. Van kapcsolat brutális kijelentései és brutális tettei között, de ez a kapcsolat nem közvetlen. Vegyük példának azt az 1939 januárjában tett megjegyzését, miszerint egy eljövendő világháború az európai zsidók pusztulását jelentené. Figyelmeztetése kétségtelenül igen fontos, nem utolsósorban azért, mert ezzel megadta a beosztottjai számára követendő hangnemet. Néhány

történész szerint ez egyértelmű fenyegetés, és a fizikai értelemben vett népirtásra vonatkozik. De továbbra sincsen bizonyíték arra, hogy a tömeges pusztítást már 1939-ben kitervelték volna. Maga Hitler a következő év folyamán szinte alig utalt erre a bizonyos jövendölésre. Ezért nem tudhatjuk biztosan, vajon ezek a kijelentések egy már meglévő, egyértelmű szándékra utaltak-e, és – *ha* egyáltalán egyértelműen megfogalmazták – pontosan mi lehetett ez a szándék. Hitler mindenkit figyelmeztetett, hogy ha a zsidók *világháborúba* sodorják Európát, az népük teljes pusztulásával jár. Elképzelhető, hogy az Angliával és a Brit Nemzetközösséggel fennálló konfliktusát még nem tekintette világháborúnak? Ezt az elméletet erősítheti, hogy 1941 januárjában, amikor már küszöbön állt a háború a Szovjetunióval, Hitler visszatért két évvel korábban tett jóslatához, és gyakran hivatkozott rá. Azonban az is elképzelhető, hogy nem végig következetesen ugyanazt értette a „világháború" kifejezés alatt, és időzítése akár egyéb fejleményeknek is betudható, amelyek más irányba terelték a gondolkodását.

Az sem tisztázott, vajon az európai zsidók „elpusztítása" azt a világosan megfogalmazott vágyat tükrözte-e, hogy fizikai értelemben kell megsemmisíteni őket, vagy arról van szó, hogy a náci birodalom határai között nem volt helye kultúrájuknak és jelenlétüknek. Hitler számtalanszor hangot adott annak, hogy szükség esetén erővel űzi ki Németországból a zsidóságot. A fajállam megtisztításához brutális eszközökre volt szükség. De kijelentései ritkán sorolhatóak egyértelműen valamelyik oldalra, és nem lehet biztosan megmondani, kiköltöztetésről vagy megsemmisítésről beszélt.

Hitler asztali beszélgetéseiből nem egy politikus képe rajzolódik ki, aki világosan meghatározott célokat követne, hanem inkább valamelyik sörpince zavaros agyú törzsvendége juthat az eszünkbe. Szinte felfoghatatlan, hogy ez a szónok valójában embermilliók sorsa felett ren-

delkező vezető volt. Hitler felelőssége természetesen semmilyen más esetben sem lehet kétséges. Ha nem népirtásról lenne szó, nem is elemeznénk ilyen makacsul szóbeli megnyilvánulásait, hiszen szinte bármelyik kijelentését elfogadhatnánk bizonyítékként. A holokauszt gondolata azonban olyan gyilkos és újszerű, hogy meg kell vizsgálnunk, miképpen szakíthattak egyszerre ennyi tabuval.

Szaporodnak a kivégzések: 1941 júliusa

Ha arról van szó, mikor kötelezte el magát Hitler végérvényesen az európai zsidóság elpusztítása mellett, egészen a közelmúltig a legtöbb történész két időpont egyikét jelölte volna meg. Az egyik eset valamikor július közepén történt, rögtön azelőtt, hogy Himmler kibővítette volna a Szovjetunióban a halálraítéltek listáját, a másik szeptember közepén, amikor Hitler jóváhagyta a német zsidók keletre deportálását.

Július közepén Hitler még gyors győzelmet várt a Szovjetunióval szemben, ezért néhány alapvető politikai döntésével igazán embertelen irányelveket jelölt ki a szovjet terület pacifikálására és gyarmatosítására vonatkozóan. Himmler ezután radikálisan fokozta a kivégzések ütemét a Szovjetunióban. Augusztus elején Goebbels ezt írta a naplójába: „A Führer meggyőződése, hogy az, amit korábban a Reichstagban megjósolt, most bizonyítást nyert: akkor azt mondta, ha a zsidóságnak sikerülne világháborút kirobbantania, annak a zsidók pusztulása lenne a vége. Már-már hátborzongató, ezt mennyire alátámasztották az elmúlt hetek és hónapok eseményei."[2] A háború után Rudolf Höß, Auschwitz parancsnoka azt állította, hogy 1941 nyarán Himmler magához hívatta, és közölte vele, hogy Auschwitz lesz a zsidóság megsemmisítésének központja. Adolf Eichmann jeruzsálemi pere során szintén úgy nyilatkozott, hogy ő is 1941 nyarán értesült

Hitler mindent megváltoztató elgondolásáról. Elképzeléseink szerint Himmler nagyjából ekkoriban kezdte fontolgatni a gáz használatát mint a fegyveres kivégzések alternatíváját.[3] Friedrich Suhr, az RSHA jogásza hivatalosan is új titulust kapott: „az európai, különösen a határon túli zsidókérdés megoldásának biztosa" lett. 1941. július 28-án Viktor Brack, a T4 (eutanázia-) akció vezetője támogatást kért a katonai gazdasági parancsnokságtól egy küszöbönálló, fontos hadművelethez. Legjobb tudomásunk szerint az eutanáziaakció keretében semmilyen nagyobb műveletet nem terveztek.

Nem feledkezhetünk meg Göring 1941. július 31-én keltezett, Heydrichnek szóló, hírhedt *Ermächtigung*járól (felhatalmazásáról) sem – számos történész ezt tekinti a népirtás autentikus kezdetének:

Az 1939. január 24-én kelt rendelet kiegészítéseképpen, amelyben felhatalmaztuk, hogy a kivándorlás vagy evakuálás eszközével, a lehető legmegfelelőbb módon oldja meg a zsidókérdést, jelen körülményeket figyelembe véve ezúttal megbízom, hogy hozzon meg minden szükséges intézkedést a Németország európai érdekszférájára vonatkozó zsidókérdés átfogó megoldásának szervezési, kivitelezési és pénzügyi aspektusait illetőleg.

Ha intézkedései más központi hivatalok tevékenységi körét érintik, a szóban forgó intézmények közreműködni kötelesek.

Továbbá megbízom azzal, hogy dolgozzon ki és mutasson be nekem egy előzetes, átfogó vázlatot a zsidókérdés tervek szerint végső megoldásának végrehajtásához szükséges szervezési, kivitelezési és pénzügyi vonzataival kapcsolatban.[4]

A volt szovjet levéltárakban végzett legújabb kutatásoknak köszönhetően ma már kicsit többet tudunk a Göring-féle dokumentum hátteréről. A felhatalmazás első vázla-

tát maga Heydrich mutatta be 1941 márciusában, azzal a megjegyzéssel, hogy már elküldte Göringnek, de Rosenberg aláírása is szükséges az érvényességéhez.[5] Rosenberg a megszállt szovjet területek miniszterjelöltje volt, és a jelek szerint Heydrich mintha Göring beleegyezését próbálta volna kicsikarni, adjon engedélyt a Szibériába vagy egyéb keleti-szovjet területekre irányuló deportálásokra a lengyel kitelepítések kudarca után. Azt tudjuk, hogy 1940 vége és 1941 eleje között megkezdődtek az előkészületek a német érdekszférában élő zsidók nagy léptékű kitelepítésére valamelyik keleti területre.[6] Az időközben lezajlott megbeszéléseken világosan meghatározták Rosenberg hatáskörét, így aztán Heydrich júliusban ismét beterjeszthette az előző tervezetet.[7] A felhatalmazásban felbukkanó szófordulatok – a zsidókérdés „átfogó megoldása" *(Gesamtlösung)* és „végleges megoldása" *(Endlösung)* – hamarosan a tömeggyilkosság eufemizmusává váltak. November végére, amikor Heydrich ezt a dokumentumot csatolta a Wannsee-konferenciára szóló meghívókhoz, hogy bizonyítsa felhatalmazását, a „végleges megoldás" nagy valószínűséggel kizárólag ezt az egy dolgot jelentette. De Heydrich egészen 1941-ig rendszeresen különbséget tett az „átmeneti" és a „végleges" megoldások között, és nem a népirtásra gondolt – például a cseh kérdéssel kapcsolatban.[8]

A másik bizonyíték, ami arról árulkodik, hogy júliusban született meg a végleges döntés, szintén veszített meggyőző erejéből. Sem Höß, sem Eichmann vallomása nem teljesen hihető. A bizonyítékok többsége arra utal, hogy Höß találkozója Himmlerrel kilenc hónappal később történt, mint ahogyan ő emlékezett.[9] Hiszen Höß világosan kijelentette, hogy ő akkor szerzett tudomást Auschwitz új rendeltetéséről, amikor Lengyelországban már működtek a megsemmisítőtáborok – és ez kizárólag 1942-ben történhetett.[10] Eichmann fáradságos munkával próbált előállni egy olyan időrenddel, amellyel elháríthatta magáról a felelősséget. Még szabadlábon, Argentínában és első kihallgatása alkalmával is azt nyilatkozta, hogy csak 1941 végén értesült a végleges megoldásról. De később azt állította, hogy 1941 nyarán hallott Hitler parancsáról. A részletek azonban, amelyekkel mindezt kiegészítette – a belżeci tábor meglátogatását említette –, arról árulkodnak, hogy 1941 novembere előtt nem kerülhetett rá sor.[11]

Ami azt illeti, 1941 tavaszán és nyarán egyre zajosabban hallatszott azoknak a hangja, akik a szovjet területet az európai és a német zsidóság lerakótelepének szerették volna látni. Maga Hitler is többféle kijelentést tett az európai zsidók deportálásával kapcsolatban. Az orosz hadjárat előtt Hans Franknak, a Lengyel Főkormányzóság kormányzójának azt ígérte, lengyel területről a belátható jövőben eltávolítják a zsidókat.[12] Július 22-én Slavko Kvaternik horvát marsallnak bejelentette, hogy szándékában áll deportálni a zsidókat, és neki édes mindegy, Madagaszkárra vagy Szibériába kerülnek-e.[13] Akár komolyan gondolta a kitelepítéssel kapcsolatos megjegyzéseit, akár nem, a náci hivatalnokok a Hitlerrel folytatott megbeszéléseket követően értelemszerűen úgy gondolták, hogy az európai zsidóságot keletre deportálják. Mivel Goebbels már márciusban kudarcra ítélt kísérletet tett arra, hogy transzportokat indítson a Lengyel Főkormányzóság területére, júniusban elégedetten jegyezhette meg, hogy mindannyian alig várják a pillanatot, amikor megszabadulhatnak a zsidóktól. Hans Frank számára Oroszország maga volt a valóra vált álom.[14]

De elkerülhetetlenek a gyötrő kételyek. Vajon a németek valóban a Szovjetunióba akarták volna deportálni a zsidókat, ahol még egy sikeres háború esetén is elhúzódó határvillongásokkal számolhattak? Vajon mekkora eséllyel telepítették volna legfőbb ellenségeiket éppen oda, ahol könnyen kapcsolatba léphettek volna Németország ellenfeleivel? Természetesen lehetséges – feltéve, hogy

megfelelően őrzik a határt.[15] Az biztos, hogy a kitelepítési tervekben ezzel tudatosan megjelent a népirtás szándéka. Akik Szibériába vagy a Pripjaty mocsaraiba deportálták volna a zsidókat, azok nem arra számítottak, nem abban reménykedtek, hogy ott majd jól elboldogulnak. Amint a hír elterjedt a Szovjetunióban tartózkodó náci elit tagjai között – és tudjuk, hogy a nyár folyamán meglehetősen széles körben tudomást szereztek a zsidóság sorsáról –, ezután bizonyára másként fogták fel azt is, mit is jelent a szovjet területre irányuló deportálás valójában. Amikor például a Franciaországban tartózkodó náci tisztviselők augusztusban előálltak az európai zsidók oroszországi kitelepítésével, akkor nem arról beszéltek, hogy elválasztják őket a többi néptől, hanem arra céloztak, hogy eltüntetik őket egy messzi, rideg régióban. A Szovjetunióból szivárogni kezdett a gyilkolás miazmája, és az összes vezető európai náci elméjét megfertőzte.[16]

Deportálás és halál: 1941 szeptembere

1941 márciusában Hitler visszautasította Heydrich és Goebbels indítványát, és nem rendelte el a zsidók kitelepítését Lengyelországba. 1941 júliusában nem egyezett bele Frank kormányzó tervébe, és úgy döntött, nem tart igényt a megszállt szovjet területen fekvő Pripjaty-mocsárra, és nem épít ott zsidó rezervátumot. Augusztusban megakadályozta Heydrich újabb kitelepítési tervét. A háborút előbb meg kellett nyerni, csak azután következhetnek a nagyszabású deportálások.

Számosan akadtak, akik továbbra is a kitelepítéseket sürgették, sőt különleges intézkedések bevezetését követelték – mindenekelőtt azt, hogy a német zsidók is viseljenek olyan speciális csillagot, amit Lengyelországban már régóta használtak, és amit akkor vezettek be a Cseh–Morva Protektorátusban. Goebbels, aki diktálni akarta az iramot, és el akarta távolítani Berlin jelentős számú zsidó lakosságát, augusztus 18-án felkereste Hitlert. A Führer tett néhány engedményt. Beleegyezett, hogy a német zsidók számára kötelező legyen a sárga csillag viselése – ez jelentős lépés volt, mert hallgatólagosan elismerte, hogy többé nem élhetnek az önkéntes emigráció lehetőségével. A csillag miatt nem okozott nehézséget összegyűjteni őket. Hitler azt is megígérte, hogy a háború vége előtt megkezdődhetnek a deportálások. De továbbra sem indította el azonnal az akciót – a vonatok kizárólag a keleti hadjárat befejezése után indulhatnak.[17]

Azonban valamikor 1941 szeptemberének közepén Hitler megváltoztatta döntését. Találkozott a franciaországi német nagykövettel, Otto Abetzcel, aki minden zsidót deportálni akart a megszállt Franciaországból, illetve levelet kapott Hamburg gauleiterétől, Karl Kaufmanntól, aki arra kérte, hogy a brit bombázások áldozatainak adják át a zsidó ingatlanokat – ezután pedig kijelentette, hogy azonnal megkezdődhet a Németország és a Cseh–Morva Protektorátus területén élő zsidók kitelepítése.[18] De a terv többi európai országban is szabad utat kapott, és ott is bejelentették a zsidóság deportálását. Ebben a hónapban kiderült, hogy ugyanez érvényes Franciaországra is, ahol eredetileg csak a fogolytáborban élőkre vonatkozott volna.[19]

Ellentétben a Barbarossa-hadművelet kezdetével, ahol egyértelmű, milyen okok álltak a háttérben, a történészek abban már kevésbé biztosak, Hitler miért változtathatta meg korábbi elképzelését a deportálásról. A zsidók elleni akciók beindításában talán szerepet játszhatott, hogy a szovjetek szeptember 13. és 15. között hirtelen Szibériába internálták a volgai németeket.[20] Hitler bosszúálló természetű volt, és Goebbels szeptember 9-i feljegyzése (ez azután született, hogy Sztálin úgy döntött, deportálja a volgai németeket) szerint a náci rezsim a szovjet vezető bejelentését úgy értelmezte, most már sor kerülhet radi-

kálisabb lépésekre is.[21] Hitler „bosszútervébe" tökéletesen beleillik majd az, hogy a zsidókitelepítések októberben kezdődnek el, pontosan akkor, amikor a nácik eredeti tervei szerint a szovjeteknek le kell tenniük a fegyvert. Döntése meghozatalában Rosenberg, a Megszállt Keleti Területek minisztere is segítségére lehetett, aki arra a következtetésre jutott – kétségtelenül saját példa alapján –, hogy a népi németek nem fogják túlélni a szovjet deportálást. Rosenberg volt az, aki szeptember 14-én összekötő tisztjén keresztül a hadsereg főparancsnokához, Otto Bräutigamhoz eljuttatta elképzelését, miszerint a szovjet akció elleni „megtorlásképpen" a zsidókat Közép-Európából keletre kell telepíteni.[22]

Hitler döntése azt jelentette, hogy a bevett módszerek lényegesen radikálisabbá váltak, és nagy lépést tett régi álma – Európa megtisztítása – megvalósítása felé. De hova menjenek a zsidók? A lengyel lehetőségek augusztus óta nem sokat változtak, tehát ez a terület nem tudta befogadni őket. A Szovjetunió elleni hadműveletek még nem fejeződtek be. Hitler úgy adott zöld utat a deportálásoknak, hogy a körülmények semmit sem változtak azóta, amikor még ellenezte a dolgot. Néhány történész szerint ez kulcsfontosságú bizonyíték arra, hogy Hitler ezen a ponton már valóban elhatározta a népirtás végrehajtását, vagy csak hajszál választotta el tőle.[23]

Az egyéb fejlemények ismételten megerősítik azt az elképzelést, hogy ekkor beszélhetünk határozott fordulatról. A tömeges kivégzések a Szovjetunió határain túl is elterjedtek, és Szerbiában meg Galíciában is terjedni kezdtek. Szeptember 3. és 18. között Minszkben és Mogiljovban a zsidók elgázosításával kísérleteztek. 1941 októberében a Warta-vidéken is elkezdték beüzemelni a gyilkológépezetet. Novemberben gáztartállyal felszerelt teherautókat vetettek be a kaliszi zsidóság meggyilkolása során, illetve október elejére datálható a chelmnói tábor előkészítése is. A Lengyel Főkormányzóságon belül szintén megpróbáltak legalább egy gázkamrát felépíteni. És valamikor ősszel Auschwitzban sor került az első, ciánnal végrehajtott kísérletre, habár az áldozatok akkor szovjet hadifoglyok voltak.[24]

Hamarosan visszatérünk ezekre a különböző kezdeményezésekre, de előtte szükséges megjegyezni, hogy Hitler deportálást elrendelő parancsa nem igazán illeszkedett ebbe a sorba. Ha valóban a tömeges gyilkosságok elrendelését fontolgatták, logikus módon sokkal több értelme lett volna Németországban tartani a zsidókat, amíg a táborok felépülnek.[25] Sőt Hitler a következő hetek során igen bizonytalannak tűnt, vajon megfelelő-e a deportálások időzítése. Ez azt a véleményt hitelesíti, miszerint a volgai németek deportálása miatti dühében úgy engedett az igen jelentős nyomásnak, hogy nem készített újabb átfogó terveket. Néhány bizonyíték azt valószínűsíti, hogy Hitler még mindig egy dolog miatt tétovázott: úgy vélte, a zsidóság hasznos túsz lehet a kezében, például az Egyesült Államok hadba lépéséig. Négy nappal azután, hogy Hitler beleegyezett a deportálásokba, Werner Koeppen, Rosenberg személyi titkára arról írt, hogy a Führer még mindig nem döntött a németországi zsidók elleni megtorló akciókról. Koeppen úgy értesült, Hitler akkor cselekedne, ha Amerika belépne a háborúba.[26]

Szeptemberben Hitler és Himmler megegyezett abban, hogy ideiglenes lépésként 60 000 zsidót nem a Lengyel Főkormányzóság területére, hanem a Warta-vidéki Łódź gettójába telepítenek ki, de a fentiek fényében úgy tűnik, mintha nem tömeggyilkosságot terveztek volna. Himmler szeptember 18-án keltezett levelében azt írta Arthur Greisernek, hogy a terv szerint ideiglenesen Łódź gettójába szállítják a zsidókat, onnan pedig 1942 tavaszán még keletebbre.[27] (Szeptember végén Hitler ismét annyira bízott a szovjet katonai helyzetben, hogy ez akár megvalósítható tervezetnek is tűnhetett.[28]) A łódźi tiltakozást követően ezt a létszámot 25 000 zsidóra és romára csökken-

tették. Október elején, amikor Hitler megnövelte a kitelepítendők számát – és elrendelte az egész Cseh–Morva Protektorátus megtisztítását –, azt javasolta, hogy ne Lengyelországba, hanem rögtön keletre, azaz a Szovjetunióba szállítsák őket. Nyilvánvaló, hogy akkor még nem egyeztek meg a lengyel területeken élők elpusztításának tervében, habár nem világos, vajon Hitler számított-e arra, hogy a deportáltak meghalnak szovjet földön.[29]

A gyilkolás hivatalnokai

Az elmúlt nagyjából tíz évben számos új, regionális kutatómunka alakította át a könyvünkben vázolt eseményekről kialakult véleményt: ezek a volt szovjet tömb irattáraiban felfedezett német anyagokon alapulnak. Ezek a kutatások azt mutatják, hogy a helyi vezetők ugyan reagáltak az általános hangulatra és a nyomásra, de valószínűleg nem egy központilag elfogadott tervet követtek.

1941 nyarán kezdett széles körben elterjedni az a nézet, hogy a zsidók kivégzése valójában helyénvaló. A Szovjetunió területén szeptemberben és októberben különböző helyi egységek – köztük a német hadsereg reguláris csapatai – többször saját felelősségükre döntöttek úgy, hogy bővítik a halálraítéltek listáját.[30] Szerbiában az újonnan kinevezett parancsnok, Hans-Joachim Böhme tábornok radikálisan új megtorló politikával védekezett a partizánakciók ellen: minden hadköteles korú zsidó férfit potenciális túszként erre a célra kialakított „rezervátumokba" zártak, és egy elesett német katonáért százat végeztek ki közülük. Böhme nem tett különbséget zsidók vagy egyéb ellenség között. A hivatalos magyarázat szerint a zsidóknak közük volt a partizánokhoz. Pedig ez egyértelműen nem igaz. Olyan foglyokat is kivégeztek, akiket még a partizánfelkelés előtt deportáltak Ausztriából, Csehországból és Danzigból, vagy tényleg semmilyen kapcsolatban

nem álltak a lázadókkal. Böhme úgy fogalmazott, ők túszokat végeznek ki. De az áldozatok csak abban az elvont értelemben lehettek túszok, mint ahogyan a németek is zsarolni próbálták a megfoghatatlan erőt, a „világ zsidóságát"[31].

A „százat egyért" elgondolás nem Böhme ötlete volt, hanem felsőbb körökből származott. Sőt ami azt illeti, nem sokkal érkezése után, szeptemberben megjelentek nála a német hivatalnokok, és a zsidókérdés gyors megoldásában kérték a segítségét. Ők valószínűleg a deportálásra gondoltak. Böhme ugyan reagált a jelzésekre, de központi parancsot nem kapott, hogy a zsidókat tegye meg elsőrendű célpontjául. Walter Manoschek történész következtetése szerint éppen ellenkezőleg, 1941 őszéig semmilyen különleges parancsra nem volt szükség ahhoz, hogy valaki ilyen népirtó jellegű intézkedéseket hozzon. A német hatóságok minden más nézeteltérésük ellenére ebben zökkenőmentesen együttműködtek. Sőt mi több, ez esetben még azt sem mondhatjuk, hogy az SS-katonák különleges kiképzésének tudható be ez a gyilkolókedv. A legtöbb gyilkosságot átlagos katonák követték el. Az év végére tulajdonképpen nem maradt felnőtt zsidó férfi Szerbiában. 1942 elején kivégezték az asszonyokat és gyermekeket, és ezzel Szerbia lett az első „zsidómentes" ország.[32]

A Szovjetunióban elszaporodó kivégzések hatására Kelet-Galíciában is jól megfigyelhető a hasonló kezdeményezések elterjedése. Október 12-én a biztonsági rendőrség hatalmas mészárlásba kezdett, és az első két hétben több ezer, a következő hónapokban pedig több tízezer férfit, nőt és gyermeket öltek meg.[33] Himmler ugyan szeptember elején több megbeszélést tartott a területi vezetőkkel, és a háború utáni tanúvallomások szerint a gyilkolás alapvető menetrendje felsőbb köröktől származott, de Fritz Katzmann, a galíciai régió SS- és rendőrségi erőinek (SSPF) parancsnoka, a térségben elkövetett gyilkossá-

gok legfőbb ösztönzője 1942-ben benyújtott jelentése nem támasztja alá ezt az elméletet. Himmler csak sokkal később adott ki egyértelmű parancsokat – 1942 júliusában és októberében, illetve 1943 májusában és októberében. Azzal bizonyára minden körzetvezető tisztában volt, hogy Himmler és mindenekelőtt Hitler támogatta a népirtást. A kivégzések azonban inkább helyi kezdeményezéseknek tűnnek, és céljuk a populáció ritkítása lehetett, hogy „kezelhető" méretű gettókat hozhassanak létre. Katzmann és más magas rangú tisztségviselők egészen biztosan foglalkoztak a zsidóság teljes elpusztításának gondolatával is.[34]

A Szovjetunióban elszabadult vérengzés ezzel nem ért véget. Himmler viszonylag korán arra a következtetésre jutott, hogy a fegyveres kivégzések helyett más megoldást kell találniuk. Az alternatív módszerek kutatását valószínűleg már 1941 júliusában elkezdték – Himmler egyik rejtélyes feljegyzésében célzás történik a gáz bevetésére, és más bizonyítékok is arra utalnak, hogy javában dolgoztak a terveken, miként lehetne elgázosítás útján végezni a zsidókkal[35] szovjet vagy kelet-európai területen. A háború utáni perek egyes vallomásai szerint Himmlert annyira megrázta, amikor augusztusban személyesen megtekintett egy kivégzést, hogy megbízta Arthur Nebét (vagy talán a közép-orosz területek HSSPF-jét, Erich von dem Bach-Zelewskit, aki rögtön Nebére ruházta át a feladatot), hogy álljon elő más megoldással, amivel elkerülhető a katonák szellemi megterhelése. Nebe, aki egyúttal az Einsatzgruppe B vezetője volt, most átvette annak az intézménynek az irányítását, amely a lengyel szellemi fogyatékosok meggyilkolásához tervezett, gáztartályos autók kifejlesztését felügyelte.

Talán Himmler aggodalmaira reagálva, vagy talán függetlenül attól, a csatolt lengyel területeken tevékenykedő tisztségviselők szintén gondolkodni kezdtek azon, milyen más módszerekkel szabadulhatnának meg a zsidó lakos-

ságtól. Ezt a Warta-vidéken született hírhedt dokumentum bizonyítja. A poseni (ma Poznań) SD vezetője, Rolf Heinz Höppner július 16-án emlékeztetőt küldött Eichmann-nak, amelyben összefoglalta a Greiser kormányzó tanácsadói között lefolytatott megbeszéléseit. Több javaslat is született a zsidókérdés megoldására. A munkára fogható embereket erőltetett menetben munkaszolgálatra kell küldeni; a szülőképes asszonyokat sterilizálni kell, így a kérdés egy nemzedéken belül megoldódik. Télen viszont felmerülne a zsidók élelmezésének problémája, ugyanis nem mindenkinek jutna élelem. „Komolyan fontolóra kell venni, vajon nem az lenne-e a leghumánusabb megoldás, ha gyorsított eljárás keretében végeznénk a nem munkaképes zsidókkal. Ez a megoldás nyilvánvalóan sokkal barátibb, mint hagyni, hogy éhen haljanak." „Ez részben igencsak fantazmagóriának hangzik – tette hozzá Höppner –, de véleményem szerint teljes mértékben kivitelezhető."[36]

Höppner szeptember 3-án újabb, ezúttal tizenhárom oldalas feljegyzést küldött, amelyben a csatolt területekről a Lengyel Főkormányzóságba irányuló deportálásokat felügyelő szervezetek kibővítéséről volt szó, hogy a jövőben sokkalta nagyobb régiót – azaz az egész Birodalmat – tudjanak lefedni. Megjegyezte, hogy az alapvetően fontos döntések még váratnak magukra, de szerette volna megtudni, mi a végcél. Nem ismerte a magas beosztású tisztségviselők szándékait. Ettől függetlenül úgy gondolta, hogy a Szovjetunióban rengeteg alkalmas hely kínálkozik majd. Viszont véleménye szerint nagyon fontos tisztában lenni a zsidóság végleges sorsával, és itt elő is állt egy kérdéssel: „Mi a cél – vajon örökre garantálni számukra az életben maradás ígéretét, vagy a teljes kiirtásuk?"[37]

Mint ebből is kitűnik, még ekkor is érezhető némi bizonytalankodás, de az is megfigyelhető, hogy itt már felmerült az, ami eddig – legalábbis a Warta-vidéken – el-

gondolhatatlan volt. Az nem igazán világos, vajon Höppner mennyire reagált érzékenyen a fentről érkező jelzésekre. De bármekkora volt a központból érkező nyomás, Höppner egyértelműen egy széles körben érezhető, egyre erősödő igényre válaszolt, ugyanis mind a Warta-vidéken (különösen Łódź esetében), mind a Lengyel Főkormányzóságban a zsidó lakosságot sújtó élelmezési gondok és járványveszély miatt (azaz, más szavakkal a németek bánásmódja miatt) drasztikus akciókra volt szükség.

Nyár végén, ősz elején két újabb tényező befolyásolta a csatolt lengyel területek és a Lengyel Főkormányzóság sorsát. Az egyik Hitler szeptemberi döntése volt, amikor útjukra indította a transzportokat. Bármi is volt az eredeti szándéka, a német zsidók keletre deportálása új feszültségekkel és problémákkal járt a fogadó területek számára. Eddig a kapacitáshiány (különösen a Lengyel Főkormányzóságban) miatt már többször kudarcot vallottak Heydrich és Eichmann célkitűzései. Ezúttal már senki sem állíthatta meg az érkező transzportokat, és a fogadó hatóságoknak legjobb képességeik szerint kellett megbirkózniuk a feladattal. Hiába tiltakozott hevesen Łódź polgármestere vagy a minszki komisszár, Kube, vagy Litvánia és Lettország hatóságai, a deportálóvonatok megindultak.

Két héttel Himmler rendeletét követően – amelyben megparancsolta, hogy az első transzport célpontja Łódź, az amúgy is túlzsúfolt gettó legyen, amely a Warta-vidéki hatóságok felügyelete alá tartozott – megkezdődtek a chelmnói gázkamrák építési munkálatai. A Warta-vidék gauleitere, Greiser 1942. május 1-jén Himmlernek írott levelében felidézi az 1941-es év eseményeit – a levél arra a következtetésre ad lehetőséget, hogy a régióban élő százezer lengyel zsidó meggyilkolását személyesen Himmler rendelte el Heydrichen keresztül, afféle „ellenszolgáltatásként", amiért a Warta-vidéki hatóságok hajlandóak voltak fogadni a Németországból érkező deportáltakat.

A felhatalmazás ugyan a központból érkezett, de a kezdeményezés helyi szintről indult, célja pedig inkább a regionális „probléma" megoldása volt, mintsem egy átfogó program végrehajtása.[38]

A Warta-vidéki csatolt lengyel területekkel ellentétben magát a Lengyel Főkormányzóságot nem érintette közvetlenül Hitler döntése. Itt a fentebb említett „sorozatos kivégzések" mellett a szovjet hadműveletek legnagyobb hatása ősszel érezhető, amikor csalódás érte azokat, akik korábban a régió zsidóságának kitelepítésében bíztak. 1941-ben már az egész helyi közigazgatás, Hans Frankkal az élén, azt várta, hogy a zsidókat hamarosan a korábbi szovjet területekre deportálják. De mint október közepén Frank is megtudta, a hadműveletek lassúsága miatt erre nagyon kevés volt az esély. A csigalassú szovjet hadjárat gazdaságilag is kihatott a térségre. Mivel a németeknek nem sikerült megszerezniük a szovjet erőforrásokat, egyre inkább igényt tartottak a Lengyel Főkormányzóság készleteire – mindezt pedig csak súlyosbította az 1941-es szegényes aratás. Radikálisan erősödtek azok a hangok, amelyek a „haszontalan kenyérpusztítók" eltávolítását követelték.[39] Frank és az emberei úgy gondolták, hogy a zsidók folyamatosan folytatják az illegális szervezkedést – ami nem meglepő, hiszen a lengyel zsidókkal kapcsolatban hozott megszorító intézkedések miatt semmilyen törvényes lehetőségük nem maradt, ha egyáltalán életben akartak maradni. Ennek végzetes következményei lettek. Himmler szinte korlátlan hatalommal bíró rendőrállamának keményvonalas radikálisai Lengyelországban több erőszakos kezdeményezést is elindítottak, miközben a polgári közigazgatás olyan kizáró jellegű rendeletekkel üldözte a zsidó lakosságot, hogy a végén már csak a gyilkosság tűnt elkerülhetetlen lépésnek.[40]

A lublini kerület SSPF-je, Odilo Globocnik könyörtelen energiával eszelte ki az újabb meg újabb halálos munka-

feladatokat a Bug-régió zsidósága számára. 1941-ben nagyszabású tervekkel állt elő, és elhatározta, hogy a lengyelek és a zsidók elűzésével németesíti Lublint. 1941. július 20-án különleges felhatalmazást kapott Himmlertől, hogy előkészítse a németek letelepedését a lublini kerületben és még keletebbre. Október elején Globocnik azonnali találkozót sürgetett Himmlerrel a lublini terület radikális megtisztításával kapcsolatban. Globocnik október 1-jén kelt levele azt sejteti, hogy ő egészen addig semmilyen tudomással nem bírt az átfogó népirtás programjáról. Végül október 13-án találkozott Himmlerrel, ugyanazon a napon, amikor Frank kormányzó megtudta, hogy a közeljövőben nem várhatóak deportálások. Globocnik a tárgyalások után úgy döntött, Bełżec mellett megkezdi egy hatalmas megsemmisítőtábor építését. Október 17-én Globocnik, Frank és mások egy találkozón elhatározták, eltüntetik a lublini térség zsidó lakosságát. Ők ugyan arról beszéltek, hogy „a zsidókat a Bug folyón túlra telepítik", de ez egyértelműen egy dolgot jelenthetett – hiszen mindannyian tudták, hogy egy ilyen mértékű deportálás az adott helyzetben lehetetlen –, a tömeggyilkosságot, csak más szóval.[41]

A leghevesebb viták ma is a tábor rendeltetéséről folynak. Az építkezés kezdetben meglehetősen korlátozott ütemben haladt, ami azt sejtetheti, hogy inkább kísérleti telepről volt szó, nem pedig egy átfogó, népirtó program egyik eleméről. Bełżec néhány faépülettel rendelkezett, ahol novemberig, a korábbi eutanáziacsoport megérkezéséig mindössze három SS-legény lakott. Másrészt viszont egészen apró táborokban is képesek voltak hihetetlenül sok embert kivégezni, ezért a méret önmagában nem bizonyítja a kevésbé gyilkos szándékot. Mindenesetre az biztos, hogy több százezer lublini zsidó meggyilkolását tervezték. Azonban egyes bizonyítékok arra utalnak, hogy a Lengyel Főkormányzóság vezetése egységesen hitt abban, hogy a régió zsidó lakossága hamarosan teljesen eltűnik. Más szavakkal: még ha a bełżeci tábor építése Globocnik kezdeményezésére is kezdődött, a Lengyel Főkormányzóság hatóságai valószínűleg nagyon hamar számítottak a lengyel zsidóság elpusztítására.[42]

Kikristályosodik a népirtás gondolata

Tehát az említett legfrissebb kutatások eredményeképpen feltételezhetjük, hogy a gyilkosan nemtörődöm, erőszakos megszálló politika átalakulása népirtó intézkedésekké kezdetben egységes központi utasítások nélkül zajlott. A központ, azaz mindenekelőtt Himmler véleményét minden általunk vizsgált esetben kikérték. De sem Hitler, sem Himmler nem állt elő olyan világos elképzeléssel vagy éppen olyan egyértelmű paranccsal, amit beosztottjaik végrehajthattak volna.

Akkor viszont milyen szerepet játszott Hitler, Himmler és Heydrich ezekben a hónapokban? Azt azért tisztázni kell, hogy Hitler nélkül mindebből semmi sem történhetett volna meg. Ő emelte reflektorfénybe az antiszemita gondolkodásmódot, és legalább ilyen fontos, hogy ő adta meg a háború és a megszállás alaphangját is. Ő hibáztatható azért, mert humanitárius szempontok semmilyen szinten nem jelentkeztek, nem fogták vissza a rezsim tetteit. Az utolsó fal talán éppen akkor omlott le, amikor Hitler világosan felülbírálta a hadsereg aggodalmait a lengyel hadjárat során.[43] Az alacsonyabb rangú katonák és hivatalnokok minden zsidóellenes intézkedését Hitler radikálisan antiszemita hozzáállása legitimálta. Szinte megszámlálhatatlan mennyiségben ontotta a zsidóellenes kijelentéseket.[44] Például rengeteg alkalommal idézte saját „jövendölését" is.[45] Bármi is volt Hitler pontos szándéka, szónoklataival szentesítette mások cselekedeteit, és biztosította az elkövetőket arról, hogy a gyilkosság elfogadható eszköznek számít.

A bizonyítékok ebben az esetben nem annyira egyértelműek ugyan, de az egész náci rendszer olyan mértékben épült Hitler személyére, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatos újfajta intézkedésekhez minden valószínűség szerint személyes jóváhagyására volt szükség. Azt, hogy Hitlerrel a gyilkosságokkal kapcsolatban konzultálni kellett, az is bizonyítja, amikor Wilhelm Koppe a Warta-vidéken megkérdezte Himmlert, végezhetnek-e tuberkulózisban szenvedő harmincezer lengyellel, azt a választ kapta, hogy ehhez a Führer beleegyezése szükséges.[46] Éppen ezért tudjuk, hogy habár Hitler több esetben ködösítette tulajdon szerepét, a felelősség az övé volt. A zsidóügyekkel kapcsolatban az a kérdés marad nyitva – mint azt a szerbiai eset is mutatja –, vajon alárendeltjei szerint mi mindent fedtek le a kiadott parancsok, és mihez kellett új felhatalmazást kérniük. Több történész véleménye szerint 1941 októberében Hitler engedélyt adott a Warta-vidéki zsidók meggyilkolására Chelmnóban és Bełżecben. Bizonyíték nincsen rá, de a rendszer általános működésének ismeretében valószínűnek tűnik.

Bármilyen ideológiával támasztotta alá Hitler a szeptemberi deportálások elrendelését, Heydrich hozzáállása a kezdetektől fogva népirtással volt határos. A łódźi biztonsági rendőrség felkészítése azt sejteti, Heydrich a kezdetektől fogva azzal számolt, hogy a deportáltak többsége meg fog halni, még ha nem is nyíltan végzik ki őket. A łódźi Gestapo ketté akarta osztani a helyi gettót: az egyik részébe a munkára fogható zsidók kerültek volna, a másik, sokkal kisebb részlegbe azok, akik nem dolgoztak. Nem is nagyon titkolták, hogy az utóbbiak bele fognak halni az éhezésbe és betegségekbe. Októberben, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Łódźba az előirányzott deportáltaknak csak egy töredéke jut el, Heydrich figyelme a Balti-tenger környéke és Belorusszia felé fordult. Egy október 10-i találkozón Heydrich még radikálisabban nyilvánított véleményt a cseh zsidósággal kapcsolatban.[47] Nyíltan kijelentette, hogy a legnagyobb terhet jelentő *(lästigste)*, azaz legkevésbé munkaképes zsidókat Rigába és Minszkbe kell deportálni. Néhány szerző szerint úgy képzelte, ott majd az Einsatzgruppék végeznek velük;[48] a közelmúltban Christian Gerlach vetette fel annak valószínűségét, hogy a mogiljovi haláltáborban végrehajtott előkészületek talán kapcsolatban állhattak ezekkel a deportálásokkal.[49] De bármi volt is Heydrich pontos elképzelése, a jelek szerint igen alacsony túlélési arányokkal számolt: azoknak a cseh zsidóknak, akik nem kerültek fel az első körben kitelepítettek listájára, két külön gettót akart létesíteni, egyet a munkaképeseknek, egyet pedig azoknak, akik gondoskodásra szorulnak *(Versorgungslager)*, és elképzelései szerint a zsidó lakosság még a bevagonírozás előtt megtizedelődik majd.[50]

Másképpen fogalmazva: még ha nem is léteztek pontos elképzelések a deportáltak elgázosításáról, a kitelepítések és az egyértelmű gyilkosságok között igen bizonytalanná vált a határ. Október 23-án teljes egészében betiltották a zsidó kivándorlást a Birodalomból. 25-én Erhard Wetzel, a Rosenberg-féle Megszállt Keleti Területek Minisztériumának faji kérdésekért felelős tisztviselője egy levélben azt ajánlotta az Ostland birodalmi komisszárjának, Hinrich Lohsénak, hogy a korábbi eutanáziacsoportokat fogja be gázkamrák építésére, ahol megszabadulhatnának a deportált, munkaképtelen zsidóktól.[51] Az úgynevezett „területi megoldás", azaz a zsidók keletre telepítése amúgy is egyre inkább egyfajta metaforává vált. A kiválogatás és a lemorzsolódás lassan az egész folyamat központi elemévé vált, és többé nem tekinthető elkerülhetetlen következményének.

November közepén Himmler és Rosenberg hosszas megbeszélésen vett részt, utána pedig Rosenberg részletes sajtótájékoztatót tartott. Nem volt többé különbség a deportálások és a megsemmisítés között. A gyilkolás szándékának – ellentétben a „hagyjuk őket meghalni" elvvel

– ugyan még nem adtak nyíltan hangot, és Rosenberg továbbra is a deportálás metaforáját használta, de amikor „Európa egész zsidóságának biológiai megsemmisítéséről" beszélt, azzal egyértelműen kimondta, hogy a cél nem a zsidóság puszta eltávolítása, hanem teljes kiirtása.[52] Ezzel majdnem egy időben, november 16-án a *Das Reich* című újságban megjelent Goebbels vezércikke, amelyet számos helyi német lap átvett.[53] Az írás „A zsidók bűnösök" címet kapta, és az egyik legnyíltabb nyilatkozat, amelyből a német nép a zsidóság küszöbönálló kipusztításáról értesülhetett. A világ zsidósága, írta Goebbels, fokozatosan ki fog halni. A zsidók úgy pusztulnak el, ahogy saját törvényeikben áll – szemet szemért, fogat fogért. Goebbels decemberi naplófeljegyzéseiben elismerte, hogy a keletre deportálás „számos esetben a halálbüntetéssel egyenértékű"[54].

1941. október 25-én Himmler és Heydrich Hitler társaságában vacsorázott a Führer főhadiszállásán. Hitler ismét megemlítette azt a bizonyos jövendölését, majd így folytatta:

Ne mondja nekem senki, hogy nem fojthatjuk őket a mocsárba! És a *mi* népünkkel ki törődik? Az jó, ha előnyomulásunkat megelőzi a félelem, és tartanak attól, hogy kipusztítjuk a zsidóságot. A zsidó állam megteremtésére irányuló törekvések kudarcra vannak ítélve.[55]

Az idézetből az is kiolvasható, hogy Hitler ekkor már a „területi megoldás" minden formáját elvetette. A „mocsár" szó *(Morast)* arra utal, hogy tisztában volt az SS ténykedésével, hogy a Pripjaty-mocsárba fojtották a zsidó nőket és gyermekeket.[56] Máskor viszont még mindig úgy beszélt, mintha továbbra is a rezervátumok építése maradt volna a hivatalos álláspont.

Shlomo Aronson történész érvelése szerint Hitler ez idő tájt úgy döntött, nem kívánja túszként felhasználni a

zsidó népet. A fordulópont szeptember 11-én következett be, amikor Roosevelt bejelentette, hogy az Egyesült Államok tüzet nyit a tengelyhatalmak hadihajóira, ha azok Amerika védelmének szempontjából fontos vizeken bukkannak fel.[57] Amikor október 1-jén megkötötték a kölcsönbérleti szerződést Moszkvával, valószínűleg betelt a pohár.[58] Hitler november 28-án találkozott a jeruzsálemi főmuftival. Hitler megpróbált a kegyeibe férkőzni – bár a mufti kétségtelenül a tudatában volt annak, hogy néhány évvel korábban a nácik még együttműködtek a zsidó ügynökségekkel, hogy „megkönnyítsék" a zsidók Palesztinába telepítését. Mondanivalója egy részét Hitler csak a hatás kedvéért mondta. De bejelentése – amelyben megkérte a főmuftit, hogy „zárja mélyen a szívébe" – ettől még ugyanolyan megdöbbentő.[59] Elég lett volna annyit ígérnie, hogy a németek Szibériába deportálják a zsidókat, úgy, ahogy Kvaterniknek tette a nyáron.[60] De ő ennél sokkal messzebbre ment. A sikeres háború után, mondta Hitler, Németországnak mindössze egyetlen célkitűzése marad a Közel-Keleten: az arab földeken, brit protektorátus alatt élő zsidók elpusztítása. Itt már nyomokban sem maradt meg a területi megoldás lehetősége.

A hozzáállás keményedésének másik jele a kitelepített német zsidókkal való bánásmód megváltozása. November 8-ig 20 000 német, osztrák és cseh zsidót, illetve 5000 romát szállítottak Łódźba. A łódźi hatóságok tiltakozása azonban sikerrel járt, ezért a következő három hónapban több mint 30 000 embert Minszkbe, Kovnóba és Rigába deportáltak. Ezeknek a foglyoknak a sorsa rendkívül különböző. Akiket Łódźba küldtek, azokat internálták a gettóba. A Minszkbe szállított zsidók szintén a gettóban kaptak szállást – ez esetben a meggyilkolt lakók megüresedett házaiban. Bár a körülmények iszonyatosak voltak, sőt szinte alig nyújtottak lehetőséget az életben maradásra, a kitelepítetteket nem mészárolták le. A transzportok számának csökkentése azt jelentette, hogy az 1941-es év-

re eredetileg tervezett 18 közül csak hét érkezett meg; az utolsót november 19-én indították. A Rigába tervezett tábor még nem készült el, ezért a következő hetekben öt transzportot inkább a litván Kovnóba irányították. A vagonok utasait érkezésük után azonnal legyilkolták a hírhedt Fort IX.-ben. Amikor november 30-án Rigába megérkeztek az első deportáltak, őket is ott helyben lemészárolták. Tehát 1941 decemberéig a birodalmi zsidókat szállító negyvenegy transzportból „csak" hatnak az utasait ölték meg – a gyilkosságok mind november végén történtek.[61]

Jelentős vita alakult ki arról, mi lehetett az oka ezeknek a mészárlásoknak, különösen a Rigában lelőtt berlini zsidók halálának. November 29-én és 30-án, közvetlenül a deportáltak érkezése előtt a helyi gettóban 4000 lett zsidóval végeztek a Balti-térség HSSPF-je, Friedrich Jeckeln és a biztonsági rendőrség (KdS) helyi vezetője, Rudolf Lange felügyelete alatt. November 30-án Himmler a Führer főhadiszállásáról a következő üzenettel hívta fel Heydrichet: „Zsidó transzport Berlinből. Semmi likvidálás."[62] Az üzenetet annak rendje és módja szerint továbbították Rigába – de túl későn: addigra a berlini foglyok is a kivégzés áldozataivá lettek. Richard Breitman történész a központi levéltárban rábukkant egy britek által elfogott haragos üzenetre, amit Himmler küldött az ő HSSPF-jének: „Az Ostlandba betelepített zsidókkal az általam és a megbízásomból tevékenykedő Birodalmi Biztonsági Főhivatal által megszabott irányelveknek megfelelően kell bánni. Az egyoldalú akciókat és a parancsszegőket büntetésben részesítem."[63] Egy ilyen üzenet nehezen egyeztethető össze a németországi zsidók előre megtervezett meggyilkolásának elméletével. A kovnói gyilkosságok utáni csend azonban megerősíti azt, ami Heydrich irányelveiből már sejthető volt, vagyis hogy a német zsidók lemészárlását sem ellenezték különösebben. Sőt a gyilkolás teljesen elfogadott eszköznek számított, és úgy tűnik, mintha ezt az „eltérést a hivatalos politikától" felsőbb körökben kimondott állásfoglalás nélkül támogatták volna.

Akkor viszont minek tudható be a dühös távirat? Breitman szerint ez egy bizonyos ballépésnek köszönhető – annak, hogy a transzportba azok a zsidók is bekerültek, akiknek Vaskereszt kitüntetésük volt, pedig őket Theresienstadtba kellett volna küldeni.[64] Ha azonban azt nézzük, Jeckelnt milyen sürgősen Berlinbe hívatták, akkor azt gondolhatjuk, hogy talán többről volt itt szó. Tudomásunk szerint Hitler és Himmler rendkívül kényes volt a morál és közvélemény ügyében. Vagy ahogy Goebbels nyolc nappal azelőtt fogalmazott, a Führer „lendületes politikát vár el a zsidókérdés ügyében, de olyat, amely nem okoz szükségtelen nehézségeket"[65]. A Minszkbe és a Balti-térségbe szállított németországi zsidók sorsa és az, hogy ők is áldozatául estek a mészárlásoknak, több különböző csoport aggodalmát és érdeklődését felkeltette. Egyes tisztek, mint például a főkomisszár, Kube Minszkben, nyíltan kijelentették, hogy nem szívesen ölnek meg német zsidókat. Természetesen még az efféle aggályok sem voltak elegendőek a deportálások leállításához, Berlinben azonban valószínűleg kénytelenek voltak foglalkozni az üggyel. Bernhard Lösenertől, a Belügyminisztérium zsidóügyekkel kapcsolatos szakértőjétől tudjuk, hogy a Rigában meggyilkolt áldozatok híre az intézményben is elterjedt.[66] Valószínűleg Himmler – és talán Hitler is – úgy döntött, hogy még mielőtt több németországi zsidó halna meg, végső megbeszélésekre lesz szükség.

Tehát arról lenne szó, hogy az 1941 szeptemberétől novemberig tartó időszakban a szovjet tapasztalatok apránként elterjedtek és átalakultak – a gyilkosságok kivitelezői pedig improvizáltak vagy követték az addigi példákat. Himmler és Heydrich mindennek igen aktív résztvevője volt; Hitler pontos szerepéről kevés írásos bizonyíték maradt fent, habár kétségtelenül tudnia kellett a történtekről, és kétségtelenül úgy döntött, hogy nem akadályozza

meg. Ha követjük ezt a gondolatmenetet, Himmlernek is szüksége volt Hitler bólintására, de azt már nem tudjuk, ez mennyire lehetett lelkes. Hitler, Himmler, illetve szoros környezetük októberi és novemberi megnyilvánulásaiból tisztán kitűnik, milyen gyorsan alakult át a „területi megoldás" kifejezés puszta metaforává. A kijelölt területek hamarosan a halálraítéltek gyűjtőhelyévé váltak. Bármit is jelentett az, hogy Hitler szeptemberben szabad utat adott a deportálásoknak, a rezervátumok ötlete november végén már szóba sem került. Mint majd látni fogjuk, abban a hónapban Himmler összehangolt megbeszéléssorozatot tartott a zsidókérdéssel kapcsolatban. A jelek szerint az átfogó népirtás gondolatának kikristályosodásával egy időben egyéb szervezeteket is be kellett kapcsolni az eseményekbe.

Nincsenek egyértelmű bizonyítékok erre a kronológiára vagy a mögötte rejlő gyilkos döntésre és tettekre. Azt a feltevést sem zárhatjuk ki határozottan, hogy Hitler már korábban, 1941 nyarán a népirtás mellett döntött. Ezzel ellentétben több történész szerint a döntés végső pillanatára csak később került sor – 1941 decemberében, sőt esetleg 1942 tavaszán vagy a nyár elején. Itt az ideje, hogy megvizsgáljuk, miként állja meg a helyét ez az elmélet a Wannsee-konferencia bizonyítékai ellenében.

4
A tóparti villa és a találkozó

Meghívás egy konferenciára

Reinhard Heydrich 1941 novemberében karrierje tetőpontjára jutott. Zenész szülők gyermekeként látta meg a napvilágot Hallében – maga is tehetségesen hegedült –, és a zavaros 1920-as években nőtt fel. A családja alaposan megsínylette az első világháborút követő politikai bizonytalanságot és gazdasági krízist, ezért a továbbtanulás kérdése szóba sem jöhetett. Mivel gyermekkorában mindig a haditengerészetről álmodozott, megpróbálkozott a hajóstiszti pályafutással. 1931-ben azonban terve katasztrofális véget ért, amikor – azért, ahogyan korábbi menyasszonyával bánt – úgy határoztak (eléggé igazságtalan módon), nem méltó tiszti karrierre. Amikor Himmler szárnyát bontogató hírszerző ügynöksége, az SD vezetőjévé tette, Heydrich gyors léptekkel haladt felfelé a ranglétrán a mestere mögött. Céltudatos és sokat követelő ember lehetett, bizonyos értelemben karizmatikus személyiség. Szenvedélyes vívó volt, és képzett pilóta, aki régi álmait váltotta valóra, amikor 1940 áprilisában, a Norvégia elleni támadásban megszegte kötelességét, hogy személyesen vezethessen egy Messerschmitt ME109-et. 1941 szeptemberében Heydrichnek végül sikerült kilépnie Himmler árnyékából, mikor Hitler a megszállt cseh területek helyettes (és *de facto* tevékenykedő) protektorává nevezte ki. A tipikus náci szokás szerint Heydrich nem távozott korábbi hivatalából, hanem egyszerűen öszszevonta a kettőt, és rendszeresen ingázott Prága meg Berlin között. Könyörtelensége és bizonyos mértékű alkalmazkodóképessége együttesen alaposan rányomta

bélyegét a Cseh–Morva Protektorátusra. Tehát a Wannsee-konferencia idején Heydrich egyrészt a Reichssicherheitshauptamt (a testület a Gestapo, a bűnügyi rendőrség meg az SD egyesített erőiből állt, és hatalma egész Németországra kiterjedt) vezetője volt, mellette pedig a cseh területek birodalmi protektora és Németország egyik leghatalmasabb, leginkább rettegett személyisége. Harminchét éves volt akkor.[1]

Heydrich segítője, akire a konferencia előkészítéséhez szükséges kulimunka nagy része hárult, egyáltalán nem nevezhető ilyen színes egyéniségnek. Sőt Adolf Eichmann esetében éppen a démoni vonások és a nagyra törő szellemiség hiánya miatt használta Hannah Arendt Jeruzsálemben a következő kifejezést: a „gonosz banalitása". Eichmann Solingenben született, szerény családi háttérrel rendelkezett, az 1920-as években kereskedelemmel foglalkozott, majd egy linzi olajtársaságnak dolgozott. 1933-ban visszatért Németországba, és részt vett az SS fegyveres kiképzési programjában, majd az SD lehetőséget ajánlott neki, hogy tovább kamatoztassa bürokratikus tehetségét, kezdetben viszonylag alacsony beosztásban. Az áttörésre 1938-ban került sor, amikor Bécsben megnyitották a Zsidó Kivándorlás Központi Hivatalát. Eichmann itt tanúbizonyságát adta energiájának, könyörtelenségének, ráadásul igen hatékonyan együttműködésre tudta bírni a zsidó tisztviselőket – mindez később aztán stílusjegyévé is vált. Amikor megalakult az RSHA, Eichmann lett a zsidókkal foglalkozó részleg vezetője és az egyik fő szervezője a németországi zsidók tervezett kitelepítésének. A konferencia idején harmincöt éves volt.

1941 novemberének végén Heydrich megbízta Eichmannt, hogy fogalmazzon meg egy eléggé terjengős meghívót:

1941. július 31-én a Nagy Német Birodalom marsallja felhatalmazott, hogy egyéb központi hivatalok segítségével

tegyek meg minden szükséges szervezési és technikai előkészületet a zsidókérdés széles körű megoldására, és a lehető legkorábban terjesszek elé egy átfogó tervezetet. Az utasítás másolatát csatoltan megtalálja ebben a levélben.

Figyelembe véve, milyen rendkívüli fontossággal bír ez a kérdés, és tekintve, hogy a vonatkozó feladatokat végrehajtó központi szervezetek között konszenzusra kell törekednünk, indítványozom egy megbeszélés összehívását. Ez annál is fontosabb, mivel 1941. október 15-vel kezdődően a Birodalom területéről – a Cseh–Morva Protektorátust is beleértve – megindultak és szabályos ütemben követik egymást a keleti transzportok. Ennélfogva meghívom önt a találkozóra...[2]

A meghívókat november 29. és december 1. között postázták. A találkozó és az azt követő svédasztalos ebéd időpontját december 9-re tűzték ki, címként pedig „az Interpol irodája 16 Am Kleinen Wannsee" állt.[3] Egy későbbi, december 4-én kelt leiratban megváltoztatták a címet, az új helyszín az SS vendégháza lett: Am Großen Wannsee 56–58.[4] Mit kellett még tisztázni a zsidókérdéssel kapcsolatban? Milyen előkészületekre volt még szükség? Nem sok adatunk van arra vonatkozóan, mi járhatott ezekben a napokban Heydrich fejében, viszont megvannak a vendéglistán szereplő nevek.[5] Kiket hívtak meg, és miért éppen őket?

Heydrich vendégei fontos személyiségeknek számítottak: nagyrészt vele egyenlő beosztású emberekről van szó (habár egyikük sem rendelkezett hozzá hasonló hatalommal). Csupa Staatssekretär, Unterstaatssekretär vagy ezek pártbéli megfelelői jelentek meg, akik az amerikai politikai rendszerben a helyettes államtitkárnak, a briteknél pedig a „permanent secretary" posztjának, ún. állandó titkárnak vagy azok helyetteseinek felelnének meg.[6] „Ezek voltak azok az urak – emlékeztetett Robert Kempner

főügyészhelyettes a Wannsee-konferencia számos gyilkos szándékú résztvevőjének háború utáni tárgyalásán, akik azt állították, semmiről sem tudtak –, akik mindent tudtak, amit tudni kellett."[7] Kempner nem véletlenül volt ebben olyan biztos – a weimari időkben maga is szép karrier előtt álló közhivatalnok volt, mielőtt az Egyesült Államokba menekült volna. 1933 után a Staatssekretär posztja mindenképpen egyre fontosabbá vált. Mivel a Harmadik Birodalomban megszüntették a kabinetüléseket, és Hitler szabályosan megtiltotta minisztereinek, hogy külön találkozókat szervezzenek, a körülbelül ötven Staatssekretär lett a politikai koordináció esszenciális eszköze. Amikor felbukkant egy új szervezet, mint például a négyéves terv hivatala, akkor egyszerűen „kölcsönkérték" az illetékes minisztérium Staatssekretärjeit koordinátornak. A Staatssekretärek találkozói tulajdonképpen a kabinetüléseket helyettesítették.

Heydrich első vendéglistáján két főbb csoport tagjai kaptak helyet. A nagyobb csoportba a zsidókérdésben felelős miniszterek képviselői tartoztak: a Belügy-, Igazságügy-, Gazdasági és Propaganda-, Birodalmi Kancellária-, Külügyminisztérium, illetve a Megszállt Keleti Területek Minisztériuma. A többi vendég a párt és az SS faji kérdésekben illetékes szervezeteiből érkezett. Heydrich küldött meghívókat a Pártkancelláriára, a SS Faji és Áttelepítési Főhivatalába és a német népiség megszilárdítása birodalmi biztosának hivatalába.

Ha végignézünk a vendégjelöltek listáján, már a kezdet kezdetén kizárhatjuk azt a néhanapján még mindig felmerülő feltételezést, hogy Heydrich a transzportok technikai részleteit akarta volna megvitatni.[8] Kétségtelenül egyre égetőbb problémává vált az, hogy újabb célállomásokat találjanak. Lódź befogadóképessége jelentősen lecsökkent, Minszket ideiglenesen lezárták, Riga kapacitása pedig korlátozott volt. De azt leszámítva, hogy egy Staatssekretär már túl magas pozícióban van ahhoz, hogy egy ilyen kérdés megvitatásához kérjék a jelenlétét, Heydrich egyetlen szállításügyi specialistát, katonai szakértőt vagy a Pénzügyminisztérium egyik szakemberét sem hívta meg. A deportálás kérdése nem szerepelt az ügymenetben.

A Heydrich listáján eredetileg szereplő személyek közül nagyon sokan így vagy úgy, de részt vettek a zsidók státusának meghatározásában, és ők intézték a *mischlingek*kel (ez a nácik által kitalált kategória a „kevert vérű" zsidókra vonatkozott) meg a vegyes házasságokkal kapcsolatos ügyeket. És valóban, néhány javasolt vendég – a Pártkancellária képviselője és az Igazságügy-minisztérium embere – pontosan a státuskérdésben betöltött szerepe miatt kapott helyet a meghívottak között. A vendéglistából tehát következik, hogy a mischlingek és a határesetek kérdése előkelő helyen állt a fontossági sorrendben.[9]

Christian Gerlach történész a közelmúltban azzal érvelt, hogy a vendéglista kezdetben a kizárólag német zsidók ügyében érdekelt személyekre korlátozódott, és csak később bővítették ki hatáskörüket egész Európára. Gerlach szerint ez a váltás hitelesíti azt a véleményt, miszerint Hitler csak 1941 decemberében kötelezte el magát az Európa teljes területére kiterjedő népirtás mellett. Az biztos, hogy a megszállt Lengyelország képviselőjének nevét utólag csatolták a névsorhoz.[10] November 28-án, a meghívók kiküldése előtt, de már a lista véglegesítése után Heydrichet és Himmlert felkereste HSSPF Krüger, a Lengyel Főkormányzóság rendőrségének és az ottani SS-csapatoknak a vezetője, aki elpanaszolta, milyen nehézségei vannak Frank kormányzóval. Heydrich csak ezután döntött úgy, hogy a lengyel polgári hivatalok és a biztonsági rendőrség képviselőit is meghívja.[11]

Valóban érdekes, hogy az első listán ezek a vendégek nem szerepeltek. Bármi volt is Heydrich eredeti szándéka, az nem szerepelt benne, hogy tárgyaljanak a Lengyel Főkormányzóság területén hamarosan elkezdődő gyilkosságsorozatról. Ennek ellenére talán nem kell túl nagy

jelentőséget tulajdonítani a lista megváltoztatásának. Az szinte rögtön az eredeti névsor összeállítása után megtörtént. Később sem került rá senki más, aki Németország határain túli területeket irányított volna (habár Heydrich saját csoportjából néhányan más országokban láttak el felelős feladatokat, és lehet, hogy őket is csak decemberben vették fel a névsorba).[12] A listán mindenesetre olyan küldöttek is szerepeltek, akik nemzetközi témákban voltak érdekeltek – ketten a Megszállt Keleti Területek Minisztériumából és egyvalaki a Külügyminisztériumból. A Krüger-eset inkább azt bizonyítja, hogy Heydrich különös figyelmet szentelt azoknak az ügyosztályoknak, amelyekkel neki és Himmlernek korábban már nehézségei voltak. A hatásköri viták és a felelősség megosztása előkelő helyet foglalt el fontossági sorrendjében.

A meghívottak nagy része nem tudta biztosan, mit akar Heydrich. Néhányukat bármilyen RSHA-tól érkezett meghívó páni rémülettel töltött el. Mivel a levélben nem szerepelt a tervezett program, rengeteg értelmezési lehetőség kínálkozott. A Belügyminisztériumnak nem sokkal azelőtt abban a tanulságos esetben volt része, hogy egy megbízottjuk részt vett Eichmann egyik találkozóján, ahol a hivatalos program sokkal több témát érintett, mint amit névlegesen meghirdettek.[13] Mindenesetre a minisztérium ezúttal úgy gondolta, tudják, miről van szó. Egyik megbízottjuk, bizonyos dr. Feldscher úgy informálta hasonló beosztású kollégáját a Megszállt Keleti Területek Minisztériumában, hogy a Wannsee-konferencia „áttörést" jelent majd a kevert vérű zsidókra vonatkozó eljárások terén. Néhány nappal később a Belügyminisztérium zsidóügyekben illetékes szakértője egy tanulmánnyal állt elő, arra számítva, hogy meg kell védenie az új kihívásokkal szemben a már létező irányelveket.[14] Dr. Feldscher azonban egyértelműen azt gondolta, hogy a találkozón felvetett megoldások kizárólag a háború *utáni* időszakra vonatkoznak majd, amiből kitűnik, mennyire el volt maradva az aktuális kérdésektől. Martin Luther, aki a Külügyminisztérium német ügyosztályát vezette, a maga részéről úgy vélte, a konferenciának teljesen más jellegűek a célkitűzései – ez tökéletesen megfigyelhető december 8-án papírra vetett „kívánságlistájából"[15]. A Külügyminisztérium a jelek szerint úgy gondolta, hogy az összes európai ország zsidóságát érintő összegyűjtés és deportálás kérdését vitatják majd meg.[16]

A találkozót elhalasztják

A Staatssekretärek kissé hosszabb ideig voltak kénytelenek várakozni, mint hitték. December 8-án Heydrich telefonon értesítette az érintetteket, hogy a találkozót meghatározatlan időre elhalasztják.[17] Németországot előző éjjel érte el Pearl Harbor megtámadásának híre, és majdnem biztosan ezért maradt el a találkozó. Ebben egyrészt szerepet játszottak a biztonsági megfontolások. Másrészt több résztvevő, köztük maga Heydrich is tagja volt a Reichstagnak, és valószínűleg meg is jelentek a gyűlésen. Miután Japán támadásokat indított a Csendes-óceán térségében, Hitler rögtön követni akarta példáját, és pszichológiai előnyt akart kovácsolni abból, hogy még azelőtt üzen hadat az Egyesült Államoknak, mielőtt Roosevelt megtehetné a maga bejelentését. Ehhez a Reichstag rendkívüli ülésére volt szükség.[18] A konferencia elhalasztásának másik oka a helyzet súlyosbodása lehetett a keleti fronton – ez december elején történt. Egy időre mindenfajta keleti politika sorsa bizonytalanná vált.

Christian Gerlach azzal érvel, hogy Hitler csak ekkor, december elején határozta el a teljes európai zsidóság megsemmisítését. December 12-én a náci párt főfunkcionáriusainak és gauleitereinek találkozóján Hitler néhány igen erős kijelentést tett (ha Goebbels naplójának hinni lehet):

A zsidókérdést illetően a Führer úgy döntött, tisztára söpri az asztalt. Egyszer már megjövendölte, hogy ha világháborút robbantanak ki, el fognak pusztulni. Ez nem üres szólam volt. A világháború a nyakunkon; ennek szükségszerű következménye a zsidók megsemmisítése. A kérdést mindenféle szentimentalizmus nélkül kell végiggondolni. Nem azért vagyunk itt, hogy a zsidókkal szimpatizáljunk, hanem a saját népünkkel. Mivel a német nép ismét 160 000 halottat áldozott a keleti hadjáratban, a véres konfliktus kiagyalóinak az életükkel kell fizetniük tettükért.[19]

Ez valóban velős és kemény összegzése Hitler egykori próféciájának. Előtte egy nappal jelentette be a Reichstagban a háborút az Egyesült Államokkal. Négy nappal később az egyik résztvevő, Hans Frank beszédet mondott egy kormányzati gyűlésen a Lengyel Főkormányzóságban, ahol azt nyilatkozta, ő szorgalmazza a zsidók keletre telepítését. Megkezdődhetne a nagy zsidó kivándorlás, mondta:

De mihez kezdjünk a zsidókkal? Azt hiszik, talán az új nyugati városokban fogjuk letelepíteni őket? Berlinben azt mondták nekünk: miért vállaljunk ennyi nyűgöt, mi sem vesszük semmi hasznukat, sem a Baltikumban, sem a Reich Kommissariat területén, likvidáljátok őket ti magatok! (...)[20]

Van ez a 3 és fél millió zsidó – nem lőhetjük le, nem mérgezhetjük meg őket, de kénytelenek leszünk megpróbálni elpusztítani őket valahogy, mindenekelőtt követve a Birodalom leendő irányelveit.[21]

Kevés olyan esetet ismerünk, amikor egy német hivatalnok ennél világosabban kimondta volna, hogy igen, a keleti deportálások a halálos ítélettel egyenértékűek.

Hitler üzenete tehát számos visszhangot keltett hívei

körében, de valami más is bizonyítja, hogy határozott változás történt: ez egy december 16-i feljegyzés Rosenbergtől, a Megszállt Keleti Területek birodalmi minisztérétől arról, hogy két nappal azelőtt találkozott Hitlerrel. Rosenberg elkészítette egy fontos külpolitikai beszéd vázlatát, és minden valószínűség szerint Hitler közölte vele, hogy Japán háborúba lépése megváltoztatta a helyzetet. Rosenberg a következőket írja:

A zsidókérdéssel kapcsolatban azt mondtam, hogy most, a döntést követően talán meg kellene változtatni a New York-i zsidókra vonatkozó utalásokat. Azon a véleményen voltam, hogy nem kellene a zsidók kiirtásáról *[Ausrottung]* beszélni. A Führer ezzel egyetértett, és azt mondta, hogy ők szabadították ránk a háborút, és ők hozták ránk a pusztítást, tehát nem csoda, hogy nekik kell elsőként szembenézniük a következményekkel.[22]

Végül pedig meg kell említeni a Himmler határidőnaplójában olvasható bejegyzést, amelyet azután írt, hogy december 18-án találkozott Hitlerrel: *„Judenfrage. | als Partisanen auszurotten"* („Zsidókérdés. | partizánokként kell végezni velük"). Gerlach szerint ez már a gyilkos zsidóellenesség melletti általános elkötelezettség jele, különösen az akkori egyéb találkozók és kijelentések tükrében.

Mint Hitler egyéb hullámzó jellegű kinyilatkoztatásai esetében, ezekből a töredékekből sem lehet következtetéseket levonni. Ha azt nézzük, mit mondott 1941 augusztusában Goebbelsnek, októberben pedig Himmlernek és Heydrichnek, illetve figyelembe vesszük a következő évben tett megjegyzéseit, ezekkel összehasonlítva a december a *józanság* pillanatának tűnik. Hitler közvetlenül egy nappal azután beszélt, hogy háborúba lépett az Egyesült Államok ellen. Ő ilyen alkalmakkor volt a legvehemensebb; amikor például tudomást szerzett a volgai németek sorsáról, azonnal beindította a német zsidók deportálá-

sát. Januárban azonban az asztali beszélgetések alkalmával is újfent félreérthetően fogalmazott. 1942. január 25-én például azt mondta, „a zsidóknak el kell hagyniuk Európát" – de egyúttal figyelmeztetett rá, hogy ha a zsidók nem az emigrációt választják, pusztulásra vannak ítélve (és tette mindezt a kivándorlások leállítása után!).[23] Január 27-én ismét a deportálás szót – metaforát? – használta. „A zsidóknak el kell hagyniuk Európát! Az lenne a legjobb, ha Oroszországba mennének." Néhány nappal később megint érthetetlenül fogalmazott – a zsidóknak „el kell tűnniük" Európából.[24] Bizonyos távolságból vizsgálva 1941 őszétől kezdve talán megfigyelhető némi elmozdulás; de a gondolkodása túlságosan összevissza és túl változó ahhoz, hogy egyértelmű végpontokat vagy fordulópontokat lehessen felmutatni. Másrészt tudjuk, hogy Hitler még szűk tanácsadói körben is úgy tett néha, mintha más lenne a véleménye, mint ami valójában volt. Éppen ezért semmi sem bizonyítja, hogy amikor deportálásról beszélt, tényleg azzal áltatta magát, hogy a zsidókat nem ölik meg.[25]

Természetesen nem számítana, mennyire vagyunk biztosak abban, mit gondolt Hitler, ha fel tudnánk mutatni, hogy az *alárendeltjei* biztosan hallották a határozott parancsot. Himmler odavetett feljegyzései a partizánokról túlságosan töredékesek, ezért nem bizonyítanak semmit, és az esetleges egyéb bizonyítékok – Philippe Bouhler és Viktor Brack megbeszélései – is eléggé közvetettek. Rosenberg iratai kissé eltérő értelmezésre adnak lehetőséget. Maga Rosenberg a nürnbergi per során azt állította, hogy a „döntés", amire hivatkozott, az Németország háborúba lépése volt az Egyesült Államok ellen, és a német szöveget ismerve ez valóban elfogadhatóbb magyarázatnak tűnik.[26] A „döntés" meglehetősen elvont fogalom, így, részletek nélkül még inkább, ezért csak akkor van értelme, ha a háborús téma folyományaként jelenik meg, különösen azért, mert így beleillett a nácik sorsot

meg végzetet emlegető háborús kifejezésmódjába. És lehet azzal érvelni, hogy a náci gondolkodás szerint ez így volt logikus: a nyílt fenyegetőzések miatt a „zsidó" ellenség korábban nem merte megtámadni Németországot; de most már semmi foganatja nem lett volna a fenyegetésnek. Röviden fogalmazva: Rosenberg kijelentése akár úgy is értelmezhető, hogy mivel hadban állnak az USA-val, a közbeszédben másképpen kell megfogalmazni a zsidók kiirtásának már régóta létező politikáját.[27] Ez az epizód azonban megerősíti, milyen messzire jutott Hitler a szeptemberi kitelepítési határozat után a népirtás felé vezető úton. Habár valószínűleg jóval korábban feladta azt a tervét, hogy befolyásolni próbálja Rooseveltet, a hadüzenet mindenképpen lezárta (némi komor háborús alkudozástól eltekintve) azt a fejezetet, amikor a zsidókat diplomáciai túszként próbálta felhasználni. Hitler egészen addig a legkeményebb kijelentéseit csak a legközelebbi bizalmasainak tartogatta, de ezúttal, gesztusképpen, körülbelül ötven magas rangú alárendeltjét is beavatta terveibe. Nagy esemény volt ez. Egy ilyen jellegű állásfoglalás tisztázhatta, milyen felhatalmazást kap Heydrich és Himmler gyilkos víziójuk megvalósításához. A párt tagjai immáron sokkal erősebben érezhették, vezérük mennyire elkötelezte magát a gyilkolás mellett.

Január 8-án Heydrich levelet küldött a Wannsee-konferenciára meghívott vendégeknek, és sajnálatát fejezte ki az elmaradt találkozó miatt. A magyarázat nem valami bőbeszédű: „a hirtelen események és az ezekből következő, néhány résztvevőt érintő kötelezettségek miatt". Heydrich ezúttal január 20-át javasolta időpontnak.[28] Vagyis a találkozó majdnem hat hetet csúszott. Ez vajon arra utalna, amit Eberhard Jäckel is felvetett – a konferencia nem lehetett túlságosan fontos? Heydrich sürgető kérdésekről beszélt levelében. A hosszas halogatás talán a keleti fronton elhúzódó bizonytalanságnak és a hiányzó szállítókapacitásnak tudható be (habár ez utóbbi prob-

léma márciusig nem is oldódik meg). A szituáció ugyan továbbra is rendkívül kritikus maradt, de a németek legalább reménykedhettek abban, hogy január 8-ig sikerül stabilizálni a katonai helyzetet.[29] Folytatódhatott a deportálások és a gyilkosságok tervezgetése.

A wannsee-i villa

Wannsee csodaszép külváros Berlin délnyugati részén. A tizenkilencedik század közepéig nagyrészt kihasználatlanul állt, de hirtelen felkapott hellyé vált, amikor egy bankár, Wilhelm Conrad úgy döntött, luxusvillákat épít azoknak a tehetős embereknek, akik a nyári hőségben menekülni akarnak a fővárosból. A tizenkilencedik század hátralévő évtizedeiben a környék pompás villái és egzotikus kertjei a berlini felső középosztály kedvelt nyári tartózkodási helyévé váltak. Wannsee októbertől húsvétig békésen szunnyadt, de a nyári hónapokban zsúfolásig megtöltötték a nagy bankok és gyárak magas beosztású tisztviselői, a tudósok és a művészek. A későbbi képzettársítások fényében ironikusnak is tekinthető, hogy akkoriban a „Wannsee" név a kozmopolita világ és a tolerancia szinonimája volt. Keresztények és asszimilálódott vagy kikeresztelkedett zsidók éltek viszonylagos nyugalomban egymás mellett. Hasonló harmónia jellemezte a haláluk utáni életüket is, hiszen mindkét hit követőit ugyanabban a temetőben, a Neue Friedhofban helyezték végső nyugalomra, ahol a falakon ugyanúgy szerepelt feszület, mint Dávid-csillag. A wannsee-i konferencia helyszínéül szolgáló villa építésze tervezte azt az épületet is, ahol Weimar egyik leghaladóbb szellemű művésze, Max Liebermann élt. Liebermann, aki alig kőhajításnyira lakott a hírhedt háztól, jelentős impresszionista volt, a Porosz Művészeti Akadémia elnöke, és a „másik", a toleráns és liberális Németországot szimbolizálta.[30]

1933-at követően Wannsee szépsége és nyugalma számos náci vezetőt csábított a környékre. Josef Goebbels, Walther Funk, Hermann Esser, Wilhelm Stuckart – Heydrich egyik vendége –, Hitler orvosa, dr. Morell és több más náci nagyság szerzett itt birtokot. Mint sokan mások, Albert Speer is a korábbi zsidó tulajdonosok kárán tett szert olcsón a területre. Több náci szervezet és alapítvány is letelepedett itt. A Náci Nőegylet itt hozta létre a Birodalmi Leánynevelдét; a Nemzetiszocialista NSV az egyik villában rendezte be gyakorlóiskoláját. Az SS több intézménye is helyet kapott a környéken, és az SD 1936 óta tartott itt konferenciákat.

A nyugati parton álló, Am Großen Wannsee 56–58. szám alatt található villából bámulatos kilátás nyílt a két tóra. A tulajdonost Friedrich Minoux-nak hívták – a jobboldali érzelmű gyáros a Stinnes konszernnél tevékenykedett.[31] 1940-ben, amikor csalás miatt vizsgálat indult ellene, eladta a villát az SD segélyalapjának, a Stiftung Nordhavnak. Az alapítvány célja látszólag az volt, hogy szanatóriumokat és üdülőhelyeket létesítsen az SD tagjainak, bár valószínűleg csak ingatlanokat szerzett Heydrich részére. Miután Minoux 1941 májusában átadta az épületet, azt átalakították, és vendégház lett belőle a biztonsági rendőrség magasabb beosztású alkalmazottjai, illetve az SD Berlinbe látogató tagjai számára.[32]

Amikor Heydrich ezt a villát választotta a konferencia helyszínéül, tulajdonképpen úgy döntött, inkább nem egy félelmetes vagy éppen hivatalos épületben tartják a megbeszélést. Inkább luxusra és kötetlen hangulatra törekedett. A vendégház brosúrája a következőkkel kecsegtetett:

...teljesen felújított vendégszobák, zeneszalon és játékszoba (biliárd), nagyméretű konferenciaterem és üvegház, tóra néző terasz, központi fűtés, hideg-meleg folyó víz és teljes komfort. Remek ebéddel és vacsorával állunk rendelkezésükre. Bor, sör és cigaretta.

Mindezért igen szolid árakat számoltak fel, 5 birodalmi márkát kiszolgálással és reggelivel.[33]

Heydrich vendégei

Egy havas kedd reggelen, 1942. január 20-án körülbelül tizenöt magasabb beosztású tisztségviselő gyűlt össze a Wannsee partján álló SD-villában.[34] A Heydrich eredeti listáján szereplő vendégek közül nem jött el mindenki. A Propagandaminisztérium képviselőjének valószínűleg más irányú elfoglaltsága akadt, mert ebben az időpontban nem jelent ugyan meg, viszont buzgó érdeklődést tanúsított a soron következő találkozók iránt.[35] Ulrich Greifelt, aki a személyzeti osztály igazgatója volt a német népiség megszilárdítása birodalmi biztosának hivatalában, szintén nem volt ott; talán Olaszországban járt, más ügyben. A Lengyel Főkormányzóságból eredetileg várt vendégek helyett alárendeltjeik jöttek. A polgári intézmények részéről megérkezett Josef Bühler, Hans Frank helyettese, a Lengyel Főkormányzóság biztonsági rendőrségének (a BdS-nek) vezetője, jelen volt Eberhard Schöngarth mint az egész térség biztonsági rendőrségének képviselője.[36] Franz Schlegelberger rangját tekintve Staatssekretär volt ugyan, de mivel akkor ő töltötte be az igazságügyminiszteri posztot, maga helyett egyik helyettesét, Roland Freislert küldte, a Népbíróság [Volksgericht] későbbi, hírhedtté vált elnökét.

Az asztalnál ülők legnagyobb csoportját a zsidókérdésért felelős minisztériumok képviselői alkották – azaz Wilhelm Stuckart (belügy), Roland Freisler (igazságügy), Erich Neumann (a négyéves terv), Friedrich-Wilhelm Kritzinger (Birodalmi Kancellária), Martin Luther (külügy). A Megszállt Keleti Területek Minisztériumából érkezett Alfred Meyer és Georg Leibbrandt szintén ebbe a kategóriába tartozott, de a Lengyel Főkormányzóság képviselőjével,

Josef Bühlerrel együtt ők külön csoportot alkottak: a megszállt keleti területek közigazgatásáért felelős intézmények kategóriáját. Aztán megjelentek az SS és a párt azon képviselői, akik különösen érdekeltek voltak a faji kérdésekben – Gerhard Klopfer (Pártkancellária) és Otto Hofmann (az SS Faji és Áttelepítési Főhivatalából). Heydrich ezenkívül saját állambiztonsági hivatalából is berendelt néhány embert. Közülük Heydrich közvetlen helyettese, a Gestapo feje és az RSHA IV. ügyosztályának vezetője, Heinrich Müller volt a legmagasabb rangú, őt pedig Adolf Eichmann követte. A terepen tevékenykedő szervezetek képviselői közül megjelent Eberhard Schöngarth, a Lengyel Főkormányzóság BdS-e, és Rudolf Lange, az Einsatzkommando 2 feje és a rigai biztonsági rendőrség körzeti főnöke. Az is elképzelhető, hogy Eichmann helyettese, Rolf Günther szintén ott volt, és jegyzetelt.

Befolyásos és nagyrészt tanult emberek voltak. Kétharmaduk egyetemi diplomával rendelkezett, és a megjelenteknek több mint a fele doktori címet viselt, leginkább jogi területről. És ugyanakkor megdöbbentően fiatalnak számítottak. A társaságnak majdnem fele nem volt még negyvenéves, és mindössze ketten lépték túl az ötvenet. Ez különösen szembetűnő a párt, az SS és a biztonsági rendőrség képviselői között, akik közül öten még a harmincas éveikben jártak. A civilek között is akadt néhány ambiciózus fiatalember. Wilhelm Stuckart, a Belügyminisztérium második legfontosabb munkatársa (sőt Frick belügyminiszter tehetetlenségét nézve talán mégis ő számított *a* legfontosabbnak) csak harminckilenc éves volt.

Vajon mire számítottak, mit éreztek azok az urak, akik aznap megjelentek Minoux egykori villájában? Arról hamarosan sok szó esik majd, miképpen szándékozták elkötelezni magukat a népirtás mellett, de a hangulatukat, lelkiállapotukat illetően csak találgatni tudunk. Akik túlélték a háborút, és azt követően azonnal háborús bíróság elé kerültek, még azt is tagadták, hogy egyáltalán megje-

lentek volna. Amikor megtalálták a jegyzőkönyvet, akkor is csak semmitmondó visszaemlékezéseket tudtak kicsikarni belőlük. Adolf Eichmann már részletesebben nyilatkozott, de személyes célkitűzéseit illetően vallomása teljesen megbízhatatlan, mivel mindent megtett, hogy kötelességtudó kifutófiúnak állítsa be magát, aki semmiről sem tudott, és magától soha semmit nem kezdeményezett. Vagyis csak találgatni tudunk, vajon mit érezhettek aznap reggel. Ennek ellenére abban egészen biztosak lehetünk, hogy akadtak olyanok, akik különböző mértékű lelkesedéssel vagy elvárásokkal érkeztek. Heydrich emberei, illetve az SS meg a párt képviselői abban reménykedtek, hogy a találkozó még radikálisabb zsidópolitikát tesz majd lehetővé, illetve a maguk javára csapolhatják meg a minisztériumok hatalmát. A minisztériumok nagyobbrészt védekezésre készültek: szerették volna megvédelmezni amúgy is gyengülő befolyásukat a biztonsági rendőrség mohóságával szemben. Az összes résztvevő közül Wilhem Stuckart érezhette magát a leginkább kutyaszorítóban. Ő valószínűleg gyanította, teljes joggal, hogy a találkozó célja a polgári intézmények – és mindenekelőtt saját minisztériuma – betagolása a Heydrich-féle RSHA hatalma alá.

A berlini fiatalemberek jegyzőkönyve

Mint Eichmann utóbb elmondta, a konferencia megkezdése előtt az összegyűlt méltóságok egy ideig kis csoportokban beszélgettek; aztán munkához láttak. A formalitásokat viszonylag rövidre fogták – az egész talán egy-másfél óráig tarthatott. Napirend híján az idő nagy részét Heydrich átfogó előadása töltötte ki. Ha minden igaz, néhányan közbeszóltak, és utána is vitatkoztak még egy darabig. De ez csak feltételezés. Nincs közvetlen leírás az elhangzottakról. Egy gyorsíró jegyzeteket készített a találkozóról

(az pedig valószínűleg Eichmann ötlete volt, hogy egy másik SS-tiszt – az ő helyettese, Rolf Günther – szintén készítsen feljegyzést),[37] de ez a jegyzőkönyv nem maradt ránk. Eichmann szerint egyébként sem szóról szóra rögzítették a beszélgetést, hanem kizárólag a legfontosabb pillanatokat örökítették meg.[38] A rendelkezésünkre álló jegyzőkönyv tehát más szavakkal Eichmann jegyzetgyűjteménye, amit állítása szerint utána Heydrich alaposan megszerkesztett.

A Wannsee-jegyzőkönyv tehát közel sem az események szó szerinti átirata. „Ezek nem is hivatalos beszámolók – tiltakozott Heinrich Lammers, a Birodalmi Kancellária vezetője Nürnbergben. – Csak egyoldalas jegyzetek, amiket az RSHA-ban összeszerkesztettek."[39] A minket érintő kérdések nagy részét tekintve ez nem is igazán lényeges. A jegyzőkönyv hűen tükrözi a találkozó szervezőjének, Reinhard Heydrichnek a céljait és indítékait, ami több szempontból van olyan fontos, mint az, mit mondott aznap pontosan. Sőt talán még fontosabb is, hiszen a jegyzőkönyvből kiderül, mi az, amit ő le akart írni és meg akart őrizni. Amikor a résztvevők megkapták az iratokat, azokból világosan kiderült, Heydrich szerint mit kellene tudniuk, akár egyezett ez azzal, ami a konferencián elhangzott, akár nem. Ennélfogva nem is annyira lényeges, hogy az állami hivatalnokok a háború utáni perek során azt állították, gyilkosságokról szó sem esett aznap. Talán nem meglepő, hogy egyikük sem merte kritizálni Heydrichet vagy helyreigazítást kérni tőle, de minisztériumaik belső feljegyzései szerint a vita kimenetele legalább egy dologban nem volt annyira meggyőző, mint azt a jegyzőkönyv sejtetni engedte.[40] A jegyzőkönyvből ugyan tisztán kiolvasható Heydrich üzenete, de éppen ezért jóval kevésbé használható fel arra, hogy kiderítsük, milyen szerepet játszott a találkozón a többi résztevő, és miképpen reagáltak a hallottakra. Utalások szintjén kiszűrhető belőle néhány dolog, illetve a háború utáni perek során

elhangzott tanúvallomásokból is kiderül valamennyi, de ez minden.

A jegyzőkönyv szerint[41] Heydrich azzal kezdte, hogy emlékeztette vendégeit Göring szavaira, aki megbízta az európai zsidókérdés végső megoldásával. Jelen találkozó célja az alapvető kérdések tisztázása. A birodalmi marsall azt kívánta, hogy dolgozzák ki az európai zsidókérdés végső megoldásának szervezési, kivitelezési és pénzügyi aspektusait, és ehhez szükséges volt, hogy az érdekelt hatóságok és szervezetek még előtte találkozzanak[42] és egyeztessenek. A végleges megoldás átfogó irányítása földrajzi határok nélkül a Reichsführer SS és a német rendőrség vezetőjére (vagyis Himmlerre) hárult, illetve különösen Heydrichre, a helyettesére.

Heydrich ezután emlékeztette hallgatóságát a nácik közelmúltban végrehajtott zsidóellenes cselekedeteire. A legfontosabb cél a zsidók eltávolítása volt a német társadalom különböző szektoraiból, végezetül pedig a német földről is. Akkor még az tűnt az egyetlen megoldásnak, ha felgyorsítják a zsidó kivándorlás menetét – 1939-ben erre a célra hozták létre a Zsidó Kivándorlás Központi Hivatalát. Mint Heydrich fogalmazott, a jelenlévők mindegyike tisztában van az emigrációs politika hátrányaival, de egyéb alternatívák hiányában ezt a megoldást kellett elfogadni, legalábbis kezdetben. De a Reichsführer SS most a háborús körülmények és az új keleti lehetőségek miatt leállította a kivándorlásokat.

Az emigráció helyett, folytatta Heydrich, a Führer engedélyezte az újfajta megoldást – a zsidók evakuálását a keleti területekre. A következő – kétértelmű – mondat így szól: E törekvések megvalósításakor, egyetlen átmeneti megoldási lehetőségként, fokozottan és tervszerűen gyorsítani kezdték a zsidók kivándorlását a birodalom területéről. A jegyzőkönyv szövege megdöbbentő higgadtsággal folytatódik, amikor elhangzik, hogy a végleges megoldás körülbelül tizenegymillió zsidót érint. A csatolt

táblázatban felsorolják a különböző európai országok zsidó népességét. A listán nemcsak német megszállás vagy irányítás alatt álló országok szerepeltek („A" csoport), hanem az európai szövetségesek, a semlegesek és azok, amelyekkel még mindig háborúban álltak („B" csoport). Mint Heydrich megjegyezte, ezeket az adatokat a vallási hovatartozásokra vonatkozó statisztikákból kellett kikövetkeztetni, mert az érintett országok egyikében sem létezett még rendes faji jellegű felmérés. Ezután néhány zavaros megjegyzés következett arról, milyen nehéz megbirkózni a zsidókérdéssel Romániában meg Magyarországon és az oroszországi megszállt övezetekben. Azt nem tudjuk, vajon az Eichmann-féle jegyzőkönyv ezen a ponton kiragadott részleteket tartalmaz-e, vagy Heydrich felelt-e ezekre a kérdésekre, esetleg valóban megemlítette ezeket az apró részleteket az előadásában. Ekkor következik a jegyzőkönyv egyik legfontosabb részlete:

Megfelelő vezetés alatt mármost a végső megoldás során a zsidókat Keleten kell alkalmas módon munkára fogni. Nagy munkacsapatokban, a nemek szétválasztásával, a munkaképes zsidókat útépítéssel vezetik e területekre, miközben nagy részük kétségtelenül el fog hullani a természetes csökkenés folytán.

A netalán végül megmaradó állományt, minthogy esetében kétségtelenül a legellenállóképesebb részről van szó, megfelelően kell kezelni, mivel ez a természetes kiválasztódást képviselve, szabadon bocsátásakor egy új zsidó regenerálódás csírájának tekinthető. (Lásd a történelem tapasztalatát.)

Először Németországot és a Cseh–Morva Protektorátust kellene megtisztítani, majd nyugatról keletre átfésülni egész Európát. A zsidókat apránként tranzitgettókba szállítják, aztán még tovább, keletre deportálják őket.

Heydrich megnevezte a deportálásokhoz (a jegyzőkönyv nyelvezetével élve „evakuáláshoz") elsősorban

szükséges összetevőket. Tisztán és világosan meg kell határozni, kiket fognak deportálni. A hatvanöt évnél idősebb, súlyos háborús sérüléseket szenvedett vagy I. osztályú Vaskereszttel rendelkező zsidókat Theresienstadtba küldik. Ez egy merész húzással azt is megakadályozná, hogy beavatkozzanak az érdekükben. A nagyszabású akciókra akkor kerül sor, ha a katonai helyzet lehetővé teszi. Ezt vita követte, ahol a Külügyminisztérium embere, Martin Luther is megszólalt: a Németországgal szövetséges vagy a befolyása alá került országokról volt szó – Szlovákiáról, Horvátországról, Olaszországról, Franciaországról és így tovább. Luther biztosította az egybegyűlteket, hogy Délkelet- és Nyugat-Európa nem okozhat különösebb problémát, de a skandináv országoknál nem árt az elővigyázatosság. De az ott élő zsidók kis száma miatt nem nagy probléma, ha egy időre elhalasztják Skandináviában a zsidókérdés megoldását.

Ezt hosszas megbeszélés követte a félig zsidó származásúak és a vegyes házasságok kérdéséről, ami majdnem a jegyzőkönyv egyharmadát teszi ki. Erre a kérdésre hamarosan visszatérünk, hiszen Heydrich számára tagadhatatlanul ez volt a nap egyik legfontosabb témája. Ezen a ponton elegendő annyit megjegyezni, hogy az ő indítványa szerint az úgynevezett első fokon mischlingeket a többi zsidóval együtt keletre kell evakuálni. Akadhat néhány kivétel, ebben az esetben az érintetteket sterilizálni kell. Az SS Faji és Áttelepítési Főhivatalából érkezett Hofmann érvei szerint „a sterilizálást széles körben használni kellene; különösen azért, mert a választás elé állított mischlingek az evakuálás helyett inkább alávetnék magukat a sterilizációnak". Ami a vegyes házasságokban élő zsidókat illeti, Heydrich szerint minden esetben egyedi döntést kell hozni arról, vajon a zsidó házastársat evakuálják-e, vagy a német rokonokra való tekintettel öregek gettójába küldik-e.

A jegyzőkönyv további feljegyzései szerint ekkor egyes

résztvevők többször is felszólaltak. Elképzelhető, hogy ebben a részben összegezték a megbeszélés különböző pontjain elhangzott észrevételeket. Eichmann azonban jeruzsálemi kihallgatásán megemlítette, hogy a beszélgetés vége felé a brandytől felbátorodott résztvevők Heydrich eredetileg monológnak indult beszédét kötetlen eszmecserévé változtatták.[13] A négyéves terv hivatalától Neumann államtitkár azt mondta, a zsidókat addig nem lehet kivonni a létfontosságú vállalkozásokból, amíg nem képesek pótolni a kiesett munkaerőt. Heydrich ezzel egyetértett, és rámutatott, hogy ez eddig is így volt. A Lengyel Főkormányzóságból érkezett dr. Josef Bühler azt kérte az összegyűltektől, Lengyelországban kezdjék meg a végleges megoldás gyakorlati kivitelezését, mert a szállítás nem okoz gondot, és semmilyen komolyabb munkaerő-problémával nem kell számolni. A jegyzőkönyvben megörökített gondolatmenete így folytatódik:

A főkormányzóság területéről a lehető leggyorsabban el kell távolítani a zsidókat, mivel a zsidó épp itt, mint a ragály terjesztője, elsőrendű veszélyt jelent, másfelől a zugkereskedés folytatásával állandóan összekuszálja a tartomány gazdasági struktúráját. Ráadásul a szóba jövő mintegy két és fél millió zsidó az esetek többségében munkaképtelen.

A Lengyel Főkormányzóság hatóságai elfogadják, hogy Heydrich elsődleges szerepet játszik a zsidókérdés megoldásában, mondta Bühler, és támogatják munkájában. Mindössze egyetlen kívánsága volt: „hogy a zsidókérdést a lehető leghamarabb oldják meg".

A jegyzőkönyv végén szerepel egy ominózus rész, amely így szól: „végezetül megtárgyalásra kerültek a megoldási lehetőségek különböző módozatai". Egy felettébb rejtélyes mellékmondat szerint dr. Meyer és dr. Bühler azt az álláspontot képviselte, hogy a végleges megoldás kivitelezése

során az érintett területeken bizonyos előkészítő munkára lesz szükség,[44] de a lakosságot nem szabad megriasztani. Heydrich utoljára még együttműködésre és egymás segítésére szólította fel hallgatóságát, majd berekesztette az ülést. Eichmann szerint a vendégek utána még egy kis ideig csoportokba verődve álldogáltak, majd távoztak.

Népirtás – avagy mit tudtak meg az államtitkárok

A megjelent Staatssekretärek tehát megtudták, hogy a zsidókat „keletre evakuálják". Ez vajon azt jelentette, hogy a zsidó lakosságot egy még keletebbre fekvő területre telepítik át? A holokauszttagadók állandó érvelése szerint igen. Komoly történészek, akik megkérdőjelezték, vajon valóban nyíltan beszéltek-e a gyilkosságokról, szintén kétségeiknek adtak hangot, hogy tényleg a wannsee-i villában határozták-e el a zsidóság kiirtását. Igaz, Jeruzsálemben a tárgyalásokon Eichmann többször hangoztatta, hogy január 20-án jóval nyíltabban esett szó a tömeggyilkosságokról, mint a jegyzőkönyvből kitűnik. Ez a vallomás tökéletesen illett Eichmann védekezési stratégiájához, hiszen ő azt a látszatot akarta kelteni, hogy feletteseitől kapott[45] egyértelmű parancsot a gyilkolásra. A nürnbergi perekben teljesen másképpen vallottak a minisztériumok bürokratái. Ők azzal védekeztek, semmit sem tudtak a zsidóság várható sorsáról, azaz tagadták, hogy bármi nyíltan elhangzott volna.[46] Wilhelm Stuckart, aki először azt mondta, alig emlékszik a konferenciára, a kihallgatások során így nyilatkozott:

Nem, nem hiszem, hogy tévesen állítanám azt, hogy nem beszéltek a zsidókérdés végleges megoldásáról abban az értelemben, ahogyan ezt mostanában meghatározzák.
KEMPNER: Az ön jelenlétében Heydrich utalt rá nyilvánosan, miről lenne szó?

STUCKART: Ez teljességgel kizárt – máskülönben tudtam volna, mire gondol.[47]

A háború utáni tárgyalásokon a Birodalmi Kancellária minisztere, Kritzinger volt az egyetlen, aki Robert Kempner kérdésére elismerte, hogy szégyelli magát.[48] De még ő is tagadta, hogy nyíltan szó esett volna a gyilkosságokról, és ez még olyan tekintélyes történészeket, mint Hans Mommsen és Dieter Rebentisch, is arra indított, hogy igazságként fogadják el a szavait.[49] Stuckart alárendeltje, Bernhard Lösener ezzel szemben azt bizonygatta a háború után, hogy „Stuckart legkésőbb a hírhedt Wannsee-konferencián... pontos információkat kapott"[50].

Fennáll annak a veszélye, hogy két különböző kérdés keveredik ezen a ponton. Az egyik az, vajon a Wannsee-jegyzőkönyv nyíltan és világosan felvázolta-e a teljes zsidóság megsemmisítését. A másik az, vajon egyértelműen meghatározták és megmondták-e, *milyen módon* szándékoznak ezt végrehajtani. Otto Hofmann szilárd meggyőződése szerint a félzsidók minden bizonnyal a sterilizálást választják, ha az egyetlen alternatívájuk az „evakuálás". Heydrich érvelése szerint a vegyes házasságban élő zsidók „evakuálása" olyan pszichológiai hatással lehet a német rokonokra, hogy tanácsosabb lenne inkább gettóba telepíteni őket. Miféle „evakuálásról" beszélhettek? „Egy dolog biztos – jelentették ki a nürnbergi per bírái végül –, senki sem kínálná fel a sterilizálást mint enyhébb megoldást, hacsak nincsen meggyőződve arról, hogy a deportáltakra sokkal rosszabb sors, azaz halál vár."[51]

De a jegyzőkönyvből ennél több is kiderül. Heydrich jéghideg precizitással egyértelművé tette, hogy a munkaképes zsidók előbb-utóbb mindenképpen meg fognak halni. Vagy a munkakörülmények okozzák pusztulásukat, vagy azért végeznek velük, mert eléggé életképesek voltak, és átvészelték a viszontagságokat. A *munkaképte-*

lennek bélyegzettek sorsa már a kezdetektől fogva eléggé egyértelmű lehetett. Bühler is ezt igazolta, amikor arra kérte az egybegyűlteket, a Lengyel Főkormányzóságban kezdjék el a végső megoldást, mert ott a zsidók többsége nem fogható munkára – ez is arra utal, hogy a résztvevők tudták, miről beszélnek: gyilkosságról.[52]

A jegyzőkönyv azt sugallja, mintha éppen küszöbön állt volna egy átfogó terv megvalósulása. Egészen eddig, érvelt Heydrich, minden körzeti szinten működött, mivel nem akadt jobb megoldás. De az ősszel végrehajtott akciók során értékes tapasztalatokkal gazdagodtak. A tervezési folyamat érettebb fázisba lépett, ezért tartotta fontosnak az érintettek találkozóját és egyeztetését, mielőtt a végleges megoldást (amelyet ott helyben határoztak meg) a gyakorlatban is használni kezdték volna. Azok a történészek, akik úgy gondolják, a döntés már régen megszületett, nehezen hajlandók megérteni Heydrich kijelentéseit, és tulajdonképpen nem is számolnak velük. Ám ha megjegyzéseit összevetjük azzal az 1941 őszén lezajlott folyamattal, amelynek során határozott körvonalakat öltött ez a politika, akkor máris „értelmezhetőek". Az a kijelentése, hogy a már beindult deportálások csak időszakos haladékot nyújtanak, hihetővé teszi azt az elméletet, miszerint a szeptemberben kezdődött kitelepítések még nem kapcsolódtak a zsidóság megsemmisítését célzó egyértelmű stratégiához.

Mi okunk lenne hát elfogadni Christian Gerlach álláspontját, aki azt állítja, a megbeszélés eredeti témaköre határozottan kibővült az eredeti meghívók elkészítése után, azaz a decemberi eseményeket követően, amikor Hitler elrendelte az egész európai zsidóság elpusztítását? Mint arról már a vendéglistával kapcsolatban szó esett, a bizonyítékok nem túl meggyőzőek. Eichmann a perében azt állította, hogy ő végezte el a Heydrich beszédéhez szükséges előkészítő munkát, de nem januárban, hanem még a decemberi határidőt megelőzően. Beszámolója szerint

ő végezte el a statisztikai kutatásokat Heydrich európai zsidóságot érintő felméréséhez, még két héttel az eredeti időpont előtt.[53] Eichmann hivatkozásait a különböző időpontokra természetesen érdemes fenntartásokkal kezelni. Tudjuk, hogy november elején megbízta a Birodalmi Zsidó Szövetséget a német statisztika összeírásával, az európai adatokat már a nyár folyamán megszerezte, de azt nehéz pontosan megállapítani, mit és mikor állított össze Heydrich számára.[54]

Ennél fontosabb, hogy amikor Eichmann jeruzsálemi vallomása során Wannsee-ről beszélt, nem említette Hitler decemberi döntését, pedig igazán érdekében állt volna. Maga a jegyzőkönyv csak annyit mond, hogy új lehetőségek merültek fel az „evakuálással" (vagyis gyilkosságokkal) kapcsolatban, de nem Hitler parancsára, hanem egyszerűen a Führer „jóváhagyásával". Ez egyértelmű utalás az 1941 szeptemberében elrendelt deportálásokra. Nem meglepő, hogy az írott jegyzőkönyvben Hitlernek elővigyázatosan ilyen passzív szerepet tulajdonítottak: ez teljesen megegyezett Hitler szándékaival, aki nem akarta, hogy dokumentumok kapcsolják nevét a gyilkos döntéshez. Csakhogy ha Gerlach jogosan tulajdonít olyan nagy jelentőséget Hitler decemberi döntésének, akkor Heydrichnek minden számítás szerint legalább szóban határozottabban hivatkoznia kellett volna a Führer „döntésére" – és erre Eichmann pere során biztosan emlékezett volna. Végtére is az ő védelmi stratégiája azoknak a félreérthetetlen utasításoknak a létezésére épült, amelyeket ő, az egyszerű alárendelt, pusztán végrehajtott. De Eichmann egy szóval sem említette az ügyet.[55] Tehát: mindent tekintetbe véve Heydrich valószínűleg mindvégig európai dimenziókban gondolkodott, az októberben és novemberben kikristályosodott döntések alapján.

A közelmúltban napvilágot látott másik megdöbbentő értelmezés – a történész Peter Longerich tollából – megkérdőjelezi azt az elképzelést, miszerint a Wannsee-kon-

ferencia a Hitler 1941. szeptemberi döntése után elindult kitelepítési programot meghaladó akciók mellett kötelezte volna el magát.[56] Longerich érvelése szerint mindössze az a különbség, hogy a konferencián nyíltan elhangzott: az elképzelések szerint senki sem élheti túl huzamosabb ideig a deportálást. Mint rámutat, a Wannsee-konferenciát közvetlenül nem követte olyan határozat, amely a megsemmisítő gépezet fejlesztését rendelte volna el. Ehelyett mindössze annyi történt, hogy Eichmann értesített minden érdekeltet, mihelyt az akadozó szállítási lehetőségek gondja megoldódik, a deportálások folytatódnak. Röviden fogalmazva, Longerich szerint Wannsee csak alkalmat nyújtott arra, hogy a kitelepítéseket körülvevő gyilkos közbeszéd hevessége még egy fokkal felerősödhessen. De mint láthattuk, Hitler szeptemberi beleegyezése akkor valószínűleg még mindig a keleti kitelepítésre vonatkozott. A lódźi és a minszki „ideiglenes" táborok teherpályaudvarként szolgáltak addig, amíg lakóikat a következő tavasszal még keletebbre küldhették. Az tagadhatatlan, hogy már ezek az intézkedések is rengeteg áldozatot követeltek, de ez nem ugyanaz, mint nyíltan meghirdetni egy nép kipusztítását. A Wannsee-konferencia idejére mindenki tudta, hogy a foglyok mind meg fognak halni. Vegyük a munkakörülményeket túlélő zsidó munkások meggyilkolására vonatkozó megjegyzést – ennél világosabban már nem is fogalmazhattak volna. Az evakuálás a „keleti" területekre nem volt több egy kódnál.

Az egyetlen tisztázatlan kérdés a gyilkosság különböző módozataira vonatkozik. Vajon a Wannsee-konferencia időpontjában a náci vezérkar, amely addigra a lassú lemorzsolódással járó területi megoldás helyett a tömeges gyilkolás mellett kötelezte el magát, még mindig nem döntötte el, *miképpen* fogja ezt végrehajtani? Még akkor sem tudták meghatározni, hol legyen a határ az elgázosítás, az agyonlövés és a halálra éheztetés (illetve halálra dolgoztatás) között? Vagy a jegyzőkönyv éppen azt bizonyítaná, hogy ellenkezőleg, igenis létezett egy egészen világos irányvonal? Egyes elképzelések szerint Heydrich *mégis* beszélt a találkozón arról, hogyan kellene végezni a zsidókkal. A feljegyzésekben akad egy ominózus utalás a különböző „megoldási formák" *(Lösungsmöglichkeiten)* ügyében folytatott vitára. Talán Bühler megjegyzése – aki azt mondta, a transzportok nem zavarnák a Lengyel Főkormányzóságot – arra utal, hogy tudatában voltak a Lengyelországban épülő megsemmisítő főtáborok létezésének, ezért nem foglalkoztak többé a Szovjetunióba induló deportálással.[57] Ha figyelembe vesszük, Heydrich milyen megjegyzéseket tett a zsidó munkásokkal kapcsolatban, természetesen nehezen elképzelhető, hogy ne számított és ne felelt volna meg a gyilkosságok módozataival kapcsolatos kérdésekre. Eichmann Jeruzsálemben azt mondta, megvitatták a „motorok kérdését" meg a fegyveres kivégzést, de mérgező gázokról nem esett szó.[58] Lehet, hogy ezzel két módszer között próbált különbséget tenni: az egyik esetben belső égésű motorokkal végeztek ki embereket – ezt Chelmnóban már használták –, a másik pedig a cián volt, amit Auschwitzban már kipróbálták, de használata még nem terjedt el.

Ettől függetlenül nincsen sziklaszilárd bizonyíték arra, hogy a Wannsee-konferencia résztvevői ezen a találkozón megtudták volna, hogy a zsidó foglyokat el fogják gázosítani. Kritzinger és Stuckart tudomásunk szerint tagadta, hogy hallottak volna erről. Bühler feljebbvalója, Hans Frank később, a háború vége felé hivatalos naplóbejegyzésében azt írta, csak későn, a háború második felében szerzett tudomást a gázkamrák működéséről. A napló önmagában megbízhatatlan. Frank 1943-tól kezdve tudomással bírt arról, hogy szerepel a szövetségesek háborús bűnösökről vezetett listáján, és tudatosan meghamisította a naplókat.[59] Végül is tudtunkkal Frank 1941-ben részt vett a Bełżec megépítése körüli vitákban. Ennek ellenére mindenképpen marad néhány kétes pont Wannsee-vel kapcsolatban.

Viszont valamit érdemes ismét tisztázni: akár nyíltan megfogalmazták a módját, akár nem, a „végső megoldás" most már minden kétséget kizáróan az összes európai zsidó halálát jelentette. Azt a néhány „kivételes" személyt leszámítva, akiket az öregek gettójába szállítottak (azaz Theresienstadtba – és tudtunkkal közülük többen ennek ellenére is Auschwitzba kerültek), a többiek számára a halál volt az egyetlen alternatíva. Ezt valószínűleg nem mondták ki egyértelműen a találkozón, de ennek nincs igazi jelentősége; hiszen a tény fehéren-feketén szerepel a jegyzőkönyvben. Stuckart, Kritzinger és a többiek legkésőbb akkor tudomást szerezhettek a tervről, amikor a jelentés megérkezett az asztalukra.[60] Nem túlságosan meglepő, hogy Stuckart és Kritzinger közös főnöke, Heinrich Lammers tagadta, hogy egyáltalán megkapta volna. A tagadását némileg aláásta valami: két évvel korábban, 1946-ban ugyanis magától vallotta be, hogy olvasta a dokumentumot („semmi újat nem tartalmazott", mondta akkor). Számára sajnálatos módon a szövetségesek ezután megtalálták a Wannsee-jegyzőkönyvet, és közzétették robbanásveszélyes tartalmát. Stuckart tagadása legalább ennyire hihetetlennek tűnt, hiszen ő maga küldte el a beosztottját az egyik soron következő találkozóra, amelyre a jegyzőkönyvvel együtt érkezett meg a meghívó. De mindketten tudták, ha bevallják, hogy olvasták a dokumentumot, egyúttal a részvételüket is elismerik.[61]

Heydrich megjegyzése nemcsak a végső megoldás ügyében bekövetkezett átalakulásokra világít rá, hanem a nácik megváltozott hozzáállására is a zsidó munkaerővel kapcsolatban. A náci politika akkori bizonytalansága arról árulkodik, hogy amint a deportálásokat felváltották a kivégzések, a hatóságoknak eddig nem tapasztalt, veszélyes mértékű munkaerő-csökkenéssel kellett szembenézniük.[62] Az előző néhány évben rendkívül ellentmondásosan és rendszertelenül használták ki a zsidó munkaerőt. A Lengyel Főkormányzóság területén bizonyos körökben

álszent módon helyeselték azt az ötletet, hogy megkülönböztessék a „termelőképes" zsidókat a többiektől, és ez a megkülönböztetés lett az alapja azoknak a még ennél is szókimondóbb indítványoknak, amelyek a munkaképtelenek elpusztítását sürgették. De még a munkaképesnek ítélt zsidók képességeit sem használták ki hatékonyan. Az SS számára dolgozók munkakörülményei a gyilkosság egyik formáját jelentették.[63]

A szovjet területeken állandóan ingadozott a hivatalos hozzáállás. Az Einsatzkommandók kezdetben a „biztonságot" helyezték első helyre, és nem törődtek a munkaerővel, azaz minden munkaképes zsidó férfit kivégeztek. Később ez alól kivételt képeztek a kulcsfontosságú feladatokat végző munkások, majd a Wehrmacht is alaposan kihasználta a rendelkezésre álló munkaerőt. Azonban az általános tendencia lassan kezdett visszakanyarodni a kivégzések felé, és a biztonsági rendőrség, illetve az SS megpróbálta korlátozni a zsidó munkaerő kihasználásának mértékét. Ahol nélkülözhetetlennek bizonyultak, ott Himmler emberei megpróbálták a saját felügyeletük alá vonni őket, és külön menetoszlopokba osztották ezeket az embereket. 1941 vége felé a számtalan helyről érkező érdeklődés hatására a Megszállt Keleti Területek Minisztériuma tájékoztatta alárendeltjeit, hogy elméletben a gazdasági megfontolásokat nem szabad tekintetbe venni, ha a zsidóság kiirtásáról van szó. Azonban a munkaerőhiány megint kezdett egyre aggasztóbb méreteket ölteni, és erősödött a nyomás, hogy ne fecséreljék el a munkásokat. Egy ideig tehát csökkent a kivégzések száma.[64]

Az egyik próbálkozás a kör négyszögesítésére – hiszen egyrészt szükségük volt a zsidó lakosságra, másrészt viszont meg akartak szabadulni tőle – a „halálra dolgoztatni" elv nyílt megfogalmazása volt. Ezt az Einsatzgruppe C kezdte alkalmazni a gyakorlatban, a Szovjetunióban, ahol az építkezésekhez zsidó foglyokat vezényeltek ki, és ezzel egyszerre megoldották az ideiglenes munkaerőhiány

problémáját, másrészt abban bíztak, hogy a kemény megpróbáltatások majd végeznek a munkásokkal. Galíciában SSPF Katzmann szó szerint gyilkos körülmények között dolgoztatta a kényszermunkásokat egy fontosabb szállítóvonal újjáépítése során.[65] Himmler is egyre gyakrabban foglalkozott a gondolattal, hogy kihasználhatnák a zsidó munkaerőt a koncentrációs táborokban, és 1942 januárjában parancsot adott a táborok felkészítésére a beáramló munkások fogadására (bár ez csak részben valósult meg). Ennek a fényében már érthetőek Heydrich megjegyzései. Ő Katzmann gyilkos elgondolásait visszhangozva próbált egyensúlyt találni az aktuális munkaerőhiány problémája és a zsidóság kipusztításának vágya között.[66] Hans Mommsen szerint lehetséges, hogy éppen a munkások felhasználásának racionális igénye teremtette meg azt a lélektani hidat, amely a zsidóság elkülönítését célzó elképzeléseket összekapcsolta a népirtással.[67] Ha azonban Heydrichnek valaha is szüksége volt efféle lélektani átkötésekre, az életerős, munkára fogható foglyok ügyében tanúsított vérszomjas magatartása arról árulkodik, hogy ő már régen átkelt a maga Rubiconján.

Határesetek

A Wannsee-konferencia tehát bizonyos értelemben kulcslyuk, amelyen keresztül megpillanthatjuk a formálódó végső megoldást. Abban az időben került rá sor, amikor már elvetették a rezervátumok ötletét, nyomasztó volt a munkaerőhiány, és amikor a nácik talán már azt is elhatározták, miképpen szándékoznak meggyilkolni minden zsidót. Azonban az is nyilvánvaló, hogy a pusztító intézkedéseket nem itt hozták meg. Heydrich nagyrészt máshol, más alkalommal meghozott döntéseket ismertetett. A résztvevők néhány dologhoz hozzáfűzhették észrevételeiket; de az idő nagy részében csak hallgatniuk és bólogatniuk kellett.

Akkor viszont Heydrich miért hívta össze őket? A néhány téma egyike, amelynek kapcsán még komoly nézetkülönbségek akadtak – különösen a minisztériumok és az RSHA között –, az a félzsidók és a vegyes házasságok határesetnek számító kérdése volt.[68] A Belügyminisztérium már a találkozó előtt sejtette, hogy nagy valószínűséggel ez lesz a napirend egyik sarkalatos pontja. Stuckart államtitkár még a háború után is azt állította, Heydrich elsősorban azért hívta össze a konferenciát, hogy elhárítsa az akadályokat a félzsidók és a vegyes házasságokban élők deportálása elől.[69]

A nácik már hatalomra kerülésük pillanatában szembesültek a kérdéssel: ki számít zsidónak? A korai intézkedések során – mint például 1933-ban, a hivatalnokok eltávolításakor – még elég tág meghatározásokat használtak, és mindenki célpontnak számított, aki akár egy zsidó nagyszülővel rendelkezett. A párttagoknak 1800-ig visszamenőleg kellett bizonyítaniuk, hogy nincsen zsidó felmenőjük, az SS-tiszteknek 1750-ig. Amikor azonban 1935-ben ismét bevezették a kötelező katonai szolgálatot, a hadsereg kivételt tehetett, és félig vagy negyedrészt zsidó katonákat is felvehetett soraiba – és a jelek szerint ezt készségesen meg is tette. A párt keményvonalasait aggasztotta, hogy ez esetleg precedenst teremt, és a végén talán még a fél- vagy negyedzsidók is jogokat kapnak. Határozott és előremutató szabályozást követeltek, ami megmagyarázza, miért hirdette ki Hitler az állampolgárságra vonatkozó, illetve a faji törvények – az úgynevezett nürnbergi törvények – kidolgozását 1935 szeptemberében, a párt nürnbergi nagygyűlésén.[70]

A nürnbergi törvények és különösen az ezek pontos hatáskörét meghatározó végrehajtási rendeletek történetéből kiderül, hogy a „tiszta vérű" zsidókkal ellentétben a fél- vagy negyedrészt zsidó származásúaknak intézményi szinten akadtak támogatóik, mindenekelőtt Stuckart ügyosztálya a Belügyminisztériumban, a Birodalmi Kancellá-

riával a hátuk mögött. Az nem világos, miért vállalta fel a Belügyminisztérium ezt a szerepet. Talán Bernhard Lösenernek, Stuckart faji ügyekben illetékes szakértőjének különleges elkötelezettsége állhat az ügy hátterében. Azonban bármi volt is az eredeti indíték, amint a belügy felkarolta a félzsidók ügyét, onnantól fogva a minisztérium presztízse forgott kockán. Még Lösener háború utáni vallomásaiból is – pedig nagyon igyekezett kiemelni saját náciellenes tevékenységét – kiderül, hogy sokkal inkább az ügyosztály *önérzetéről*, mint erkölcsi alapelvekről volt szó.[71]

A mischlingek ügyét ezenkívül még az is segítette, hogy Hitler kényesen ügyelt a közvéleményre. A kérdés túlságosan sok német rokont érintett. Az ideológiát tekintve Hitler a párt keményvonalasainak nézeteit osztotta, de taktikailag igen bizonytalan volt.[72] Ennek klasszikus példája az, miként viszonyult a nürnbergi törvényekhez. A Belügyminisztérium megpróbált betoldani egy mondatot, ami így szólt: „ezek a törvények kizárólag a tiszta vérű zsidókra vonatkoznak". Hitler a törvény életbelépését bejelentő sajtóközleményben bennhagyta ezt a mondatot, de ezzel egy időben törölte a cikkelyek tulajdonképpeni szövegéből.[73] Teljesen kétértelmű szerepet játszott a törvény közzétételét követő, igen hosszúra nyúlt csatározásban.

A párt radikális gondolkodói összességében véve még elfogadták volna a negyedzsidókat, de a félzsidókat egy kategóriába akarták sorolni a „tiszta vérűekkel", néhány kivételtől eltekintve, amit a párt egyedi elbírálás alapján engedélyezett. A belügy ezzel ellentétben azzal érvelt, hogy inkább a félig németeket kell megvédeni, nem pedig a félig zsidó származásúakat büntetni.[74] A vita kompromisszummal zárult, és létrejött az új törvényi kategória, a mischlingek csoportja, akiket meglehetősen eltérő, vallási és „faji" kritériumok zavaros egyvelege alapján határoztak meg. A negyedzsidókat mischlingnek nevezték.[75]

de köthettek házasságot németekkel (habár más mischlingekkel vagy zsidókkal nem). A félzsidók szintén mischlingnek számítottak, ha nem voltak zsidó vallásúak, vagy nem házasodtak más zsidóval, mert ez esetben máris „zsidónak" számítottak (ők lettek az úgynevezett „*Geltungsjuden*").[76] A párt azon kívánsága, hogy ők választhassák ki, melyik (néhány) félzsidót tűrnék meg, nem teljesült, de ugyanez történt a Belügyminisztérium esetében is, amely ezt az egész csoportot védőszárnyai alá vonta volna. Sőt a keményvonalasoknak ezután sikerült kiküzdeniük azt a szabályozást, amely minden félzsidónak megtiltotta a házasságkötést mindenkivel, aki nem zsidó, és ez alól kizárólag Hitler adhatott felmentést. Tehát egyetlen módon maradhattak mischling státusban: vagy nem házasodtak senkivel, vagy egy másik félzsidó származású párt választottak maguknak.[77]

A másik kulcsfontosságú probléma a vegyes házasságok kérdése volt. A nürnbergi törvények ugyan mindenfajta (szexuális) kapcsolatok megtiltottak a zsidók és a nem zsidók között, de a már létező házasságokat szinte alig említették. Göring azonban 1938 végén, miután konzultált Hitlerrel az ügyben, meghatározta a követendő irányvonalakat, és megkülönböztette az úgynevezett „kivételezett vegyes házasságokat" a többitől. A kivételezett esetekben a férj nem volt zsidó – és még ez esetben is feltétel volt, hogy a gyermekek nem részesülhettek zsidó szellemű nevelésben. Ha a férj volt zsidó, már nem kerülhettek a kivételezettek közé, kivéve, ha a házasságban keresztény neveltetésű gyermekek is éltek (illetve akkor, ha a fiúgyermek aktív katonai szolgálatot látott el, vagy csatában esett el). Ha a feleség volt zsidó, a zsidó tulajdonokra vonatkozó új határozatok kizárólag az ő vagyonára vonatkoztak. Amikor kötelezővé tették a sárga csillag viselését, a kivételezett házasság intézménye a másodfokon mischlingnek számító házastársakkal élő zsidókra is kiterjedt, sőt még azokra is, akiknek halál vagy válás mi-

att ért véget a házasságuk, feltéve, hogy volt egy mischling gyermekük (vagy ha ez a gyermek csatában meghalt). Nekik nem kellett viselniük a csillagot. A „faji", vallási és nemi előírások bizarr egyvelegéből minden elméleti ésszerűség hiányzott, és jól példázza, mennyire tartott a rezsim a közvélemény reakciójától.[78]

A párt keményvonalasai 1941-ben megélénkült erőfeszítésekbe kezdtek: ki akarták terjeszteni a befolyásukat a kategóriák meghatározására, és meg akarták szüntetni a védett csoportokat. Létrejött egy munkacsoport a Walter Gross vezette Fajpolitikai Hivatal és az új, frankfurti Zsidókérdést Kutató Intézet tagjaiból, és törvény előtt egyenlővé akarták tenni a mischlingeket a zsidókkal.[79] Az RSHA szintén egyre aktívabban vett részt az ügyben, különösen azután, hogy fontossá vált annak meghatározása, kiket is deportálnak a Birodalomból. 1941. augusztus 21-én Eichmann összehívott egy gyűlést, ahol a Pártkancellária, a Fajpolitikai Hivatal és az RSHA egyeztette követeléseit. Ezek egyébként szinte teljesen megegyeztek azokkal, amelyeket Heydrich tett le az asztalra a Wannsee-konferencián.[80]

Heydrich egy vagy két kivételtől eltekintve[81] mindenkit meghívott, aki érdekelt volt a félig és negyedrészt zsidó származásúakat – más néven az első és másodfokon mischlingeket – érintő döntésekben. Heydrich ezúttal frontális támadást indított a nürnbergi törvények óta létrejött kompromisszumos megoldások ellen. Az első fokú mischlingeket a tervek szerint egy csoportba sorolják a tiszta vérű zsidókkal. Csak azok reménykedhettek jobb elbánásban, akik bizonyítottan kivételes szolgálatokat tettek a pártnak és az államnak, vagy gyermekeik másodfokú mischlingnek számítottak. A legjobb, amiben bízhattak, az „önkéntes" sterilizálás volt. És Heydrich tervezete még a negyedzsidók esetében is áttörte az eddig elfogadott védőhatárokat. Ha például mindkét szülő első fokú mischling volt, vagy faji szempontból különösen *előnytelen külsővel rendelkezett,* esetleg kifejezetten negatív politikai vagy rendőrségi múltjuk volt, őket is tiszta vérű zsidóknak tekintették. Ez utóbbi eset nem számított, ha a másodfokú mischling némettel kötött házasságot, de jelentős hatáskört biztosított a széles körű deportálásokhoz. Heydrich ugyanilyen radikálisan állt hozzá a vegyes házasságokhoz is. Az ő elgondolása szerint hiába német valaki, a zsidó házastársat deportálni kell. A hatóságok nem sok megoldás között választhattak volna: vagy evakuálják az illetőt, ami gyilkossággal egyenértékű, vagy az öregek gettójába viszik. Ugyanez történik a németekkel házasságban élő félzsidókkal is, hacsak gyermekeik nem másodfokú mischlingek, mert ez esetben a szülők maradhatnának.[82]

Ezúttal nem hatalmas néptömegekről volt szó. Németországban kevesebb mint 20 000 vegyes házasságot tartottak nyilván.[83] Lösener adatai szerint 1939-ben 64 000 első fokú és 43 000 másodfokú mischling élt a Birodalom, Ausztria és a Szudéta-vidék területén.[84] Való igaz, hogy Európa többi részén számtalan nem német származású mischling élt, de Heydrich valószínűleg nem tartott attól, hogy ők „érinthetetlenek" maradnának. Végtére is mit számított nekik azoknak a véleménye, akik Németország határain *kívül* éltek, és zsidó rokonaik vagy házastársaik voltak: az ő esetükben már nem számított a mischlingek mellett felhozott érv, hogy ők végtére is félig németek. Vagyis Heydrich taktikájának semmi köze nem volt az érintettek számához, ahhoz viszont már sokkal inkább, hogy a radikális fajelmélet zászlaja alatt megpróbálják kisajátítani a jogot a kategóriák meghatározására. Wannsee célja nem volt más, mint megerősíteni az RSHA elsőbbségét minden, a zsidókérdéssel kapcsolatos területen.

Több történész úgy gondolja, hogy Heydrich akciója mindenekelőtt a hatalma megőrzésére vagy fitogtatására irányuló egyéni kezdeményezés volt.[85] Wolfgang Scheffler például rámutatott, hogy Heydrichnek semmi köze nem volt a koncentrációs táborok irányításához, ezáltal kimaradt egy egész gyarapodó birodalom felügyeletéből. A Wannsee-konferenciával megpróbálta ismét megerősíteni gyengülő pozícióit.[86] Ha azonban azt vesszük, hogy Heydrich akkoriban lélegzetelállítóan gyönyörű prágai hivatalából irányította a Cseh–Morva Protektorátust, és őt bízták meg egy gigászi kitelepítési program megtervezésével, amelynek során az összes európai hatalommal kapcsolatba került, akkor már nehezebben hihető, hogy hatalma elvesztésétől tartott volna. Ezzel ellentétben Eberhard Jäckel éppen azzal érvel, hogy a Wannsee-konferencia ünnepi esemény volt, amely azt volt hivatott érzékeltetni, hogy Heydrich kilépett Himmler árnyékából. Ezt némileg alátámasztani látszik Eichmann háború utáni vallomása. „Heydrich elsődleges indítéka – jelentette ki Jeruzsálemben – kétségtelenül nem volt más, mint hatalmának és tevékenységi körének kibővítése." Máskor azt nyilatkozta Heydrichről, hogy „úrrá lett rajta jól ismert hiúsága – ez volt a gyenge pontja, fel akart mutatni egy olyan felhatalmazást, amely a német megszállás és befolyás alatt álló területeken élő zsidók urává teszi, és ezáltal bizonyíthatja megnövekedett hatalmát"[87]. Az, hogy a konferencia helyszínének Heydrich egy elegáns villát választott a Wannsee partján, tovább erősíti azt a véleményt, hogy a nyilvánosságnak játszott.[88]

Azonban a konferencia igazából nem hiúsági kérdésekről szólt. Sokkal inkább illett Himmler és Heydrich előre megtervezett, szervezetten végrehajtott hadműveletébe, amellyel a hatalmukat akarták megerősíteni. Minden arra utal, hogy legfontosabb célkitűzésük a résztvevők közötti egység, illetve a közös cél megteremtése volt, és mindenekelőtt az RSHA vezető szerepének biztosítása: erről árulkodik Heydrich meghívólevele, a konferencián elmondott nyitóbeszéde, a találkozót követő levele, amelyben örömét fejezte ki, hogy „a zsidókérdés végleges megoldásának alapvető kérdéseit örvendetes módon sikerült megválaszolni"[89]. Két héttel a meghívók postázása előtt mind Heydrich, mind Himmler több találkozót szervezett. November közepén Himmler és Rosenberg hosszú, bizalmas beszélgetést folytatott.[90] Egy nappal később Himmler és Heydrich arról tárgyalt, miként hangolhatnák össze irányelveiket, többek között a „zsidók megsemmisítése" témakörben.[91] November 24-én Wilhelm Stuckart következett: ezúttal ő tanácskozott Himmlerrel. A Himmler határidőnaplójában szereplő négy napirendi pont közül a harmadiknál ez a bejegyzés állt: „zsidókérdés – az én ügyem"[92]. Ha Bernhard Lösener háború utáni vallomásának hinni lehet, Stuckart a rákövetkező hetekben arra panaszkodott, hogy a minisztériumtól fokozatosan elveszik a zsidókkal kapcsolatos ügyeket. November 28-án Himmler még egy tanácskozást tartott az ügyben – ezúttal a Lengyel Főkormányzóság HSSPF-jével, Friedrich Wilhelm Krügerrel beszélt arról, milyen akadályokat gördít Frank kormányzó „a zsidókérdés központilag irányított megoldása elé"[93]. A meghívók postázása és a Wannsee-konferencia között eltelt időben több hasonló találkozóra került sor; a legfontosabb talán Himmler és Bühler január 13-i megbeszélése volt.

Vagyis Himmler és Heydrich komoly erőfeszítéseket tett a zsidókérdéssel kapcsolatos kezdeményezések összeegyeztetése és centralizálása érdekében. A zsidóellenes intézkedések nagy támogatottságát tekintve felmerül a kérdés, vajon miért volt erre szükség. A jeruzsálemi védő azt kérdezte Eichmanntól, volt-e oka Heydrichnek tartania egy esetleges ellenzéktől. A vádlott tanulságos választ adott:

Az addigi gyakorlat szerint az összes hivatal belső okokból megpróbált kivárni – másképpen fogalmazva mindig mindent külön megvitattak, és a hosszú ideje húzódó döntéseknek addig várniuk kellett. De ezek csak nagyon lassan születtek meg, és sohasem hoztak azonnali eredményt. Ez volt az oka, amiért Heydrich kitalálta az egész Wannsee-konferenciát, mert így a legmagasabb szintekkel fogadtathatta el a saját, illetve a Reichsführer-SS és a német rendőrség parancsnokának akaratát.[94]

Heydrich valódi célpontjai a civil minisztériumok voltak – a többi résztvevőt azért hívta meg, hogy őt erősítsék. A találkozót megelőző hetekben és hónapokban Himmler és Heydrich többször vitába keveredett a polgári hatóságokkal a hatáskör kérdésében. Ezt ugyanis sem Németországban, sem a megszállt területeken nem sikerült megfelelően meghatározni. 1941 őszén Heydrich biztonsági rendőrsége rendszeresen összerúgta a port a Megszállt Keleti Területek Minisztériumával, különösen a Balti-térségben meg Belorussziában tevékenykedő megbízottjaival. November elején például Rudolf Lange, az Einsatzkommando 2 vezetője, a rigai KdS, aki majd a Wannsee-konferencián is megjelenik, dühödt szócsatákat vívott Ostland birodalmi megbízottjával, Hinrich Lohséval a küszöbönálló rigai deportálások miatt.[95]

Ha lehetséges, Lengyelországban még feszültebb volt a viszony Himmler emberei és a polgári közigazgatás között. 1940 májusában Frank kormányzó félreérthetetlenül kijelentette, hogy a rendőrség a kormány végrehajtó egysége, bár a gyakorlatban sohasem sikerült elfogadtatnia ezt a nézetet. Néhány nappal később HSSPF Krüger arról panaszkodott Himmlernek, hogy mivel Frank helyettesét, Josef Bühlert államtitkári rangra emelték, neki ezentúl a nála fiatalabb Bühlertől kell elfogadnia a parancsokat. Krüger azon nyomban szintén államtitkár lett.[96] 1940–1941 között Frank folyamatos harcot vívott azért, hogy megakadályozza Heydrich tervét, aki zsidókat akart deportálni a Lengyel Főkormányzóság területére a Birodalomból.

A többi minisztériumnak, különösen a belügynek, szintén feszült volt a kapcsolata az RSHA-val. Himmler névleg a belügyminiszter alárendeltje volt. A gyakorlatban azonban Frick miniszter meg sem próbálta irányítani Himmlert – sőt idővel már abban sem reménykedett, hogy informálják az RSHA terveiről.[97] A kiváltságok féltékenyen őrzött kérdése megmaradt, különösen a „kevert fajú" zsidók határesetnek számító ügyében. A civil hatóságok Wannsee-ben összegyűlt képviselői közül valószínűleg a Külügyminisztériumból érkezett Martin Luther volt az egyetlen, aki már beletörődött az alárendelt szerepbe, és a lehető legtöbbet próbált segíteni az RSHA-nak. Teljesen elképzelhető, hogy Himmler és Heydrich külön tárgyalásokon minden szervezettel megbeszélhette a hatásköri kérdéseket. A novemberi találkozósorozat arra utal, hogy ez folyamatban volt. A Harmadik Birodalom bonyolult hatalmi struktúrájában azonban a hatalmi bázisnál és a precedensek megteremtésénél sokkal többet nyomott a latban az érdekelt felek kollektív beleegyezése. Sőt egy olyan magas szintű találkozón, ahol a párt és az SS képviselteti magát, a többi jelenlévő sokkal hajlamosabb engedni a közös elvárásoknak.

Van ennek a találkozónak még egy vonzata: Heydrich tulajdonképpen bűnrészességet akart teremteni. „Heydrich tervének nagyon fontos része volt – állította Eichmann Jeruzsálemben –, hogy sarokba tudja szorítani az államtitkárokat, a lehető legszorosabban behálózza, szavukon fogja őket."[98] A november 29–30-i események, a berlini zsidók Rigába szállítása miatt egyre több helyről érkeztek visszajelzések Berlinbe, amelyek a német zsidó deportáltakkal szembeni bánásmód miatti növekvő elégedetlenséget tükrözték, és különösen felerősödtek a kovnói, majd a rigai első tömeges kivégzések után. A berlini hatósá-

gok között hamar elterjedt a gyilkosságok híre; Bernhard Lösener azt állította, az ő esetében ez volt a személyes fordulópont. Kétségtelenül mind Himmler, mind Heydrich szerette volna az ügy mellé állítani az összes többi szervezetet, és megakadályozni a további suttogást. Még véletlenül sem akarták, hogy Hitler a közhangulat miatt érzett újabb aggodalmában kivegye a kezükből a gyeplőt. Ezenkívül decemberben érzékelhetővé váltak az első jelek, amelyek arra utaltak, hogy Németország akár el is veszítheti ezt a háborút, ezért a közös bűnrészességgel hatékonyan biztosítható az összes többi szervezet engedelmessége. Sokkal szívesebben átengednék a felelősséget az RSHA-nak, nehogy még több felelősség háruljon rájuk. Tudjuk például, hogy Otto Bräutigam, a Megszállt Keleti Területek Minisztériumának képviselője a Wannsee-konferenciát követő egyik értekezleten arra a következtetésre jutott, hogy Németország nem nyerheti meg a háborút. Egy január 29-i találkozón feltűnően készségesen próbált megegyezésre jutni Heydrich embereivel. „Ha a zsidókérdésről volt szó – idézte fel egyik munkatársa –, nagyon szívesen hangsúlyozta az SS és a rendőrség felelősségét."[99]

Heydrich tehát azt akarta, hogy mindenki tudjon a gyilkosságokról, és osztozzon a felelősségben – ez viszont megmagyarázza a Wannsee-jegyzőkönyv néhány igazán különös vonását: egymás mellett szerepelnek az enyhe körülírások és a leplezetlenül megfogalmazott gyilkos szándékok. Egyrészt igen óvatosan fogalmaz a gyilkosságokkal kapcsolatban, és „keleti evakuálásról" beszél. Másrészt olyan nyíltan utal a zsidó munkások halálára, és olyan egyértelműen kitűnik belőle, mi vár a többiekre, hogy a különböző körülírásoknak egyszerűen semmi értelmük. Az RSHA általában hajlott a rendkívüli elővigyázatosságra. Ha gyilkosságokról esett szó, normális esetben eufemizmusokat használtak, amelyek a jegyzőkönyvben is azért szerepelhettek, hogy emlékeztessék a többieket, milyen

körülírásokat használjanak. Ugyanakkor olyan fontos volt mindenkit belekeverni a kollektív bűnrészességbe, hogy ez egyúttal felülírta az elővigyázatosság rendszabályait. Lammers, Stuckart és a többiek éppen ezért kínlódtak annyit a háború után, hogy letagadják még a jegyzőkönyv létezését is, azaz kimásszanak Heydrich csapdájából.

A népirtás résztvevői

„Életemben ez volt az első eset – emlékezett vissza később Adolf Eichmann –, hogy részt vettem egy ilyen konferencián, ahol... ilyen magas rangú hivatalnokok, például államtitkárok vettek részt – nagyon csendesen, nagyon udvariasan, igen barátságos hangnemben zajlott – türelmesen és kellemesen, nem esett sok szó, és nem tartott sokáig, a pincérek felszolgálták a konyakot, és ezzel vége is volt."[100] Még ha nem is ez volt a döntő pillanat, Wannsee akkor is komoly szimbólum maradt. Itt nem holmi primitív és barbár hordák zúdultak át a határon, hogy legyilkoljanak mindenkit, aki az útjukba kerül. Nem, hiszen mindez Európa egyik legkifinomultabb fővárosának kulturált külvárosában történt, egy elegáns villa előkelő légkörében. Egy tanult, civilizált társadalom tizenöt művelt bürokratája jelent meg, akik minden tekintetben tartották magukat a tisztességes viselkedés illemszabályaihoz. És egyetlen bólintással igent mondtak a népirtás gondolatára.

Hogyan lehettek képesek erre? Hittek abban, amit tettek? Vagy másodlagos indítékok motiválták őket – talán a hatalomvágy vagy a vak engedelmesség? Esetleg egyszerűen csak túl gyengék voltak, és hagyták, hadd sodorják el őket az események, amelyek felett nem volt hatalmuk?

Ha válaszolni akarunk a kérdésre, először is tudnunk kell, hogy az asztal körül ülő intelligens emberek meglepően nagy része elkötelezett híve volt az ideológiának, és a rasszista-nacionalista elméletet tekintették filozófiá-

juk alapkövének. Nagyrészt meggyőződéses nácikról van szó, nem kötelességtudó pártfunkcionáriusokról. Az, hogy olyan sok fiatalember volt magas beosztásban, jól mutatja, hogy ezeknek az újonnan jötteknek milyen hamar sikerült felkapaszkodniuk a ranglétrán. Ez különösen igaz az SS meg a párt szervezeteire, de a minisztériumokban szintén jelentős múltra visszatekintő nácik törtek felfelé. Az újonnan létrehozott minisztériumokban – mint például a Rosenberg-féle Megszállt Keleti Területek Minisztériumában, Goebbels Propagandaminisztériumában (amely nem képviseltette magát a konferencián) vagy a lengyel közigazgatásban nagyon kevesen követték az előző rendszer hitvallását, és mindegyik tömve volt a párt embereivel. Alfred Meyer például 1928-ban lépett be a náci pártba, és meggyőződéssel képviselte az eszmét – évekkel azelőtt, hogy Rosenberg minisztériumába került volna, gauleiter volt Vesztfáliában, és magas rangot töltött be az SA-ban. Miniszterkollégája, Georg Leibbrandt 1930 óta tartott kapcsolatot a párttal. Josef Bühler a lengyel közigazgatásban betöltött pozícióját Hans Frankhoz fűződő régi, személyes kapcsolatának köszönhette, hiszen az 1920-as években Frank ügyvédi irodájában dolgozott.[101]

A meggyőződéses nácik még a jelentős múltra visszatekintő minisztériumokban is gyors léptekkel haladhattak felfelé pályájukon. Ami azt illeti, Roland Freisler, aki a Wannsee-konferencia résztvevői közül a leghosszabb ideje volt párttag – 1925-ben lépett be –, éppen az Igazságügy-minisztériumban dolgozott. Freisler, az első világháború kitüntetett veteránja a belépése előtt ügyvédi munkája mellett a jobboldali Völkisch-Sozialen Block városi képviselőjeként tevékenykedett. 1925 után a nácik jogi tanácsadója volt Kasselben, 1932-ben a porosz parlamentben lett képviselő, ahol bevallottan a nácik érdekeinek volt szószólója. A náci hatalomátvétel utáni hónapokban gyorsan haladt felfelé az Igazságügy-minisztériumban, és először Poroszország államtitkára lett, majd ugyanezt a

pozíciót látta el birodalmi szinten.[102] Hasonló pályát futott be Wilhelm Stuckart is. A polgárháborúban a Freikorps kötelékében harcolt, és tagja volt a szélsőjobb diákszövetségnek, a Skalden-Ordennek, utána pedig Freislerhez hasonlóan ő is a náci párt jogtanácsosa lett az 1920-as években. 1935-ös gyors kinevezését – amikor a Belügyminisztérium államtitkára lett – nagymértékben a párton belüli kapcsolatainak köszönhette. Stuckart már a Staatssekretärek új nemzedékét képviselte – tehetséges, magasan képzett ember volt, aki minden körülmények között remekül teljesített, és eközben ideológiailag elkötelezte magát a párt mellett.[103]

A kinevezettek egy része kétségtelenül nem volt alkalmas a feladatra. Ebből a szempontból Rosenberg csoportja különösen rossz hírnévnek örvendett: az általános vélekedés szerint Meyer „túl gyenge volt ahhoz, hogy jószívű és túl gyáva ahhoz, hogy gonosz legyen"[104], Leibbrandt pedig, aki ezt megelőzően az AA (Külügyminisztérium) Keleti Szekciójában dolgozott, Rosenberghez hasonlóan fanatikus volt, és nem különösebben hozzáértő.[105] De nagy általánosságban azt is mondhatjuk, hogy le kell számolnunk a semleges, képzett bürokraták sablonos képével, akik szorgalmasan végrehajtják a tudatlan és irracionálisan gondolkodó nácik parancsait. A Wannsee-konferencia egyik legdöbbenetesebb jellegzetessége éppenséggel az, hogy az asztalnál ülő művelt emberek többsége egyúttal régóta párttag volt. A nyolc doktor közül hatan vagy a nácik „öreg harcosai" voltak,[106] vagy legalábbis már 1933 előtt szoros kapcsolatokat ápoltak velük.[107] A másik kettő jelentős szélsőjobbos, *völkisch*-nacionalista politikusi múltat tudott felmutatni: Rudolf Lange a Burschenschaft Germania, Gerhard Klopfer pedig a Deutscher Hochschulring tagja volt.[108] Ez amúgy jól érzékelteti, milyen hatásosan teret nyertek már 1933 előtt a szélsőségesen nacionalista eszmék a német ifjúság körében.

Bizonyos esetekben a baráti kötelékek vagy a közösen

képviselt eszmék áthidalták az intézmények közötti szakadékokat – a leginkább szembetűnő kapcsolat az SD egyik főembere, Werner Best (aki nem volt jelen a konferencián), egy pártkatona, Gerhard Klopfer és a hivatalnok Wilhelm Stuckart között alakult ki. 1941 őszén ez a három ember újságot alapított *Reich – Volksordnung – Lebensraum* (Birodalom – etnikai rendezettség – élettér) címmel, az „etnikai alapú *[völkisch]* alkotmány és közigazgatás" érdekében.[109] Stuckartot és Freislert legalább annyira meggyőzte a nácik fajpolitikája, mint a párt vezetőségét vagy az RSHA embereit. Freisler ugyan nem volt habzó szájú antiszemita,[110] 1935-ben mégis publikált egy cikket *A Birodalom igazságszolgáltatásának feladatai, biológiai kiindulópontból nézve* címmel. Az állam tevékenységét irányító faji szempontok még egyértelműbben szerepelnek a következő évben írott esszéjében, amely *A faj és fajállomány védelme a kialakuló német jogrendben* címet kapta, és azzal érvel, hogy az elmúlt évszázadok fajkeveredését meg kell fordítani.[111]

Röviden tehát azt is mondhatjuk, hogy a Wannsee-konferencián tényleg számítottak az eszmék. Ám ha a folyamatot nézzük, amelynek során ezek az emberek egyre közelebb araszoltak a népirtás gondolatához, az is világosan kitűnik, hogy az eszmékből nem egyszerű váltással lett hivatalos politika. Az asztalnál elsősorban opportunisták ültek az ideológusok mellett. Heydrich fő híve, Heinrich Müller például 1933 előtt még a weimari köztársaság hűséges híve volt. Volt befolyása a müncheni rendőrségen belül, ezért Himmler és Heydrich bevették a csoportjukba, ahol a „preventív bűnmegelőzés" legfőbb támogatójává vált, ami azt jelentette, hogy a rendszer ellenségeire még azelőtt le kell csapni, mielőtt egyáltalán elkövettek volna valamit.[112] 1937-ben a müncheni gauleiter megpróbálta ugyan megakadályozni Heydrich (végül aztán sikeres) tervét, aki még magasabb posztra akarta emelni „Gestapo

Müllert", de elismerte a baloldal elleni harcban tanúsított erőfeszítéseit:

Be kell látni, hogy rendkívül könyörtelenül küzdött ellenük, és olykor még a törvényt is semmibe vette a cél érdekében. De az is egyértelmű, hogy ha Müller feladata a jobboldal elleni harc lett volna, azt is ugyanekkora erőfeszítésekkel viszi véghez. Bárkinek is dolgozik, hihetetlen ambíciójával és lendületével bármilyen felettes elismerését kivívta volna.[113]

Egyébként Müller, aki az RSHA központjában tevékenykedett, és Németország egyik legrettegettebb emberének számított, a Wannsee-konferencián megjelentek közül az utolsók között lett párttag – 1938-ban.

Martin Luther nem sokkal a nácik hatalomra jutása előtt, 1932-ben lépett be a pártba, de ő mindenekelőtt vállalkozó és opportunista szellem volt, vagy ahogyan az RSHA embere, Watler Schellenberg fogalmazott, tetterős, de olyan, aki „állandóan számító üzletemberként viselkedett"[114]. Sikeres üzleti pályafutást tudhatott maga mögött, és külügyminisztériumi karrierjét elsősorban annak köszönhette, hogy az 1930-as években Joachim von Ribbentrop és felesége tótumfaktumaként tevékenykedett, majd követte Ribbentropot a minisztériumba. Amikor Luther 1938-ban a külügy munkatársa lett, fennhatóságot akart szerezni a párt belső ügyei felett, de a zsidókkal kapcsolatos eseteket szívesen átadta volna egy másik ügyosztálynak. Éppen ezért alaptalan Gerald Reitlinger felvetése, miszerint „az antiszemitizmus volt Luther életcélja"[115]. Ellenkezőleg, ő csak később folyt bele a zsidóügyek intézésébe, amikor egyre csökkentek a Külügyminisztérium feladatai, és úgy tűnt, az intézmény csak így tarthatja fent befolyását.[116] Müller és Luther példája tehát azt bizonyítja, hogy az együttműködést elősegítette az

opportunizmus, a hatalomvágy vagy egyszerűen az, hogy valaki kérdezősködés nélkül végrehajtotta a parancsokat.

A leplezetlen opportunizmusnál azonban sokkal lényegesebb az, hogy a Wannsee-konferencia összes résztvevője – még azok is, akik erőteljes faji víziókkal rendelkeztek – milyen bámulatosan maga mögött hagyta mindazt, amit mindössze néhány évvel korábban talán még ők álmodtak meg. Wilhelm Stuckart zsidókérdésben tanúsított hozzáállása például az 1930-as évek második felétől az 1940-es évek elejéig eltelt időszakban jelentősen megváltozott. Kezdetben azon a véleményen volt, hogy a zsidóság nem alantas nép, egyszerűen csak más, de 1942-ben már azt bizonygatta, alacsonyabbrendűségük indokolja kipusztításukat.[117] Talán a harmincas években még úgy gondolta, a kivándorlás majd megoldja a zsidókérdést.[118] Az 1935 után kelt helyzetjelentések és hivatalos feljegyzések tanúsága szerint ugyanebben az időben Heydrich és Eichmann is azt gondolta, hogy a zsidókérdés a kivándorlással megoldható. Ha a forrásoknak hinni lehet, még az SD több vezető tagját is meglepte a Kristályéjszaka erőszakossága, amit nem ők kezdeményeztek.[119] És bármennyire megdöbbentő, milyen sok tanult fiatalembert csábítottak el a náci eszmék, a tény ettől még tény marad: ők ettől függetlenül olyan útra indultak, amely sokkal messzebbre vezetett annál, amit valaha is képzeltek.

Az előző fejezetek általánosságban már felvázolták az őket hajtó erőket. Az egész folyamat közepén Hitler állt, aki állandóan megadta az alaphangot, megszabta a határokat, engedélyezte a szélsőséges akciókat, és szónoklataival még a legdurvább cselekedetek fölé is védőernyőt tartott. Ő volt az, aki mindenekelőtt megszabta ennek a menetelésnek az irányát és ütemét. Az ő jelzéseit követően került az antiszemitizmus az SD napirendjére, és a Belügyminisztérium, szintén az ő indíttatására, az

évtized tetemes részében folyamatosan nyirbálta a zsidó lakosság jogait.

A Wannsee-konferencia résztvevői mindannyian alkalmazkodtak a változó körülményekhez. Néhányan vezető szerepet játszottak a folyamatban, másokat inkább csak elragadtak az események. Akadtak köztük igazán elhivatottak, mások nem lelkesedtek annyira: a hozzáállások közötti különbségek egyrészt régóta létező hajlandóságokról árulkodtak, másrészt jól tükrözték az adott hivatallal járó lehetőségeket vagy a rájuk nehezedő nyomást. Az asztalnál ülők rohamcsapatát egyértelműen az RSHA emberei alkották. Az összes civil küldött érezte a Himmler és Heydrich részéről egyre erősödő nyomást. Himmler és beosztottja, Heydrich már az 1930-as években jelentősen hozzájárult a bürokratikus hatékonyság és a szélsőséges ideológia összeolvadásához. Ebben az időszakban leginkább ők voltak azok, akik az államapparátus részévé tették a radikális ideológiát. Mivel Himmler az állami intézmények hatáskörén kívül tartotta a koncentrációs táborok meg az SS ügyeit, állandóan fennállt az a veszély, hogy majd ő igazítja ehhez a bürokráciát.[120] 1938 után a konferencia összes résztvevője közül Heydrich volt az, aki megszabta a zsidókérdés megoldásának menetét. Ő a szellemi atyja a berlini és bécsi erőszakos kitelepítéseknek, a háború kitörése után ő felügyelte a deportálásokat, ő fogalmazta meg a Szudéta-vidéken, Lengyelországban és Oroszországban tevékenykedő Einsatzgruppék egyre gyilkosabbá váló irányvonalát. Közvetlen alárendeltjének, „Gestapo Müllernek" szinte az összes zsidóellenes intézkedésben benne volt a keze. Az ő beosztottjáról, Adolf Eichmannról, a Wannsee-konferencia előkészítőjéről később bebizonyosodik, hogy fáradhatatlanul irányítja a deportálások menetét, és hízelgéssel vagy fenyegetéssel sikerül rávennie a zsidóügyekkel foglalkozó összes hivatalt Európában, hogy részt vegyenek a népirtásban.

Valószínűleg Friedrich Kritzinger kötelezte el magát legkevésbé a megsemmisítés terve mellett, és ő tétovázott a legtöbbet, amikor tartania kellett volna az RSHA tempóját. Az 1890-ben született férfi, a konferencia legidősebb résztvevője azt az egyre zsugorodó létszámú bürokratacsoportot képviselte, akik valamit még megőriztek az egykori polgári közigazgatás szellemiségéből. Kritzinger és Erich Neumann – utóbbi a Gazdasági Minisztériumból, illetve a négyéves terv hivatalától – csak a nácik hatalomra jutása után lépett be a pártba. Neumann tehetséges ügyvezető volt, aki sikeres karriert futott be a porosz közigazgatásban, és csak 1933-ban lépett be a pártba meg az SS-be, ahonnan 1942-ben visszatér az üzleti világba. Neumannt azonban elcsábította a négyéves terv, és a rendkívül antiszemita Göring leghűségesebb beosztottjának számított. Érdekes ellentét, hogy a Birodalmi Kancellária, ahová 1938-ban Kritzingert, a hozzáértő és nyílt ügyvezetőt felvették, egyike volt annak a néhány minisztériumnak, amely elég kicsinek és összetartónak bizonyult, ezért megőrzött valamennyit a nácik előtti értékeiből.[121]

Habár nem kizárólag a Birodalmi Kancellária tehető felelőssé a kezdeti intézkedésekért, az 1938 utáni időszakban feltűnően megnőtt a szervezet jelentősége, mindenekelőtt azért, mert az igazgatót, Heinrich Lammerst közvetlen kapcsolat fűzte Hitlerhez (ez a kiváltságos helyzet egészen 1943 végéig tartott, amikor Martin Bormann lezárta ezt a csatornát). Kritzinger, aki egyértelműen a minisztérium második számú emberének számított, több olyan adminisztratív döntésben segédkezett, amelyek még az akkor érvényes törvények szerint is illegálisak voltak.[122] Több alkalommal azonban mégis ő volt az, aki befolyását felhasználva lassította a folyamatot, különösen akkor, ha az intézkedések olyan zsidókra vonatkoztak, akik az ügyosztály szerint nem voltak menthetetlenek – a mischlingek vagy akik vegyes házasságokban éltek.

1940–1941-ben például Kritzinger sikeresen szembeszállt a Belügyminisztérium indítványával, amelyben azt javasolták, hogy minden németországi zsidót fosszanak meg állampolgárságától, és ezáltal a Birodalom „védenceivé" *(Schutzangehörige)* nyilvánítanák őket. „Nem alkalmi kezdeményezései, hanem gyengesége miatt felelős", írta róla kitűnő tanulmányában Hans Mommsen az 1960-as években.[123] A Birodalmi Kancellária végül még a mischlingek kérdésében is úgy érezte, engednie kell a szélsőségeseknek. 1941 őszén Lammers volt az, aki rábólintott arra az elképzelésre, hogy az összes mischlinget sterilizálják – amikor a Belügyminisztérium még sikeresen ellenállt az ilyen intézkedéseknek.

A Németország belügyeiben illetékes polgári minisztériumok közvetlenül nem felelősek a mészárlásokért. Viszont jelentős mértékben megkönnyítették a gyilkosságokat, mivel hagyták, hadd sodorja el őket az ár, és finomították, megerősítették azokat a törvényi alapokat, amelyek alapján a német zsidók kitelepítését és kiközösítését végrehajthatták. Vizsgáljunk meg egyet a számtalan példából: 1940. április 20-án Stuckart levelet írt a Birodalmi Honvédelmi Minisztérium Tanácsának azzal kapcsolatban, miként illeszthető a zsidók munkaszolgálata a német munkaügyi törvényekbe. Stuckartnak feltűnt, hogy azoknak a zsidóknak, akiknek újév napján, húsvéthétfőn, pünkösdhétfőn vagy karácsonykor az ünnepnap miatt szünetel a munkájuk, szintén fizetett szabadság jár. Ezért javasolta, hogy őket zárják ki a kedvezményezettek köréből.[124] Akadt ennél jóval aljasabb intézkedése is, amikor hontalanoknak – és ezáltal a birodalom „védelmezettjeivé" – nyilvánította a zsidóságot; ennek az a felismerés volt az oka, hogy a Belügyminisztérium minden befolyását kezdte elveszíteni az RSHA-féle deportálások felett. Így akarta mentesíteni a minisztériumot a kitelepítések miatti felelősségtől.[125] (Ezt a kezdeményezést azonban mind a Kancellária, mind Hitler nem sokkal később ki-

adott rendelete meghiúsította, mert ezek szerint az állampolgárság kérdése lényegtelen, hiszen a háború után amúgy sem lesznek zsidók Németországban.[126]) De mindezek ellenére Stuckartot, aki Klopferrel és Besttel állt szellemi rokonságban, akkor is más erkölcsi közeg vette körül, mint ami a Heydrich-féle RSHA-t jellemezte.[127] Valószínűleg ő volt az egyetlen Kitzinger mellett, aki fenntartásokkal érkezett a konferenciára, mindenekelőtt azért, mert az ő ügyosztálya próbálta megvédeni a félzsidókat és a vegyes házasságokat.

Az 1941-es év során a wannsee-i résztvevők közül így vagy úgy, de egyre többen keveredtek bele a gyilkosságokba. A Megszállt Keleti Területek Minisztériumából érkezett küldötteknek már egyáltalán nem volt új a dolog. Ők októberben értesítették a terepen dolgozó embereiket, hogy nincsen akadálya a munkaképtelen zsidók elpusztításának.[128] November közepén azzal érveltek, hogy a gazdasági megfontolásoknak nem kellene számítaniuk a „probléma" megszüntetésében.[129] Ami azt illeti, elképzelhetetlen, hogy Josef Bühler, aki rendkívül befolyásos és nagy hatalmú ember volt a Lengyel Főkormányzóságban, ne tudott volna a zsidók meggyilkolásáról. Az ő polgári beosztottjai szabták meg úgy a fejadagokat meg a bérskálákat, hogy a zsidóknak két választásuk maradt: vagy illegálisan szereztek ennivalót, vagy éhen haltak. Bühler decemberben bizalmas körülmények között értesült főnöke, Hans Frank beszédéről, amelyben arról esett szó, hogy a Lengyel Főkormányzóság területén élő zsidókkal így vagy úgy, de le kell számolni.

Azok a minisztériumok és szervezetek, amelyek közvetlenül nem vettek részt az öldöklésben, szintén egyre több információt szereztek az eseményekről. Példának okáért az orosz területeken tevékenykedő Einsatzgruppék részletes jelentésekben számoltak be a kivégzettek számáról, és fokozatosan egyre többen kaptak másolatot ezekről az összegzésekről. Tudjuk, hogy a Pártkancellárián dolgozó Martin Bormannhoz érkezett másolat, vagyis Klopfer, aki a Wannsee-konferencián őt képviselte, valószínűleg szintén látta ezeket.[130] 1941 októberében Heinrich Müller, a Gestapo főnöke elküldte első öt jelentését a Külügyminisztérium német osztályának. A harmadikból egyértelműen kiderülhet, hogy a zsidók és a partizánok kivégzése kifejezetten két külön dolog.[131] 1941 végére a Külügyminisztériumban széles körben tudtak a szovjet zsidók meggyilkolásáról.[132] Lehetséges, de nem biztos, hogy 1941 telén a Birodalmi Kancellária is megkapta ezeket a dokumentumokat.[133] A Belügyminisztériumban is kezdtek kiderülni a tények. Stuckart helyettese, Bernhard Lösener a háború után beszámolt arról, hogy egy másik minisztériumi hivatalnoktól hallott a Rigába deportált berliniek sorsáról.[134] Amikor magyarázatot kért Stuckarttól (ha Lösener beszámolójának hinni lehet), ezt a választ kapta: „Nem tudta, hogy erre a legmagasabb szintről érkezett parancs?"[135]

Igazából az a megdöbbentő, hogy az asztal körül ülők közül milyen sok embernek volt közvetlen tapasztalata a vérengzésben, vagy hányan adtak ki parancsokat mások meggyilkolására. Heydrich és Müller, az SS/SD vezetői irányították az Einsatzgruppék gyilkoló hadműveleteit. Heydrich akár első kézből is megtapasztalhatta, hogyan folyik mindez élesben; akkoriban egészen biztosan járt a terepen, és személyesen adott ki parancsokat, például 1941 júniusának végén Grodnóban.[136] Tudjuk, hogy az ő főnöke, Himmler, augusztusban megtekintett egy kivégzést. Adolf Eichmann – háború utáni vallomása szerint – 1941 szeptemberében vagy októberében megnézett egy tömeges kivégzést Minszkben.[137] Nem sokkal ezt megelőzően kijelentette, hogy a szerbiai zsidókat le kell lőni. A Lengyel Főkormányzóság és a rigai kerület biztonsági parancsnokai, Schöngarth és Lange vérmocskos kézzel érkeztek: Lange az Einsatzkommando 2-t vezette Rigában, és ő volt felelős a helyi zsidók tömeges kivégzéséért

1941 novemberének végén; Schöngarth pedig létrehozott egy különleges Einsatzgruppe-egységet, amely Galíciában végzett tisztogatásokat. Mint a Lengyel Főkormányzóság BdS-e, 1941 novemberében ő rendelte el az úgynevezett *Schießbefehlt* (tűzparancsot), amely lehetővé tette a gettó területén kívül elfogott zsidók azonnali lelövését.[138] 1941 szeptemberében a Külügyminisztérium munkatársa, Martin Luther önként felkereste Heydrichet, és a támogatását kérte abban, hogy a szerbiai zsidókat ne deportálják, hanem kivégezzék.[139] Amikor helyettese, Franz Rademacher Szerbiába látogatott, hogy a helyi viszonyokról tájékozódjon, azt tapasztalta, hogy a hadsereg már javában dolgozik a probléma „megoldásán". Christopher Browning szerint Luther energiája és odaadása „érdemelte ki" a külügynek a meghívást a Wannsee-konferenciára.[140] A „gyakorló gyilkosok" és az íróasztal mögött ülő bürokraták közötti, gyakran idézett különbség aligha áll a megbeszélés résztvevőire.

Ezért nem is csoda, hogy elvi okokból senki sem utasította vissza a meghívást. A Wannsee-konferenciára érkező vendégek egyikének sem állt szándékában felszólalni a zsidók mellett. Mivel mindenkire érezhető nyomás nehezedett, ráadásul nagyon sok támogatója akadt az RSHA-nak, az SS-nek és a pártnak, Heydrichnek nem kellett erős ellenállással számolnia, még a vitás mischling-ügyben sem. Egyedül a határesetnek számító kérdésnek – a sterilizálás „kiváltságának" – keltek védelmére. Kizárólag a német gazdaság szempontjából fontosnak számító zsidók kaptak némi haladékot. Senki sem ellenezte a gyilkos terveket. Túlságosan késő volt már ehhez.

5
Egy igen sikeres nap

Vajon Heydrich megkapta, amit akart? A Wannsee-jegyzőköny tanúsága szerint az RSHA két ponton is áttörést ért el. A jelek először is arra mutatnak, véget ért a szervezet és a Lengyel Főkormányzóság polgári hatóságai közötti hosszadalmas vita a zsidókérdéssel kapcsolatban. A jegyzőkönyv szerint Josef Bühler megkérte az RSHA-t, hogy ott kezdjenek neki a végleges megoldás kivitelezésének. Ennek az új keletű együttműködésnek az alapjait már decemberben lerakták, amikor Hans Frank tárgyalt Hitlerrel, aki homályosan célzott a jövőbeli tervekre, illetve januárban, amikor Bühler találkozott Himmlerrel, és igen elégedetten távozott. Míg az RSHA a korábbi években a Lengyel Főkormányzóságot mindössze a Birodalom „szemétdombjának" tekintette, most azt ígérte, elvégzi ott az etnikai tisztogatásokat. Ha – bármilyen módon – eltávolítják a zsidókat a Lengyel Főkormányzóság*ból,* és nem *oda* szállítják őket, az mind Bühlernek, mind az RSHA-nak megfelelt, ebben közös nevezőre tudtak jutni. Ami azt illeti, a hatásköri villongások folytatódtak, bár Frank ebben az évben többször kénytelen volt meghátrálni. De Bühlert ekkor még csak egyetlen dolog érdekelte: milyen hamar bánik el a biztonsági rendőrség a zsidó lakossággal.[1]

Ennél még megdöbbentőbb azonban, hogy Stuckart államtitkár beadta a derekát. SS-Gruppenführer Hofmannnak, aki az SS Faji és Áttelepítési Főhivatalát képviselte, előre megjósolható módon Heydrich érveit kellett volna visszhangoznia a mischlingek ügyében. Stuckart reakciója

már kevésbé volt kiszámítható. Mivel Lösener, Stuckart faji ügyekben illetékes szakértője számított Heydrich ellenvetéseire, még egy tanulmánnyal készült, amelyben kifejtette, miért kellene megvédelmezniük a mischlingeket.[2] Stuckart azonban a minisztérium állásfoglalásával ellentétben – a jegyzőkönyv szerint – felvetette az összes mischling kötelező sterilizálását. A vegyes házasságok ügyében pedig még szélsőségesebb hozzáállást tanúsított. Elpanaszolta, mennyi papírmunkával jár a zsidó házastársak elszakítása hitvesüktől, és azt javasolta, hozzanak egy egyszerű intézkedést, „és a hatályos törvény például csak annyit mondana: »ezeket a házasságokat érvénytelenítettük«". Ez megkönnyítené a deportálásokat. Miért adta be a derekát? A leginkább elfogadott elmélet szerint valójában ravasz játékot űzött. Nürnbergben nem tagadta le ezt a lépését, de azt állította, ő csak megpróbálta elterelni a figyelmet a deportálásokról, és azt gondolta, a sterilizálásról majd kiderül, hogy a gyakorlatban nem kivitelezhető.[3] Beosztottja, Lösener és Hans Globke szerint – aki korábban a Belügyminisztériumban dolgozott – Stuckart azt az információt kapta dr. Leonardo Conti államtitkártól, hogy a tömeges sterilizálás háborús helyzetben nem végrehajtható (ezt egyébként több rákövetkező megbeszélés is megerősítette).[4] Lösener szerint Stuckart azt állította, hogy halogató taktikát folytat, és a reményei szerint a háború végén ezért „nemes gesztusban" részesül majd.[5] Ez lehetséges, de két dolog is ellene szól. Az egyik az, hogy ez a „kompromisszumos" megoldás – a mischlingek kivégzése helyett tömeges sterilizálás – egészen komoly múltra tekintett vissza, és ezt addigra Stuckartnak is tudnia kellett.[6] 1941 októberében dr. Adolf Pokorny azt indítványozta Himmlernek, hogy sterilizálják a szovjet hadifoglyokat, és ezáltal nem jelentene veszélyt, ha német földön dolgoztatnák őket.[7] Ugyanebben a hónapban Lammers, a Birodalmi Kancellária vezetője és Gross, a Párt Fajpolitikai Hivatalának főnöke megbeszélést tartott

a mischling-kérdésről. Lammers azt mondta, támogatja az első fokú mischlingek sterilizálását (amit eredetileg még Eduard Wagner vetett fel 1935-ben).[8] A második, még erősebb érv Stuckart viselkedésének ilyen nagylelkű értelmezése ellen az, milyen szélsőséges módon állt hozzá a vegyes házasságok kérdéséhez. *Azt* az indítványát sohasem halogatták kivitelezési problémák miatt.

De bármi volt is Stuckart indítéka, az RSHA egyértelműen örült a fejleményeknek. Eichmann jeruzsálemi kihallgatása során többször – szinte örömmel – visszatért Staatssekretär Stuckart „megtérésére". Amikor a védőügyvéd a résztvevők általános hangulatáról kérdezte, ő így felelt:

Nemcsak az történt, hogy mindannyian kifejezésre juttatták egyetértésüket, hanem ezenfelül – teljesen váratlanul – egymást felülmúlva licitálgattak a zsidókérdés végleges megoldásával kapcsolatban. Emlékeim szerint a legnagyobb meglepetést nem Bühler okozta, hanem mindenekelőtt Stuckart, aki mindig tétovának és óvatosnak tűnt, de hirtelen szokatlan lelkesedést tanúsított.[9]

Amikor a bíró azt kérdezte, mennyire nyíltan beszéltek a Wannsee-konferencián a gyilkosságokról, Eichmann így válaszolt:

Bíró úr, ma már nem vagyok képes részleteiben felidézni az ügyet, de azt tudom, hogy ezek az urak együtt álltak és együtt ültek ott, és igen őszinte szavakkal beszéltek a témáról, amit nem jegyeztek le írásban. Bizonyára erre sem emlékeznék, ha nem jegyeztem volna meg akkor magamban: nézzük csak ezt a... Stuckartot, aki mindig olyan pontosan és pedánsan követte a törvényeket, és itt meg az egész hangneme, beszédmodora tökéletesen elrugaszkodott a törvénykezés nyelvezetétől. Ez az egyetlen dolog, úgy vélem, ami igazából megmaradt az emlékezetemben.[10]

A találkozó végén Heydrich viselkedése világosan árulkodott elégedettségéről. Eichmann még Argentínában, az elfogása előtt ezt mondta egy interjúsorozatban:

Emlékszem, hogy amikor ez a Wannsee-konferencia befejeződött, Heydrich, Müller és szerény személyem kényelmesen elhelyezkedtünk a kandallónál, és akkor láttam Heydrichet először cigarettázni vagy szivarozni, és arra gondoltam: Heydrich dohányzik, hát ilyet sem láttam még. És konyakot iszik – pedig évek óta nem láttam, hogy alkoholt fogyasztott volna... És miután ez a Wannsee-konferencia befejeződött, ott ültünk együtt békésen, és nem azért, mert szakmai ügyekről akartunk beszélni, hanem azért, hogy kipihenjük a hosszú órák feszültségét. De erről nem mondhatok többet.[11]

Eichmann Jeruzsálemben megerősítette, hogy Heydrich „elégedettsége igen szembetűnő volt"[12], illetve – saját állítása szerint – jelentéktelen pozíciója ellenére még marasztalták „két vagy három pohár konyakra"[13].

Bizonyos értelemben Heydrichnek valószínűleg volt oka az elégedettségre. A Wannsee-konferencia még jobban hangsúlyozta az RSHA követelését, hogy a zsidókérdés vezető szervezete akart lenni. A Belügyminisztérium már azelőtt fokozatosan alávetette magát Himmler akaratának, hogy Himmlert egyáltalán kinevezték volna miniszternek – és mielőtt Stuckart az ő államtitkára lett volna. De ha Heydrich valóban azt hitte, hogy a mischlingkérdésből ő került ki győztesen, hamarosan csalódnia kellett. Még a jegyzőkönyv szerint is meglehetősen óvatosan kezelte ezt a témát, hiszen ezzel kapcsolatos megjegyzései mind „elméletiek"[14]. Erhard Wetzel, aki a Megszállt Keleti Területek Minisztériumában volt a faji ügyek szakértője, jegyzetében úgy fogalmaz, mintha pusztán kísérleti jellegű megbeszélésről lett volna szó: „I. hó 20-a, Staatssekretär-Besprechung: első fokú mischlingek helyzete *nem* rosszabb, mint eddig. A kérdés csak vitaalap. Általános elutasítás a Führer Kancelláriája részéről is."[15]

Való igaz, hogy néhány idő előtti eset mintha azt mutatta volna, hogy a Wannsee-konferencia valóban megváltoztatta a hozzáállást: január 29-én a Megszállt Keleti Területek Minisztériuma úgy határozott, hogy a szovjet mischlingeket zsidóként kezeli.[16] De mivel ők féloroszok (vagy féllitvánok stb.) voltak, nem pedig félnémetek, a Belügyminisztérium érvelése itt amúgy sem igazán állta volna meg a helyét. Nem sok minden bizonyítja, hogy a félzsidó származásúak addig túlságosan sok védelmet élveztek volna Oroszországban. Himmler minden formális tervezetet elutasított a Németország határain kívüli ügyekben: „Ezekkel az ostoba definíciókkal csak megkötjük a kezünket."[17] Tehát meglehetősen elméleti jellegű döntésről volt szó.

Sokkal komolyabb volt az a két találkozó, amelyekre 1942 márciusában és októberében került sor, és ahol a Wannsee-konferencia résztvevői is megjelentek.[18] Eichmann és a párt radikálisai mindkét alkalommal megpróbáltak legalább Stuckart kompromisszumos ajánlatához támogatást szerezni, de úgy gondolták, ha lehetséges, még tovább kell menni, és visszatérni Heydrich elképzeléseihez. A találkozókon ugyan igen radikális ötletekkel álltak elő, de végül egyikből sem lett semmi. Egyrészt a tömeges sterilizálásról valóban kiderült, hogy lehetetlen végrehajtani, bár az 1942 nyarán felmerült néhány indítvány szerint a röntgensugaras eljárás gyors és hatékony lehet. Másrészt az Igazságügy- meg a Propagandaminisztériumot aggasztotta a kötelező válás bevezetésének lehetősége és a következmények. Az előbbi hatásköre csökkenésétől tartott, az utóbbi attól félt, mi lesz a katolikus erkölccsel, ha a Vatikán elítéli az eljárást.[19] A Birodalmi Kancellária szintén hozzájárult a folyamat lassításához; igazán döntő azonban Hitler határozatlansága volt, aki háborús időkben nem akart ezzel a kérdéssel foglalkoz-

ni.[20] Lammers Nürnbergben azt mondta, hogy miután márciusban közömbös reakciókat kapott Hitlertől a mischlingek ügyében, a Birodalmi Kancellárián dolgozó urak ezt úgy értelmezték, mintha határozott győzelmet arattak volna az RSHA felett. 1943 októberében Otto Georg Thierack igazságügy-miniszter és Himmler megegyezett, hogy amíg tart a háború, nem deportálják a mischlingeket.[21]

Az 1942 októberében lezajlott tanácskozáson a vegyes házasságok kérdésében újfent elhangzott, hogy a zsidó házastársaknak kötelező jelleggel el kellene válniuk párjuktól. Azonban magasabb szinteken ezt a kezdeményezést is megtorpedózták, ami Lammers szerint azt jelentette, hogy Hitler addig nem akar ezekkel a felvetésekkel foglalkozni, amíg tart a háború.[22] Müller 1943 decemberében kelt rendeletét követően a kormány valóban elkezdte az addig kivételezett zsidó özvegyek deportálását, rögtön hitvesük halála után. 1945 januárjában néhány, még érvényes házasságban élő zsidó házastársat is elvittek.[23] Ennek ellenére a vegyes házasságban élő zsidók többsége megmenekült. Vagyis a Wannsee-konferencia nem érte el a Heydrich által remélt áttörést. Ismét bebizonyosodott az alaptétel, hogy ha Hitler tétovázott, az egész politika megtorpant.

A „tiszta vérű" vagy nem német származású zsidók esetében viszont nem haboztak ennyit. 1942 a holokauszt és az egész világtörténelem legdöbbenetesebb, legvéresebb éve volt. 1942 márciusáig a holokauszt összes áldozatának kevesebb mint 10%-a halt meg, leginkább a Szovjetunió területén és néhány tízezren Chelmnóban.[24] A rettenetes körülmények között elpusztult szovjet hadifoglyok száma viszont valóban milliókra rúgott. Azonban a nácik összes zsidó áldozatának több mint fele 1942 márciusának közepétől – ekkor kezdődtek el Bełżecben a tömeges kivégzések – 1943 februárjának közepéig halt meg.[25] Mekkora szerepe volt a Wannsee-konferenciának abban, hogy elszabadulhatott ez az ép ésszel felfoghatatlan áradat?

Természetesen Heydrich és Eichmann már akkoriban beszélgetett a találkozó jelentőségéről. Heydrich öt nappal a konferencia után körlevelet küldött a biztonsági rendőrség összes helyi vezetőjének, amelyhez csatolta Göring parancsát, és biztosította őket arról, hogy minden szükséges előkészületet megtettek.[26] Február végén Heydrich másolatot küldött a résztvevőknek a jegyzőkönyvről, és a mellékelt levélben örömét fejezte ki, hogy „a zsidókérdés végleges megoldásának alapvető kérdéseit örvendetes módon sikerült megválaszolni"[27]. Dieter Wisliceny és Hermann Krumey tanúvallomása szerint Eichmann a konferencia után beosztottjai között kósza híreket terjesztett az egész európai zsidóság kipusztításának tervéről.[28]

Eichmann Jeruzsálemben is folyamatosan megpróbálta hangsúlyozni a találkozó jelentőségét:

> ...igen könnyen bizonyítható, milyen fontos volt ez a Wannsee-konferencia, hiszen Heydrich itt kapott felhatalmazást arra, hogy személyesen felügyelje a megoldás, vagyis a zsidókérdés végleges megoldásának kidolgozását. Ettől a ponttól kezdve ő úgy gondolta, ebben az ügyben teljes felhatalmazással bír.[29]

A találkozó mindkettőjüket új erőfeszítésekre sarkallta. 1942. január 30-án Eichmann körlevelet küldött minden regionális Gestapo-központba az új kitelepítési programmal kapcsolatban. Eichmann a perében azt mondta, ez volt a Wannsee-konferencia első közvetlen következménye. Ez megerősíti azt, hogy Wannsee legalábbis újabb hatalmas deportálási hullámot indított el, mihelyt a körülmények lehetővé tették.[30] A körlevél szerint a keleti területek korlátozott befogadóképessége miatt a kitelepítéseket korlátozni kellett, de erre a problémára most sikerült új megoldást találniuk.[31] Ez kétségtelenül kódolt utalás, ami a tömeggyilkosságokra vonatkozik. A szállítá-

si nehézségek miatt a transzportok nem indulhattak meg márciusig, amikor Eichmann ismét aktívan szervezkedni kezdett, számos találkozót tartott a zsidókérdés külföldi szakértőivel és az ezzel foglalkozó alacsonyabb rangú hivatalnokokkal, akik a sterilizálásért feleltek, és a Gestapo körzeti parancsnokaival, és gondoskodott róla, hogy tartsák magukat a konferencia által megszabott irányvonalhoz, és ne „evakuálják" azokat az idősebb zsidókat, akiknek Theresienstadtba kellett volna menniük.[32]

Más jelek arról árulkodnak, hogy a jegyzőkönyv születésekor keletkezett hullámok Európa összes német hivatalán végigsöpörtek. Harminc másolat készült belőle: óvatos becslések szerint egy példány öt-tíz tisztségviselőhöz jutott el.[33] Tudjuk, hogy Minszkbe igen hamar elért a híre, Carltheo Zeitschel, a párizsi német nagykövetség zsidóügyi szakértője viszont március 23-án levelet küldött a Külügyminisztériumba a feletteseinek, és arról írt, hogy hallott a Staatssekretärek találkozójáról, és kér egy másolatot a jegyzőkönyvből.[34]

Heydrich a Wannsee-konferencián világosan megmondta, hogy még adós azzal az átfogó tervvel, amit Göring kért tőle. Azt nem tudjuk, valaha elkészült-e vele. Egyes vélemények szerint Goebbels ilyesmire utal március 7-i naplóbejegyzésében: „Az SD és a rendőrség részletes tanulmányát olvasom a zsidókérdés végleges megoldásáról. A dokumentum igen sok kérdést vet fel. A zsidókérdést most már páneurópai mértékű skálán kell megoldani."[35] Heydrich leveléből azonban, amelyet a jegyzőkönyvhöz csatoltak, egyértelműen kitűnt, hogy a végleges változat csak akkor készülhet el, miután sor került a Wannsee-konferencia második részére (március 6-án).[36] A 6-i találkozó és Goebbels 7-i bejegyzése között azonban időhiány miatt nem készülhetett el egy ilyen átfogó dokumentum. Ennélfogva sokkal valószínűbb, hogy Goebbels magára a Wannsee-jegyzőkönyvre utal (amit március elején kellett megkapnia), és végül ezt használták „záródokumentum" helyett.[37] Valószínűleg ez a legrészletesebb feljegyzés, amit a nácik valaha is készítettek a népirtás átfogó tervével kapcsolatban.

A Lengyel Főkormányzóságban csak január végén kapott lendületet a lublini zsidók Bełżecbe telepítésének terve.[38] Himmler és HSSPF Krüger ekkoriban több személyi változtatást hajtott végre a Lengyel Főkormányzóság SSPF-jei között. Csak az igazán szélsőségesek – Globocnik és Katzmann – maradtak a helyükön. Azokat, akik nem tűntek eléggé radikálisnak, lecserélték.[39] Belorussziában február közepén kezdték el legyilkolni a német zsidóság ott senyvedő túlélőit.[40] Ezenkívül 1942 februárjában nagyszabású terveket dolgoztak ki gázkamrák és krematóriumok építésére Auschwitzban. Márciusban megindult a német zsidók deportálásának új hulláma – ezúttal a lengyelországi Lublin körzetébe. Ugyanekkor kezdték el a szlovákiai zsidókat Auschwitzba szállítani, ahol nem elgázosították, hanem halálra dolgoztatták őket. Lublini zsidókat először ebben a hónapban végeztek ki tömegesen Bełżecben, Sobibor pedig áprilisban követelte első áldozatait.[41]

Ebből a szörnyűséges felsorolásból azonban még mindig nem következik szükségszerűen, hogy biztosan a Wannsee-konferencia indította volna útjukra az eseményeket. Először is tudjuk, hogy a bełżeci kivégzéseket már előző év októbere óta tervezgették. Az előző ősszel elvégzett „próbagyilkosságok" után Auschwitzot is megnyitották. A transzportokat feltételezhetően a Wannsee-konferencia nélkül is ismét elindították volna. Másodszor több történész, köztük Peter Longerich, rámutatott arra, hogy azokat a német zsidókat, akiket 1942 márciusában Piaski, Izbica és Zamość táboraiba, illetve Varsóba küldtek, az 1941-ben érkezett foglyokhoz hasonlóan nem végezték ki azonnal, hanem a gázkamrába küldött lengyelek házaiba zsúfolták őket. Longerich érvei szerint a március végén végrehajtott bełżeci öldöklés még mindig a fokoza-

tosan végrehajtott, helycsináló „tisztogató műveletek" „régi" mintáját követték. Szerinte a folyamat csak 1942 májusa és júliusa között szakadt meg, amikor a gyilkosságok száma rettenetesen megugrott. Longerich elmélete szerint újabb döntésekre volt szükség, mielőtt a nácik vérengzése valóban átfogó jellegűvé vált volna.[42]

Tulajdonképpen gondot okoz meghatározni, mit veszünk „döntésnek". Himmler közvetlen, ismételt közreműködése a gyilkosságok célcsoportjainak kibővítésében (1942-ben) megfelelően dokumentált tény. Amikor a Lengyel Főkormányzóság területén használni kezdték a mérgező gázt, az egybeesett Himmler 1942. március 13-i és 14-i, krakkói és lublini látogatásával. Himmler 1942. április 17-én, miután előző nap beszélt Hitlerrel, személyesen rendelte el a Lódźba telepített nyugat-európai zsidók legyilkolását. Ráadásul aznap Varsóban még döntést hozott egy új megsemmisítőtábor megépítéséről Treblinkában. Heydrichet június elején meggyilkolták, és ez még hangsúlyosabbá tette Himmler vezető szerepét, illetve még erőszakosabbá tette hadjáratát. Miután július 14-én találkozott Hitlerrel, új, még az eddigieknél is intenzívebb gyilkossághullámot indított útjára. Július 18-án Auschwitzban járt, és ezután valóban elkezdődtek a tömeges elgázosítások. Másnap már Lublinban volt, ahonnan táviratban utasította HSSPF Krügert, hogy az év végére néhány kivételtől eltekintve a Lengyel Főkormányzóság területén élő összes zsidónak meg kell halnia. Három nappal később, július 22-én a végleges megoldás a legintenzívebb fázisába lépett: elindultak a transzportok Varsóból Treblinkába. Az ukrajnai Reichskommissariat utolsó zsidó közösségeinek megsemmisítésével kapcsolatban (ezek 1942 május–júniusában kezdődtek) csak néhány írásos paranccsal rendelkezünk Himmlertől. A folyamat még Wannsee után sem működött önállóan, és Himmler folyamatos beavatkozására volt szükség – sőt a jelek szerint néhány alkalommal még Hitlerrel is konzultálnia kellett.[43]

Jeruzsálemben Eichmann is cáfolni igyekezett a főügyésznek azt az állítását, miszerint a Wannsee-konferencia után minden úgy ment, mint a karikacsapás:

VÁDLOTT [Eichmann]: Ez nem igaz, főügyész úr. Minden egyes akciót külön-külön kellett megszervezni. Ez a dokumentumokból is kiderül. És az utasításokat követően, ha megkaptam a parancsokat a felettesemtől, és cselekedhettem, nekem kellett például elintéznem a vonatokat is. Ez így igaz. Ami a keleti táborokat vagy ahogy ezeket hívták, fogadóállomásokat illeti...
BÍRÓ: A kérdés az emberirtás lehetőségeire vonatkozik – én legalábbis így értelmezem a kérdést –, és arra, hogy ez a jelek szerint két tényezőn múlott – mint a főügyész úr említette –, a szállításon és a befogadóhelyeken. Igaz?
VÁDLOTT: Elméletben igaz, bíró úr, de először ki kellett adni a parancsokat.
FŐÜGYÉSZ: Azonban már létezett egy parancs – volt ez a bizonyos utasítás –, amit a Führer adott ki 1941 nyarán,[44] és ön látta ezt a Göring aláírásával ellátott dokumentumot.
VÁDLOTT: Ez esetben a Wannsee-konferencia után Heidrichnek például azt kellett volna mondania, „Hát, Eichmann, minden el van intézve, jóvá van hagyva, most már nézzen utána maga, csinálja, ahogy akarja, de az ügyet egy-kettőre el kell intézni.

De a dolog nem így működött: továbbra is Himmler adta ki a parancsokat, időről időre újra meg újra kiadta a parancsokat. Mind a több száz hivatalnak, amely valamilyen szinten érintett volt az ügyben, végre kellett hajtania a részfeladatait, és sajnos én is belekeveredtem ebbe az egészbe. Mindezek miatt nekem azokkal a feladatokkal kellett foglalkoznom, amiket parancsba adtak – ezt nem tagadtam soha, és most sem tagadom. Nem is tagadhatnám, mert így történt..."[45]

És ezúttal nem csak Eichmann bújt a parancsok mögé; Himmler valóban mindvégig részt vett a folyamatban. Az 1942-es fejlemények azonban szembetűnően különböznek 1941 őszétől. 1941 szeptemberében és októberében még úgy indították útra a transzportokat, hogy senki sem tudta pontosan, mi történik velük, olyan területekre, ahol nem létezett határozott irányelv, miképpen kellene bánni velük. A regionális hivatalnokok megérzések alapján tevékenykedtek, és egyúttal a központ helyett is gondolkodtak, habár mindig szoros berlini együttműködéssel. Amikor azonban 1942 márciusában ismét megindultak a transzportok, már nem ez volt a helyzet. Senkit sem küldtek olyan területre, ahol bizonytalan volt a sorsa. A német zsidókat a lublini körzetbe irányították, ahol már álltak a megsemmisítőtáborok, és mindenki világosan tudta, hogy először a lengyeleket fogják megölni, utána pedig őket. Szóba sem jöttek a bizonytalan keleti területek. És egyébként is, ezúttal mindent Berlinben terveztek meg.

Ebből nem következik az, hogy ekkor már nem is kellett döntéseket hozni. 1942-ben például egész évben váltakozott a fontossági sorrend a munkaerőhiány problémája és a népirtás eszméje között. Figyelembe véve a tényt, hogy Németország el fogja veszíteni a háborút, ezért képtelen lesz befejezni programjait, Himmler közbeavatkozásainak és állandóan változó hozzáállásának (hogy szükség van-e a zsidó munkaerőre vagy nem) létfontosságú szerepe lesz az európai zsidóság túlélésében. Itt azonban nem arról volt szó, hogy megöljék-e őket vagy sem; a kérdés csak az volt, mikor és milyen sorrendben. Ebben az értelemben a Wannsee-jegyzőkönyv valóban megörökítette azt a döntő pillanatot, amikor a német politika megváltozott, és a félig-meddig népirtó jellegű törekvéseket felváltotta az egyértelműen gyilkolási program.

A Wannsee-konferencia önmagában nem a döntés pillanata volt. A résztvevők közül senki, még Heydrich sem volt ehhez eléggé magas rangú. A mischlingek sorsa is azt bizonyította, hogy ha Hitlerhez eljutottak a megfelelő érvek, a Wannsee-jegyzőkönyvben foglalt döntéseket is semmissé lehetett tenni. Viszont ez fordítva is igaz: ha Hitler beleegyezését adta valamihez, Himmler kétségtelenül akkor is tehette volna a dolgát, ha Heydrich nem szerzi meg a konferencia résztvevőinek aktív és passzív beleegyezését. A jegyzőkönyv sokkal inkább jelzés, amely arról árulkodik, hogy a népirtás a hivatalos politika részévé vált. Heydrich azonban kétségtelenül nagyon komolyan vette ezt a wannsee-i villában kicsikart beleegyezést. A konferencia utáni eseményekből világosan látszik, menynyire megerősödött Heydrich és Eichmann önbizalma. Amikor Heydrich májusban, meggyilkolása előtt még utoljára végiglátogatta a francia biztonsági tiszteket, a végleges megoldással kapcsolatos beszámolóiban a január 20-án elért eredményeket hangsúlyozta.[46] A konyakot kortyolgató, udvariasan csevegő államtitkárok valóban minden akadályt elhárítottak a népirtás útjából.

(Az 1942. január 20-án megtartott wannsee-i konferencia „Tárgyalási jegyzőkönyve", melyet Adolf Eichmann készített Reinhard Heydrich útmutatásai alapján.)

Tárgyalási jegyzőkönyv

I.

A zsidókérdés végső megoldásáról 1942. I. 20-án Berlinben, a Großer Wannsee 56–58. sz. alatt tartott megbeszélésen részt vettek:

dr. Meyer gauleiter és dr. Leibbrandt hivatalvezető
– Megszállt Keleti Területek Birodalmi Minisztériuma

dr. Stuckart államtitkár
– Birodalmi Belügyminisztérium

Neumann államtitkár
– a négyéves terv megbízottja

dr. Freisler államtitkár
– Birodalmi Igazságügyi Minisztérium

dr. Bühler államtitkár
– Főkormányzói Hivatal

Luther államtitkár-helyettes
– Külügyi Hivatal

Klopfer SS-Oberführer
– Pártkancellária

Kritzinger miniszter, osztályfőnök
– Birodalmi Kancellária

Hofmann SS-Gruppenführer
– Faji és Települési Főhivatal

Müller SS-Gruppenführer/Eichmann SS-Obersturmbannführer
– Birodalmi Biztonsági Főhivatal

dr. Schöngarth SS-Oberführer, a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat parancsnoka a főkormányzóságban
– Biztonsági Rendőrség és Biztonsági Szolgálat

dr. Lange SS-Sturmbaunnführer, a Lettországi Főkörzet Biztonsági Rendőrségének és Biztonsági Szolgálatának parancsnoka, a Keleti Tartomány Birodalmi Parancsnoksága Biztonsági Rendőrségének és Biztonsági Szolgálatának parancsnoka képviseletében
– Biztonsági Rendőrség és Biztonsági Szolgálat

II.

A Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat főnöke, Heydrich SS-Obergruppenführer elöljáróban közölte, hogy a birodalmi marsall kinevezte őt az európai zsidókérdés végső megoldása előkészítésének megbízottjává, s rámutatott, hogy e megbeszélésre azért került sor, hogy a meghívottak tisztázzák az alapvető kérdéseket. A birodalmi marsall kívánsága, miszerint tervezetet kell benyújtani neki az európai zsidókérdés végső megoldásának szervezeti, dologi és anyagi vonatkozásairól, szükségessé teszi, hogy e kérdésekben közvetlenül érintett összes központi hatóságok előzetesen egy közös megbeszélést tartsanak, tekintettel a vonalvezetés párhuzamosságainak megteremtésére.

A zsidókérdés végső megoldásának feldolgozása során az ügyvitelért, tekintet nélkül a földrajzi határokra, központilag az SS birodalmi vezére és a Német Rendőrség főnöke (a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat főnöke) felelős.[3]

A Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat főnöke ezt követően rövid áttekintést adott az ezzel az ellenféllel szemben folytatott eddigi harcról. A leglényegesebb mozzanatok

a) a zsidók visszaszorítása a német nép egyes életterületeiről,

b) a zsidók visszaszorítása a német nép életteréből.

E törekvések megvalósításakor, egyetlen átmeneti megoldási lehetőségként, fokozottan és tervszerűen gyorsítani kezdték a zsidók kivándorlását a birodalom területéről.

A birodalmi marsall elrendelésére 1939 januárjában a zsidó kivándorlás céljából birodalmi központot hoztak létre, melynek vezetésére a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat főnöke kapott megbízást. E központnak különösképp feladata volt

a) meghozni minden intézkedést a zsidók fokozott kivándorlásának előkészítéséhez,

b) irányítani a kivándorlásfolyamot,

c) egyes esetekben meggyorsítani a kivándorlás lebonyolítását.

A megadott cél a német élettér legális módon való megtisztítása volt a zsidóktól.

Azokkal a hátrányokkal, melyekkel a kivándorlásnak ilyesfajta erőltetése együtt járt, valamennyi hatóság tisztában volt. Egyéb megoldási lehetőségek hiányában azonban eleinte meg kellett velük alkudni.

A kivándorlási teendők a következő időben nem csupán német problémát jelentettek, hanem olyan problémát is, amellyel foglalkozniuk kellett a cél-, illetve befogadó országok hatóságainak. A pénzügyi nehézségek, mint a kötelezően felmutatandó összegek felemelése a különböző külföldi kormányok részéről, a hiányzó férőhelyek a hajókon, a folytonosan szigorított bevándorlási korlátozások vagy zárlatok, rendkívül megnehezítették a kivándoroltatási törekvéseket. E nehézségek ellenére a hatalomátvételtől 1941. X. 31-ig összesen kereken 537 000 zsidót sikerült kivándorlásra késztetni. Közülük

1933. I. 30-tól a régi birodalomból kereken 360 000-t
1938. III. 15-től az Ostmark* területéről kereken 147 000-t
1939. III. 15-től a Cseh–Morva Protektorátusból kereken 30 000-t.

*A nácik Ausztria nevét Ostmarkra változtatták.

A kivándorlás finanszírozását maguk a zsidók, illetve zsidó politikai szervezetek állták. Az elproletarizálódott zsidók maradásának elkerülésére azt az alapelvet alkalmazták, hogy a vagyonos zsidóknak kell finanszírozniuk a vagyontalan zsidók kivándorlását; vagyon szerinti sávos feloszlásban megfelelő illetéket, illetve kivándorlási járulékot írtak elő, melyet a vagyontalan zsidók kivándorlása folyamán adódó anyagi kötelezettségek teljesítésére fordítottak.

A birodalmi márkában befolyó bevétel mellett szükség volt devizára is a kötelezően felmutatandó összegek fedezéséhez. A német devizakincs kímélése céljából a külföldi zsidó pénzintézeteket a belföldi zsidó szervezeteken keresztül rábírták arra, hogy gondoskodjanak megfelelő devizabevételek előteremtéséről. Ennek során ezek a külföldi zsidók 1941. X. 30-ig összesen kereken 9 500 000 dollárt bocsátottak rendelkezésre adományozás útján. Időközben az SS birodalmi vezére és a Német Rendőrség főnöke, tekintettel a kivándorlás veszélyeire háború idején, s tekintettel a keleti lehetőségekre, betiltotta a zsidók kivándorlását.

III.

A kivándorlás helyére ezután, mint további megoldási lehetőség, a Führer megfelelő előzetes jóváhagyása nyomán, a zsidók Keletre való kitelepítése lépett.

Ezek az akciók mindazonáltal csupán kitérő lehetőségeknek mondhatók, de közben már gyűlnek azok a gyakorlati tapasztalatok, melyek a zsidókérdés eljövendő végleges megoldása szempontjából fontos jelentéssel bírnak.

Az európai zsidókérdés e végső megoldása folyamán kereken 11 millió zsidó jött számításba, akik az egyes országokra vetítve a következőképp oszlanak meg:

	Ország	**Szám**
A)	Régi birodalom	131 800
	Ostmark	43 700
	Keleti területek	420 000
	Főkormányzóság	2 284 000
	Bialystok	400 000
	Cseh–Morva Protektorátus	74 200
	Észtország	– zsidómentes –
	Lettország	3 500
	Litvánia	34 000
	Belgium	43 000
	Dánia	5 600
	Franciaország/Elfoglalt terület	165 000
	El nem foglalt terület	700 000
	Görögország	69 600
	Hollandia	160 800
	Norvégia	1 300
B)	Bulgária	48 000
	Anglia	330 000
	Finnország	2 300
	Írország	4 000
	Olaszország, beleértve Szardíniát	58 000
	Albánia	200
	Horvátország	40 000
	Portugália	3 000
	Románia, beleértve Besszarábiát	342 000
	Svédország	8 000
	Svájc	18 000
	Szerbia	10 000
	Szlovákia	88 000
	Spanyolország	6 000
	Törökország (európai rész)	55 500
	Magyarország	742 800
	Szovjetunió	5 000 000
	Ukrajna	2 994 684
	Fehéroroszország, kivéve Bialystokot	446 484
ÖSSZESEN		több mint 11 000 000

A zsidóknak a különböző külföldi államokra nézve megadott száma azonban csak a hívő zsidókat érinti, mivel a zsidók faji alapelvek szerint való fogalmi meghatározásai ezen országokban részben még hiányoznak. A probléma kezelése az egyes országokban, tekintettel az általános magatartásra és felfogásra, bizonyos nehézségekbe fog ütközni Romániában. Így például Romániában ma még szerezhet a zsidó pénz ellenében olyan megfelelő dokumentumokat, melyek hivatalosan igazolják idegen állampolgárságát.[4]

A zsidóknak a Szovjetunióban minden téren érvényesülő befolyása ismeretes. Az európai területen mintegy 5 millió, az ázsiai térségben szűken 1/4 millió zsidó él.

A Szovjetunió európai területén lakó zsidók foglalkozásbeli megoszlása nagyjából a következő volt:

a mezőgazdaságban	9,1%
városi munkásként	14,8%
a kereskedelemben	20,0%
állami alkalmazottként	23,4%
privát foglalkozásokban – gyógyászat, sajtó, színház stb.	32,7%

Megfelelő vezetés alatt mármost a végső megoldás során a zsidókat Keleten kell alkalmas módon munkára fogni. Nagy munkacsapatokban, a nemek szétválasztásával, a munkaképes zsidókat útépítéssel vezetik e területekre, miközben nagy részük kétségtelenül el fog hullani a természetes csökkenés folytán.

A netalán végül megmaradó állományt, minthogy esetében kétségtelenül a legellenállóképesebb részről van szó, megfelelően kell kezelni, mivel ez a természetes kiválasztódást képviselve, szabadon bocsátásakor egy új zsidó regenerálódás csírájának tekinthető. (Lásd a történelem tapasztalatát.)

A végső megoldás gyakorlati kivitelezése folyamán sor kerül Európa átfésülésére nyugatról keletre. A birodalom területét, beleértve a Cseh–Morva Protektorátust, már csak a lakáskérdés és egyéb szociálpolitikai szükségszerűségek okán is előre kell venni.

A kitelepített zsidókat először azonmód úgynevezett átmeneti gettókba viszik, hogy onnan szállítsák őket tovább keletre.

Mint azt Heydrich SS-Obergruppenführer a továbbiakban kifejtette, a kitelepítés végrehajtásának fontos feltétele egyáltalán a számításba jövő személyek körének pontos megállapítása.

A tervek szerint a 65 év fölötti zsidókat nem telepítik ki, hanem az öregek gettójába – előreláthatóan Theresienstadtba – utalják őket.

E korosztályok mellett – 1941. X. 31-én a régi birodalom és az Ostmark területén található mintegy 280 000 zsidónak körülbelül 30%-a 65 év fölötti – a zsidó öregek gettójába veszik föl továbbá a súlyos hadirokkant zsidókat és a háborús kitüntetéssel (I. oszt. Vaskereszt)[5] rendelkező zsidókat. E célszerű megoldással egy csapásra kiküszöbölődik a sok közbenjárás.

Az egyes nagyobb kitelepítési akciók kezdete messzemenően függ majd a katonai fejleményektől. A végső megoldás kezelését illetően az általunk elfoglalt és befolyás alá vont európai területeken javasoltuk, hogy a Külügyi Hivatal számításba jövő ügyintézői tanácskozzanak a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat illetékes referensével.[6]

Szlovákiában és Horvátországban a dolog már nem túl nehéz, mivel e tekintetben a legfontosabb kérdéseket ott már megoldották. Romániában időközben ugyancsak beiktatott a kormány egy zsidóügyi megbízottat. A kérdés magyarországi szabályozásához szükséges, hogy a magyar kormányra mihamarabb rákényszerítsünk egy zsidóügyi tanácsadót.[7]

A probléma olaszországi rendezését szolgáló elöké-

születek megkezdése ügyében Heydrich SS-Obergruppenführer helyénvalónak véli, hogy ebben a vonatkozásban tartsunk kapcsolatot a rendőrség főnökével.

Franciaország elfoglalt és el nem foglalt részein a zsidók kitelepítés céljából való regisztrálása minden valószínűség szerint nagy nehézségek nélkül fog végbemenni.

Luther államtitkár-helyettes ezzel kapcsolatban közölte, hogy e probléma mélyreható tárgyalása során néhány országban, így az északi államokban, nehézségek fognak jelentkezni, s ezért ajánlatos ezeket az országokat egyelőre még hátrasorolni. Tekintettel az itt szóba jövő zsidók csekély számára, ez a hátrasorolás amúgy sem jelent lényeges korlátozást.

Ezzel szemben Európa délkeleti és nyugati részét illetően a Külügyi Hivatal nem lát nagy nehézségeket.

Hofmann SS-Gruppenführernek szándékában áll a Faji és Települési Főhivatal egyik ügyintézőjét általános tájékozódás céljából ugyancsak elküldeni Magyarországra[8], mihelyt a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat főnöke hozzálát az ottani ügy rendezéséhez. Megállapodás született arról, hogy a Faji és Települési Főhivatalnak ezt az ügyintézőjét, akinek nem kell aktívnak lennie, átmenetileg a rendőrattasé mellé rendelik ki hivatalosan mint kisegítőt.

IV.

A végső megoldással kapcsolatos tervek alapját bizonyos fokig a nürnbergi törvényeknek[9] kell képezniük, s ennek során a probléma maradéktalan tisztázásának előfeltétele a vegyes házasságok és a vegyes fajúak kérdésének megoldása is.

A Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat főnöke, figyelembe véve a Birodalmi Kancellária főnökének egyik iratát, először elméletileg tárgyalja a következő pontokat:

1. Az első fokon vegyes fajúak kezelése.
Az első fokon vegyes fajúak a zsidókérdés végső megoldása tekintetében azonos elbírálás alá esnek a zsidókkal.

Ez alól az eljárás alól kivételt képeznek:

a) azok a német vérűekkel házasságban élő, első fokon vegyes fajúak, akiknek házasságából gyermekek (másodfokon vegyes fajúak) származtak. A másodfokon vegyes fajúak lényegében azonos jogállásúak a németekkel.

b) azok az első fokon vegyes fajúak, akik számára a legfelsőbb párt- és államszervek valamely életterületen eddig kivételes bánásmódot engedélyeztek.

Minden egyes esetet felül kell vizsgálni, s nem zárható ki, hogy a döntés a vegyes fajúra nézve újra kedvezőtlen lesz.

A kivételes bánásmód engedélyezésének feltételét mindenkor magának a kérdéses vegyes fajúnak az érdemei alkotják. (Nem a német vérű szülő vagy házastárs érdemei.)

A kitelepítés alól felmentendő, első fokon vegyes fajút – mindenfajta utódlás megakadályozására s a vegyes fajúak problémáját véglegesen tisztázandó – sterilizálják. A sterilizálás önkéntes alapon történik, de feltétele a Birodalomban maradásnak. A sterilizált vegyes fajú az ezt követő időben mentes lesz minden olyan korlátozástól, melynek addig alá volt vetve.

2. A másodfokon vegyes fajúak kezelése.
A másodfokon vegyes fajúak elvileg a német vérűekhez számítandók, kivéve azon következő eseteket, melyekben a másodfokon vegyes fajúak a zsidókkal esnek azonos elbírálás alá:

a) A másodfokon vegyes fajú korcs házasságból származik (a házasfelek mindegyike vegyes fajú),

b) a másodfokon vegyes fajú különösen kedvezőtlen faji megjelenéssel rendelkezik, amely már külsőre is a zsidókhoz sorolja,

c) a másodfokon vegyes fajú különösen rossz rendőrségi és politikai megítélés alá esik, amelyből felismerhető, hogy zsidónak érzi magát, és úgy is viselkedik.

Ezek az esetek sem képeznek azonban kivételt akkor, ha a másodfokon vegyes fajú egy német vérűvel köt házasságot.

3. Tiszta zsidók és német vérűek házassága.
Itt minden egyes esetben külön kell eldönteni, hogy a zsidó felet kitelepítsék-e, vagy figyelembe véve egy ilyen intézkedésnek a vegyes házasság német rokonaira gyakorolt hatását, az öregek gettójába utalják.

4. Első fokon vegyes fajúak és német vérűek házassága.

a) Gyermekek nélkül.

Amennyiben a házasságból nem származnak gyermekek, az első fokon vegyes fajút kitelepítik, illetve az öregek gettójába utalják. (Ugyanazon bánásmód érvényes, mint a tiszta zsidók és német vérűek házassága esetén, 3. pont.)

b) Gyermekekkel.

Amennyiben a házasságból gyermekek származnak (másodfokon vegyes fajúak), akkor őket – ha a zsidókkal azonos jogállásúak – az első fokon vegyes fajúval együtt kitelepítik, illetve gettóba utalják. Amennyiben ezek a gyermekek a németekkel azonos jogállásúak (külön elbírálású esetek), akkor a kitelepítés alól felmentendők, s velük az első fokon vegyes fajú is.

5. Első fokon vegyes fajúak és első fokon vegyes fajúak vagy zsidók házassága.
Ezen házasságok esetében (beleértve a gyermekeket) minden felet zsidóként kezelnek, ezért kitelepítik, illetve az öregek gettójában helyezik el őket.

6. Első fokon vegyes fajúak és másodfokon vegyes fajúak házassága.

Mindkét házasfelet, tekintet nélkül arra, hogy vannak-e gyermekeik vagy sem, kitelepítik, illetve az öregek gettójába utalják, mivel az esetleges gyermekek rendszerint erősebb zsidó beütést mutatnak, mint a másodfokon vegyes zsidó fajúak.

Hofmann SS-Gruppenführer azt az álláspontot képviseli, hogy a sterilizálást messzemenően alkalmazni kell; különösen, mivel az a vegyes fajú, aki választhat a kitelepítés és a sterilizálás között, szívesebben fogja a sterilizálásnak alávetni magát.

Dr. Stuckart államtitkár megállapítja, hogy azok az imént ismertetett megoldási lehetőségek, melyek a vegyes házasságok és vegyes fajúak kérdésének tisztázására szolgálnak, ebben a formában a gyakorlati kivitelezés során végeláthatatlan adminisztrációs munkával járnak együtt. Másrészt mindenesetre számításba véve a biológiai tényeket is, dr. Stuckart államtitkár javasolta a kényszersterilizálások megkezdését.

A vegyes házasságok problémájának leegyszerűsítésére fontolóra kellene venni további lehetőségeket olyan céllal, hogy mondjuk a törvényhozó kijelenti: „Ezek a házasságok felbontattak."

A zsidókitelepítésnek a gazdasági életre gyakorolt hatása kérdésében Neumann államtitkár kijelentette, hogy a hadviselés szempontjából fontos üzemekben foglalkoztatott zsidókat jelenleg, amíg semmiféle pótlás nem áll rendelkezésre, nem lehet kitelepíteni.

Heydrich SS-Obergruppenführer utalt arra, hogy ezeket a zsidókat a jelenleg folyó kitelepítési akciók lebonyolításának általa jóváhagyott irányvonalai alapján amúgy sem telepítik ki.

Dr. Bühler államtitkár leszögezte, hogy a főkormányzóság üdvözölné, ha e kérdés végső megoldását a főkormányzóságban kezdenék el, hiszen itt a szállítási probléma nem játszik túl nagy szerepet, s a munkára foghatóság

szempontjai sem akadályoznák ezen akció lefolyását. A főkormányzóság területéről a lehető leggyorsabban el kell távolítani a zsidókat, mivel a zsidó épp itt, mint a ragály terjesztője, elsőrendű veszélyt jelent, másfelől a zugkereskedés folytatásával állandóan összekuszálja a tartomány gazdasági struktúráját. Ráadásul a szóba jövő mintegy két és fél millió zsidó az esetek többségében munkaképtelen.

Dr. Bühler államtitkár megállapítja továbbá, hogy a főkormányzóságban a zsidókérdés megoldására a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat főnöke illetékes, s munkáját támogatják a főkormányzóság hatóságai. Neki csupán az lenne a kérése, hogy a zsidókérdést ezen a területen amilyen gyorsan lehet, oldják meg.

Végezetül megtárgyalásra kerültek a megoldási lehetőségek különböző módozatai, s ennek során mind dr. Meyer gauleiter, mind dr. Bühler államtitkár azt az álláspontot képviselte, hogy a végső megoldás folyamán bizonyos előkészítő munkálatokat ők maguk azonnal elvégeznek az érintett területeken, mindazonáltal eközben kerülni kell a lakosság nyugtalanítását.

Miután a Biztonsági Rendőrség és a Biztonsági Szolgálat főnöke kérte a tárgyalás résztvevőit, hogy a megoldási munkálatok végrehajtása során megfelelő támogatást biztosítsanak számára, a megbeszélés véget ért.

Glavina Zsuzsa fordítása

Jegyzetek

[1] A wannsee-i konferencia története forrásaihoz.

A konferencia jegyzőkönyve megtalálásának története: Robert M. W. Kempner–Jörg Friedrich: Ankläger einer Epoche. Lebenserinnerungen. Frankfurt am Main, 1983.

A holokauszt előtörténete a wannsee-i konferenciáig: Martin Franz Julius Luthernek, a német külügyminisztérium

államtitkár-helyettesének (Unterstaatssekratär) Intern külügyminisztériumi feljegyzése 1942. augusztus 21-ről. Közli: Judenverfolgung in Ungarn. Dokumentsammlung. Vorgelegt von der United Restitution Organization in Frankfurt am Main, 1959 (a továbbiakban: Judenverfolgung). 86–91. old.

Göring 1941. július 31-i levele Heydrichhez: Wallher Hofer (Hrsg.): Der Nationalsozialismus – Dokumente 1933–1945. Frankfurt am Main, 1957. 169. sz. dokumentum 296–297. old.

A konferencián részt vett személyekről részletesen: Kurt Pätzold: Die Teilnehmer der Wannsee-Konferenz. Überlegungen zu den fünfzehn Täterbiographien. In: Zeitgeschichte. Wien, 1992. Heft. 1/2. 1–16. old.

Magáról a konferenciáról és szerepéről a holokauszt egész történetében: Gideon Hausner: Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története. Budapest, 1984, valamint Kurt Pätzold–Erika Schwarz: Tagesordnung: Judenmord. Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942. Berlin, 1991 (a továbbiakban: Pätzold–Schwarz).

A II. világháború veszteséglistájáról: Der Grosse Ploetz. Würzburg, 1986. 916. old.

A holokauszt áldozatainak számáról: Wolfgang Benz (Hrsg.): Dimension des Völkersmords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus. München, 1991.

A konferencia jegyzőkönyvéről 30, titkosan kezelt másolat készült. A mi másolatunk a 16. számot viseli, és a Pätzold–Schwarz-könyv alapján közöljük (102–112. old.). Ezt a 16. számú másolatot, ahogyan az a kísérőlevélből is következtethető, a német külügyminisztériumban Luther helyettes államtitkár iratai között találták meg. A német háborús bűnösök ellen a II. világháború után folytatott perek sorában ez a dokumentum 1948-ban került az USA Militärgerichtshof Nürnberg aktái közé, a 21 náci államtitkár és gauleiter ellen indított perben, és itt kapta az NG–2586. számot.

[2] A levél keltezése: 1942. február 26. Luther államtitkár-helyetteshez tartoztak a német külügyminisztériumon belül, a Németország osztály, a náci párt ügyei, kapcsolat az SS birodalmi vezetőjével és az RSHA-val, valamint a zsidóügyek és a faji politika ügyei. Luthernek a Heydrich levelére kézzel írt megjegyzése: „Pg. (Parteigenosse) Ramedacher, bitte schriftlich mitzuteilen, daß Sie Sacharbeiter sind und teilnehmen werden. Luther 29. II." Franz Rademacher a német külügyminisztériumban mint követségi tanácsos a D. III. osztályt vezette.

[3] Utalás Heinrich Himmler apparátusára.

[4] Különösen figyelemreméltó, hogy a nácik az európai zsidók likvidálására irányuló politikájuk megvalósítása kapcsán – az egész konferencia során – csak két államnál számolnak ellenállással, illetőleg nehézségekkel: Magyarország és Románia esetében. Míg azonban a fenti mondatokból teljesen nyilvánvaló, hogy Románia tekintetében csak a román államapparátus közismert korruptságából származó nehézségeket kalkulálják, Magyarország esetében – úgy tűnik – kizárólag politikai ellenállásba ütköztek. Ezt a feltételezést teljesen megerősíti az ún. Judenbeauftragter-Berater für Jugendfrage-ügy, amely kétszer is szóba került a konferencián (9. és 10. oldal). Ilyen megbízottakat küldtek ki a németek Horvátországba, Szlovákiába és Romániába azzal a céllal, hogy a németek a vonatkozó országban folytatott zsidóellenes politikájukat egyeztessék az illető ország kormányával. Egy ilyen „összekötő" kiküldése Magyarországra a budapesti német követségre hosszú ideig a magyar kormány ellenállásába ütközött. Erre utal a jegyzőkönyvben használt kifejezés is („... ist es erforderlich, in Zeitkürze einen Berater für Judenfragen der Ungarischen Regierung *aufzuoktroyieren*"). És valóban, a német kormánynak csak 1942. december 1. után sikerült egy ilyen „összekötőt" Budapestre küldeni, de alig pár hét után, már 1943. január 1-jével a magyar kormány visszahívatta a németek budapesti „Judenberater"-jét (Judenverfolgung. 119–120., 124–125. old.). Ez a lépés teljesen összhangban volt a Kállay-kormánynak az egész zsidókérdésben a németekkel szemben tanúsított következetes ellenállásával. 1942. december 2-án a magyar kormány jegyzékben *expressis verbis* elutasította a náci Németországnak a magyarországi zsidók diszkriminálására és deportálására vonatkozó követeléseit. *A fenti adatok és összefüggések ismeretében egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a náci vezetők a német politikával való szembenállás tekintetében – a wannsee-i konferencián – Magyarországot „kiemelten" kezelték.* A magyar kormánynak a német nemzetiszocialista politikával szemben tanúsított ellenállását – 1944. március 19-ig, a német megszállásig – ezen túl a német diplomáciai iratok egész sora bizonyítja.

[5] Eiserne Kreuz I. Klasse (első osztályú Vaskereszt), német háborús kitüntetés az I. világháború idején.

[6] Lásd a 4. számú jegyzetet.

[7] Uo.

[8] Uo.

[9] Az ún. nürnbergi törvényeket 1935. szeptember 15-én Hitler személyes kezdeményezésére a nürnbergi birodalmi pártnapon hozták. Ezek a rendelkezések, megsemmisítve az emancipáció minden vívmányát, megfosztották a német zsidókat összes politikai jogaiktól. A nürnbergi faji törvények alapján került a nácik szóhasználatába a mischling I., mischling II. (keverék) kifejezés attól függően, hogy a meghatározandó személy felmenői között hány szülőt vagy nagyszülőt lehetett zsidónak minősíteni.

Jegyzetek

1. „A modern történelem talán legszégyenletesebb dokumentuma”

[1] A háborús bűnösök nemzetközi pere 1946-ban fejeződött be. Az Amerikai Egyesült Államok ezután a másodrangú hivatalnokokat állította bíróság elé, szintén Nürnbergben. „A minisztériumok perében” (másokkal egyetemben) a wannsee-i hivatalnokok is megjelentek. Lásd *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10,* 13–15. kötet: *„The Ministries Case”* (Nürnberg, 1946. október–1949. április).

[2] Eredetileg: Robert M. W. Kempner: *Ankläger einer Epoche. Lebenserinnerungen* (Ullstein; Frankfurt am Main, Berlin, Bécs, 1983), 310–311., itt 311. Telford Taylor dandártábornok Robert Jacksont követte az amerikai fővádló posztján.

[3] John A. S. Grenville: „Die »Endlösung« und die »Judenmischlinge« im Dritten Reich”, in: Ursula Büttner, Werner Johe és Angelika Voss (szerkesztők): *Das Unrechtsregime: Internationale Forschung über den Nationalsozialismus,* (Christians Verlag; Hamburg 1986), 91–121., itt 108.

[4] Kempner: *Ankläger,* 310–312.

[5] Leni Yahil: „Himmler's Timetable”, *Yad Vashem Studies* 28 (2000), 351–362., itt 352.

[6] Eberhard Jäckel: „On the Purpose of the Wannsee

Conference", in: James S. Pacy és Alan P. Wertheimer (szerkesztők): *Perspectives on the Holocaust. Essays in Honor of Raul Hilberg* (Westview Press; Boulder, San Francisco, Oxford, 1995), 39–50., itt 39.

[7] A jegyzőkönyv valódiságáról Wolfgang Scheffler ír a „Die Wannsee-Konferenz und Ihre Historische Bedeutung" címen a Gedensktätte Haus der Wannsee-Konferenz által szerkesztett, „Erinnern für die Zukunft" című kiadványban (kiadta a Gedenkstätte, Berlin, évszám nélkül [1992]), 17–34., itt 30–31.

[8] A legteljesebb összefoglaló Eberhard Jäckel és Jürgen Rohwer: *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg* (Deutsche Verlags-Anstalt; Stuttgart, 1985).

[9] A viták áttanulmányozása során általában ugyanazokkal a nevekkel találkozunk – az egyik oldalon Lucy Davidowicz és Gerald Fleming, a másikon Martin Broszat és Hans Mommsen –, a történészek legnagyobb része ugyanis inkább az értelmes szintézisre törekedett.

[10] A legvilágosabb és legkörültekintőbb érvelést ezzel kapcsolatban Christopher R. Browningnál olvashatjuk: *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution* (Holmes and Meier; New York, 1985); Christopher R. Browning: *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge University Press; Cambridge, 1992); Philippe Burrin: *Hitler and the Jews. The Genesis of the Holocaust* (Edward Arnold; London, 1994).

[11] Lásd Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews* (javított és bővített kiadás), (Holmes and Meier; New York és London, 1985).

[12] Hans Mommsen: „The Realization of the Unthinkable: The »Final Solution of the Jewish Question« in the Third Reich", in: Hans Mommsen: *From Weimar to Auschwitz. Essays in German History* (Basil Blackwell; Oxford, 1991), 224–253.; Martin Broszat: „Hitler und die »Endlösung«. Aus Anlaß der Thesen von David Irving", in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 25. kötet (1977), 4., 739–775.

[13] Daniel Goldhagen megpróbálta megmagyarázni az alacsonyabb beosztású tettesek motivációit. Lásd uő. *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (Abacus edition; London, 1997).

[14] Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews. The Years of Persecution 1933–1939* (Phoenix Giant; London 1997), és Ian Kershaw: *Hitler 1936–1945.* 2. kötet, *Nemesis* (Allen Lane The Penguin Press; Harmondsworth, 2000).

[15] Ulrich Herbert: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (J. H. W. Dietz Verlag; Bonn, 1996); Peter Longerich: *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der Nationalsozialistischen Judenverfolgung* (Piper Verlag; München és Zürich, 1998).

[16] A friss kutatások legjobb összegzése: Ulrich Herbert (szerk.): *National Socialist Extermination Policy* (Berghahn Books; Oxford és New York, 1999).

2. A *Mein Kampf*tól a tömeggyilkosságig (1919–1941)

[1] Philippe Burrin: *Hitler and the Jews. The Genesis of the Holocaust* (Edward Arnold; London, 1994), 26., idézet Hitler egyik 1923-as magánbeszélgetéséből.

[2] Hitlernek a lipcsei *Der Nationalsozialist* című újságban megjelent sorait idézi Eberhard Jäckel: *Hitler's World View. A Blueprint for Power* (Harvard University Press; Cambridge, Mass. és London, 1981), 57.

[3] Jäckel: *Hitler's World View,* 58.

[4] Idézi: John Lukacs: *The Hitler of History* (Vintage Books; New York, 1997), 182.

[5] Richard J. Evans: *Lying about Hitler. History, Holocaust and the David Irving Trial* (Basic Books; New York, 2001), 72–73.

[6] Max Domarus (szerk.): *Hitler, Speeches and Procla-*

mations 1932–1945. 2. kötet, *1935–1938* (I. B. Tauris; London, 1992), 758.

[7] Oded Heilbronner: „The Place of Anti-Semitism in Modern German History", in: *Leo Baeck Institute Year Book* 20 (1990), 571.

[8] Idézi Hermann Graml: „Zur Genesis der Endlösung", in: Ursula Büttner (szerk.): *Das Unrechtsregime. Internationale Forschung über den Nationalsozialimus. Band 2: Verfolgung – Exil – Belasteter Neubeginn* (Christians Verlag; Hamburg, 1986), 2–18.

[9] H. G. Adler: *Der Verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland* (J. C. B. Mohr, Paul Sibeck); Tübingen, 1974), XXV–XXVI.

[10] Burrin: *Hitler and the Jews,* 30.

[11] Hitler levele Adolf Gemlichnek. Idézi Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews. The Years of Persecution 1933–1939* (Phoenix Giant; London 1997), 72.

[12] Peter Longerich: *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der Nationalsozialistischen Judenverfolgung* (Piper Verlag; München és Zürich, 1998).

[13] Hans Mommsen: „The Realization of the Unthinkable: The »Final Solution of the Jewish Question« in the Third Reich", in: Hans Mommsen: *From Weimar to Auschwitz. Essays in German History* (Basil Blackwell; Oxford, 1991), 224–253., itt 230.

[14] Günther Deschner: *Reinhard Heydrich. Statthalter der Totalen Macht. Biographie* (Bechtle Verlag; Esslingen am Neckar, 1977), 184.

[15] Az utalás itt egy klasszikus műre vonatkozik – Karl A. Schleunes: *The Twisted Road to Auschwitz.* [Az Auschwitzig vezető kanyargós út] *Nazi Policy Towards German Jews 1933–1939* (Urbana; Illinois, 1970).

[16] Mommsen: „Realization", 227.

[17] Ezt a nézetet erősíti Bernhard Lösener: „Dokumentation. Das Reichsministerium des Innern und die Judengesetzgebung", in: *Viertelsjahrshefte für Zeitgeschischte,* 19. kötet (1961), 262–312.

[18] Mommsen: „Realization", 233.; Uwe Dietrich Adam: *Judenpolitik im Dritten Reich* (Droste Verlag; Düsseldorf, 1971), 206–207.

[19] Friedländer: *Nazi Germany and the Jews,* 146–147.

[20] Lásd alább, 80.

[21] Idézi: Ian Kershaw: *Hitler, 1936–1945.* 2. kötet, *Nemesis* (Allen Lane The Penguin Press; Harmondsworth, 2000), 1.

[22] Friedländer: *Nazi Germany and the Jews,* 181.

[23] A vitát lásd Evans: *Lying about Hitler,* 52–62.

[24] Idézi: Richard Breitman: *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution* (Alfred A. Knopf; New York, 1991), 54.

[25] Raul Hilberg: *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945* (HarperCollins; London, 1992), 21–24.

[26] Michael Wildt (szerk.): *Die Judenpolitik des SD 1935 bis 1938. Eine Dokumentation* (R. Oldenbourg Verlag; München, 1995), 40–45., 100–105.; Claudia Steur: *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der „Endlösung"* (Klartext Verlag; Essen, 1997), 25.; Longerich: *Politik der Vernichtung,* 210., Deschner: *Heydrich,* 166.

[27] Lásd Detlev Grieswelle: „Hitlers Rhetorik in der Weimarer Zeit" (Diss; Saarbrück, 1969); Friedländer: *Nazi Germany and the Jews,* 102.

[28] Longerich: *Politik der Vernichtung,* 25–30.

[29] Idézi: Hans-Heinrich Wilhelm: *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942* (Peter Lang; Frankfurt am Main, 1996),15–16., 9. jegyzet.

[30] Lásd Bernd Weisbrod: „The Crisis of Bourgeois Society in Interwar Germany", in: Richard Bessel (szerk.): *Fascist Italy and Nazi Germany. Comparisons and Contrasts* (Cambridge University Press; Cambridge, 1996), 23–39., itt 36., és Bernd Weisbrod: „Violence and Sacrifice: Ima-

gining the Nation in Weimar Germany", in: Hans Mommsen (szerk.): *The Third Reich Between Vision and Reality. New Perspectives on German History 1918–1945* (Berg; Oxford, 2001), 5–21.

[31] Ulrich Herbert: „Vernichtungspolitik. Neue Antworten und Fragen zur Geschischte des »Holocaust«", in: Herbert (szerk.): *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik*, 9–66., itt 41.

[32] Ulrich Herbert: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (J. H. W. Dietz Verlag; Bonn, 1996), 42–68.

[33] Ulrich Herbert: „Ideological Legitimization and Political Practice of the Leadership of the National Socialist Secret Police", in: Mommsen (szerk.): *The Third Reich Between Vision and Reality*, 95–108.

[34] Herbert: „Ideological Legitimization", 95.; Deschner: *Heydrich*, 83.

[35] Deschner, Heydrich életrajzírója maga is áldozatául esett ennek az önképnek.

[36] Herbert: *Best*, 88–100.

[37] Lásd a Dannecker hátterére vonatkozó megjegyzéseket, Steur: *Dannecker*; lásd még Deschner: *Heydrich*, 160, 166.

[38] Michael Burleigh: *The Third Reich. A New History* (Macmillan; London, 2000), 189.

[39] Adler: *Verwaltete Mensch*, 3.

[40] Christopher Browning: *The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat DIII of Abteilung Deutschland 1940–1943* (New York; Holmes and Meier, 1978), 12–17.; Wildt (szerk.): *Die Judenpolitik des SD*, 40–45., 100–105.

[41] Avraham Barkai: *From Boycott to Annihilation. The Economic Struggle of German Jews, 1933–1943* (University Press of New England; Hannover, 1989).

[42] Graml: „Zur Genesis der Endlösung", 6.

[43] Burrin: *Hitler and the Jews*, 60.

[44] Helmut Krausnick és Hans-Heinrich Wilhelm: *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938–1942* (Deutsche Verlags-Anstalt; Stuttgart, 1981), 623.

[45] *Judenkenner*, 1935. 10. 27; idézi: Adler: *Verwaltete Mensch*, 60.

[46] Idézi: Burrin: *Hitler and the Jews*, 62.

[47] Mommsen: „Realization", 233.

[48] Henry Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide. From Euthanasia to the Final Solution* (University of North Carolina Press; Chapel Hill és London, 1995), 39.

[49] Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*, 312. Lásd még Heydrich-féle beszéd, Breitman: *Architect*, 59.

[50] Hitlert meglepte, hogy a lengyel incidens európai háborúhoz vezethetett, és még szeptember elején is kész volt tárgyalni a lengyelekkel. Martin Broszat: *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945* (Deutsche Verlags-Anstalt; Stuttgart, 1961), 10.

[51] A demarkációs vonalon több tízezer zsidót kényszerítettek át a Szovjetunióba, az elképzelhető legnagyobb brutalitással, de gyakran maguk a szovjetek fordították őket vissza. 1939 decemberében megegyezés született a Szovjetunióval, és ezzel vége szakadt ennek a gyakorlatnak. A következő források azt bizonyítják, hogy ebben a fázisban még nem a népirtás volt a cél: Krausnick és Wilhelm: *Truppe*, 71., 107.; Hans Safrian: *Die Eichmann-Männer* (Europa Verlag; Bécs, Zürich, 1993), 71–72.

[52] Safrian: *Die Eichmann-Männer*, 72. skk; Dieter Pohl: *Von der »Judenpolitik« zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944* (Peter Lang; Frankfurt am Main, Berlin, 1993), 54–55.

[53] Ralf Ogorreck: *Die Einsatzgruppen und die »Genesis« der Endlösung* (Metropol Verlag; Berlin, 1996), 172.

[54] Burrin: *Hitler and the Jews*, 77.; Adler: *Verwaltete Mensch*, 72.

[55] Richard Breitman történész egyike azon kitűnő szak-

értőknek, akik úgy gondolják, Hitler és Himmler 1941 elejétől kezdve eltökélt híve volt a népirtás gondolatának. (lásd még 36. o.) Terjedelmi okokból képtelenség felsorolni minden érvet, de összességében lásd: Longerich: *Politik der Vernichtung*, 273–292.

[56] Safrian: *Die Eichmann-Männer*, 88.

[57] Pohl: *Von der Judenpolitik*, 54–55.

[58] Safrian: *Die Eichmann-Männer*, 68., 79. skk, 90.

[59] Longerich: *Politik der Vernichtung*, 243.

[60] Jürgen Förster: „The Relation Between Operation Barbarossa as an Ideological War of Extermination and the Final Solution", in: David Cesarani (szerk.): *The Final Solution. Origins and Implementation* (Routledge; London, 1994), 85–102., itt 87.; Dieter Pohl: „Die Ermordung der Juden in Generalgouvernement", in: Ulrich Herbert (szerk.): *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen* (Fischer; Frankfurt am Main, 1998), 98–121., itt 99.

[61] Friedlander: *Origins*, 62., 86. skk, 136–137., 272.; Götz Aly: „»Judenumsiedlung«. Überlegungen zur Politischen Vorgeschichte des Holocaust", in: Ulrich Herbert (szerk.): *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik*, 67–97., itt 86.

[62] Pohl: *Von der Judenpolitik*, 26. skk; Krausnick és Wilhelm: *Truppe*, 80–87.; Förster: „Operation Barbarossa and the Final Solution", 88–89.

[63] Breitman: *Architect*, 139.

[64] Susanne Heim és Götz Aly: „The Holocaust and Population Policy: Remarks on the Decision on the »Final Solution«", *Yad Vashem Studies* 24, 1994, 45–70., itt 58.

[65] Safrian: *Die Eichmann-Männer*, 79.

[66] Uo., 71., 97., 106.

[67] A jelentést idézi: Jeremy Noakes és Geoffrey Pridham: *Nazism 1919–1945*, 3. kötet, 1094.

[68] Burrin: *Hitler and the Jews*, 95.

[69] Különböző alkalmakkor több vezető tábornok, Manstein, Guderian, Hoth, Küchler és Reichenau is teljes mellszélességgel támogatta az „alacsonyabb rendű zsidók" elleni háborút. Lásd Wilhelm: *Einsatzgruppe A*, 15–16., 9. jegyzet.

[70] Reprintben közli: Yitzhak Arad, Yisrael Gutman és Abraham Margaliot: *Documents on the Holocaust* (University of Nebraska Press; Lincoln és London/*Yad Vashem*, Jeruzsálem, Bison Books Edition, 1999), 376. Lásd még Krausnick és Wilhelm: *Truppe*, 136.

[71] Idézi: Walter Manoschek: *„Serbien ist judenfrei". Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* (R. Oldenbourg Verlag; München, 1993), 191.

[72] Lásd Förster: „Operation Barbarossa"; Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde. Die Deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944* (Hamburger Edition; Hamburg, 1999); Christoph Dieckmann: „Der Krieg und die Ermordung der Litauischen Juden", in: Herbert (szerk.): *Nationalsozialistische Vernichtunspolitik*, 292–329.

[73] Longerich: *Politik der Vernichtung*, 298. (Herbert Backét idézi).

[74] Götz Aly: *„Final Solution". Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (Arnold; London, New York, 1995), 201. 1939-ben az európai szárazföld népességének évente 12-13 millió tonna búza importjára volt szüksége. Háborús időkben ez a termelőerő csökkenése miatt megnőtt.

[75] Christian Streit: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen* (Deutsche Verlags-Anstalt; Stuttgart, 1978), 142. skk; Dieckmann: „Der Krieg und die Ermordung", 318.

[76] Közli: *Documents on the Holocaust*, 378.

[77] Ralf Ogorreck Alfred Streim korábbi munkájára utalva megismétli abbéli véleményét, hogy mivel hangsúlyozottan fontos volt az együttműködés a katonasággal, az első hetekben nem adtak ki titkos parancsokat. Ogorreck:

Einsatzgruppen, 95–109.; Krausnick szerint a bekövetkező események arra utalnak, hogy a szóbeli parancsok biztosan sokkal részletesebbek voltak az írott utasításoknál. Krausnick és Wilhelm: *Truppe*, 161. Christian Gerlach is úgy gondolja, hogy a Pretzschben vagy Berlinben tartott találkozókon szóba került a tömeges emberirtás kérdése. Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 629–630. Hasonlóan foglal állást Breitman: *Architect*, 164. Tudjuk például, hogy Heydrich különbséget tett a rövid távú és a végső célok között, de az nem világos, hogy a végső cél a megtizedelt lakosság még keletebbre telepítése lett volna – ez illene Heydrich tavasz óta készülő deportálási ütemterveihez –, vagy legyilkolásuk. Lásd Bevezető, Peter Witte és mások (szerkesztők): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942* (Christians Verlag; Hamburg, 1999), 70.

[78] Longerich: *Politik der Vernichtung*, 321–352.

[79] Christian Gerlach: „Die Einsatzgruppe B 1941/2", in: Peter Klein (szerk.): *Die Einsatzgruppen in der Besetzten Sowjetunion 1941/42* (Edition Hentrich; Berlin, 1997), 52–70., itt 57–58.

[80] Ogorreck: *Die Einsatzgruppen*, 95–109.

[81] Az Einsatzgruppe A 1941 októberében kelt jelentése felveti, hogy a kezdetektől fogva „a Biztonsági Rendőrség tisztogató akciójának – az alapvető parancs szellemében – a zsidók lehető legteljesebb mértékű eliminálása a célja". Idézi: Breitman: *Architect*, 169. Lásd még a vitát, amelyet Stahlecker indított, válaszul Lohse új irányelveire; in: Christopher R. Browning: *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge University Press; Cambridge, 1992), 109–110. Számomra Longerich szó szerinti értelmezésénél elfogadhatóbbnak tűnik Browning gondolatmenete, aki úgy véli, hogy Stahlecker terve a gettósításra valójában a gyilkosságokat álcázta volna. Lásd Longerich: *Politik der Vernichtung*, 394–395.

[82] Christian Streit: „Wehrmacht, Einsatzgruppen, Soviet POWs and Anti-Bolshevism in the Emergence of the Final Solution", in: Cesarani: *Final Solution*, 103–118., itt 106.

[83] Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 573.

[84] Kershaw: *Hitler 1936–1945*, 469.

[85] Dieckmann: „Der Krieg und die Ermordung", 316–319.; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 636.

[86] Browning: *Path to Genocide*, 105–106.; Kershaw: *Hitler 1936–1945*, 469.; Witte és mások (szerkesztők): *Dienstkalender*, 185., 15. jegyzet

[87] Longerich: *Politik der Vernichtung*, 362–369.; Ogorreck: *Die Einsatzgruppen*, 179–181.; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 566. skk; 648., Gerlach, „Die Einsatzgruppe B 1941/2", itt 57–58.

[88] *Dientskalender*, 71.

3. A tömeggyilkosságoktól a népirtásig

[1] Czeslaw Madajczyk: „Hitler's Direct Influence on Decisions Affecting Jews During World War II", in: *Yad Vashem Studies* 20 (1990), 53–68.

[2] Idézi: Richard J. Evans: *Lying about Hitler. History, Holocaust and the David Irving Trial* (Basic Books; New York, 2001), 78.

[3] Richard Breitman: *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution* (Alfred A. Knopf; New York, 1991), 159. skk; Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde. Die Deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944* (Hamburger Edition; Hamburg, 1999), 648–649.

[4] Az utasítást angolul közli: Yitzhak Arad, Yisrael Gutman és Abraham Margaliot: *Documents on the Holocaust* (University of Nebraska Press; Lincoln és London/*Yad Vashem*, Jeruzsálem, Bison Books Edition, 1999), 233.

[5] Götz Aly: „»Judenumsiedlung«. Überlegungen zur Politischen Vorgeschichte des Holocaust", in: Ulrich Herbert (szerk.): *Nationalsozialistische Vernichtunspolitik 1939–1945, Neue Forschungen und Kontroversen* (Fischer; Frankfurt am Main, 1998), 91.; Götz Aly: *„Final Solution". Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (Arnold; London, New York, 1995), 171–172.

[6] Peter Longerich: *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der Nationalsozialistischen Judenverfolgung* (Piper Verlag; München és Zürich, 1998), 288. Vajon Hitler még mindig egy speciális terület kialakításán gondolkodott, vagy valóban a gyilkosságot tartotta a következő lépésnek? Az utóbbi értelmezés tűnik helyesnek. Hitler szárnysegédje, Gerhard Engel, aki a háború után kiadta saját tapasztalatai krónikáját, és ehhez felhasználta azokat a dátumozatlan jegyzeteket, amelyeket Hitler szolgálatában készített, megemlíti Hitler egyik megjegyzését, amit ő visszamenőleg 1941 februárjára keltezett. Amikor Hitlert a Madagaszkár-tervről faggatták, ami akkor már nem tűnt igazán kivitelezhetőnek, Hitler azt felelte, „most már más – nem igazán ilyen kellemes – megoldásokon gondolkodik". Idézi: Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews,* 2. kötet (Holmes and Meier; New York és London, 1985), 399. A legtöbb korabeli bizonyíték azonban arról árulkodik, hogy 1941 tavaszán a deportáltakat Szovjetunió területére szándékozták vinni.

[7] Longerich: *Politik der Vernichtung,* 422.

[8] Hans Safrian: *Die Eichmann-Männer* (Europa Verlag; Bécs, Zürich, 1993), 108. skk.

[9] Karin Orth: „Rudolf Höß und die »Endlösung« der Judenfrage. Drei Argumente gegen deren Datierung auf den Sommer 1941", in: *Werkstatt Geschichte* 18 (1997), 45–58.

[10] Uo., 52.

[11] Longerich: *Politik der Vernichtung,* 424.

[12] Ian Kershaw: *Hitler 936–1945.* 2. kötet. *Nemesis* (Allen Lane The Penguin Press; Harmondsworth, 2000), 462.

[13] Longerich: *Politik der Vernichtung,* 427.

[14] Philippe Burrin: *Hitler and the Jews. The Genesis of the Holocaust* (Edward Arnold; London, 1994), 101.; Dieter Pohl: *Von der „Judenpolitik" zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944* (Peter Lang; Frankfurt am Main, Berlin, 1993), 87.

[15] Kershaw: *Hitler 1936–1945,* 46.

[16] Pohl: *Von der Judenpolitik,* 91–92.

[17] Peter Witte: „Two Decisions Concerning the »Final Solution to the Jewish Questions«": Deportations to Lódź and Mass Murder in Chelmno", in: *Holocaust and Genocide Studies,* 9. kötet (1995), 3., 318–345., itt: 319., 323–324.; Kershaw: *Hitler 1936–1945,* 472–475.

[18] Longerich: *Politik der Vernichtung,* 438.; Witte: „Two Decisions", 321–325.; Kershaw: *Hitler 1936–1945,* 479.

[19] Christian Gerlach: „The Wannsee Conference, the Fate of German Jews and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews", in: Omer Bartov (szerk.): *The Holocaust. Origins, Implementation, Aftermath* (Routledge; London és New York, 2000), 106–161.; itt 110.

[20] Christian Gerlach: „Die Ausweitung der Deutschen Massenmorde in den Besetzten Sowjetischen Gebieten im Herbst 1941. Überlegungen zur Vernichtungspolitik gegen Juden und Sowjetische Kriegsgefangene", in: Christian Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg* (Pendo Verlag; Zürich, München, 2001), 11–78., itt 72.

[21] Sztálin augusztus végén jelentette be döntését. Longerich: *Politik der Vernichtung,* 429–430.

[22] Lásd Witte: „Two Decisions", 321–326.; Claudia Steur: *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der „Endlösung".* (Klartext Verlag; Essen, 1997), 63–65.; Longerich: *Politik der Vernichtung,* 430.; Kershaw: *Hitler 1936–1945,* 478.

[23] Mindenekelőtt Burrin: *Hitler and the Jews.*

[24] Walter Manoschek: *„Serbien ist judenfrei". Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* (R. Oldenbourg Verlag; München, 1993), 185–187.; Pohl: *Von der Judenpolitik,* 94.; Gerlach: *Kalkulierte Morde,* 646–651.; Longerich: *Politik der Vernichtung,* 443.; Witte: „Two Decisions", 322. Lehetséges, hogy szintén ekkor adták ki a parancsot a sobibori haláltábor felépítésére is, illetve Kelet-Galíciában, Lvov közelében felmérték egy gázkamra felépítésének lehetőségét. Thomas Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Bertold Beitz 1941–1944* (J. H. W. Dietz Nachfolger; Bonn, 1996). Az auschwitzi dátum némileg vitatott. Lásd Franciszek Piper: „Gas Chambers and Crematoria", in: Yisrael Gutman és Michael Berenbaum: *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Indiana University Press; Bloomington és Indianapolis, 1994), 157–182., 157., 176., 6. jegyzet, illetve Jean-Claude Pressac: „The machinery of mass murder at Auschwitz", in: Gutman és Barenbaum: *Anatomy,* 183–245., itt 242., 62. jegyzet, és Karin Orth: *Das System der Nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine Politische Organisationsgeschichte* (Hamburger Edition; Hamburg, 1999), 139. Orth rámutat az elgázosítás és az eutanázia – szovjet hadifoglyok sorsa közötti kapcsolatra, lásd „Rudolf Höß", 49–51.

[25] Wolfgang Scheffler: „Chelmno, Sobibor, Belżec und Majdanek", in: Eberhard Jäckel és Jürgen Rohwer: *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg* (Deutsche Verlags-Anstalt; Stuttgart, 1985), 145–152., itt 148.

[26] Koeppen információja ezúttal közvetett volt, és nagy valószínűséggel még a deportálásokról hozott döntés előtti időből származik, és maga a deportálás volt a „megtorlás"; vagy Hitler talán fél szemmel Rooseveltet figyelte, és kivárt, még akkor is, ha egyre kisebb esélyt látott arra, hogy az Egyesült Államok nem lép be a háborúba. John Lukacs: *The Hitler of History* (Vintage Books; New York, 1997), 192.; Longerich: *Politik der Vernichtung,* 431.

[27] Kershaw: *Hitler 1936–1945,* 479.

[28] Hitler katonai helyzettel kapcsolatos véleményét lásd Christopher R. Browning: *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Holmes and Meier, New York, 1985), 112–117.

[29] Aly: *„Final Solution",* 231.

[30] Gerlach: *Kalkulierte Morde,* 618–619.

[31] Manoschek: *„Serbien ist judenfrei",* 185–190.

[32] Uo., 188.

[33] Peter Witte és mások (szerkesztők): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942* (Christians Verlag; Hamburg, 1999), 66.; Gerlach: *Kalkulierte Morde,* 186. Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines Staatlichen Massenverbrechens* (Oldenbourg; München, 1996), 140. skk; Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien,* 138–140.; Longerich: *Politik der Vernichtung,* 455.

[34] Witte és mások (szerkesztők): *Der Dienstkalender,* 201–202.; Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung,* 140–143.; Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien,* 151–152., 407.

[35] 1941. július 16-án a Warta-vidéki SD engedélyt kért a munkaképtelen zsidók meggyilkolására. Madajczyk: „Hitler's Direct Influence", 56., 12. jegyzet. Lettországban augusztus elején olyan híresztelések terjedtek el, miszerint a németek gázkamrába akarják küldeni a zsidó nőket. Lásd Breitman: *Architect,* 160. skk és Gerlach: *Kalkulierte Morde,* 648–649.

[36] Höppner július 16-i memorandumát közli: Raul Hilberg: *Documents of Destruction. Germany and Jewry 1933–1945* (W. H. Allen; London, 1972), 87.

[37] Idézi Burrin: *Hitler and the Jews,* 119.

[38] Ian Kershaw: „Improvised Genocide? The Emergence of the »Final Solution« in the Warthegau", in: *Trans-*

actions of the Royal Historical Society 6. sorozat (1992), 51–78.; Deborah Dwork és Robert Jan van Pelt: *Auschwitz. 1270 to Present* (W. W. Norton; New York és London, 1996), 294.

[39] Bogdan Musial: *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement* (Harrassowitz; Wiesbaden, 1999), 195.

[40] Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien*, 138–140.

[41] Pohl: *Von der Judenpolitik*, 99–100.; Witte és mások (szerkesztők): *Der Dienstkalender*, 233. és 35. jegyzet; Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien*, 136.; Bogdan Musial: „The Origins of »Operation Reinhard«: The Decision-making Process for the Mass Murder of the Jews in the Generalgouvernement", *Yad Vashem Studies* 28 (2000), 113–153., itt: 116–118.

[42] Pohl: *Von der Judenpolitik*, 105–106.; Aly: *„Final Solution"*, 232.; Musial: „Origins", 145.

[43] Lásd Hitler üzenetét Lammersnek, amelyet Martin Bormann tolmácsolt a Birodalmi Kancellárián, in: Helmut Krausnick és Hans-Heinrich Wilhelm: *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938–1942* (Deutsche Verlags-Anstalt; Stuttgart, 1981), 627.

[44] Idézi: Richard J. Evans: *Lying about Hitler. History, Holocaust and the David Irving Trial* (Basic Books; New York, 2001), 88.

[45] H. G. Adler: *Der Verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland* (J. C. B. Mohr [Paul Siebeck]; Tübingen, 1974), 62.

[46] Kershaw: *Hitler 1936–1945*, 484.

[47] Heydrich kijelentését idézi Hans-Günther Adler: *Theresienstadt 1941–1945, Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Geschichte, Sozilogie. Psychologie.* (J. C. B Mohr/Paul Siebeck; Tübingen, 1955), 720–722.

[48] Heydrich azt mondta, hogy Nebe és Rasch (az *Einsatzgruppe B* és *Einsatzgruppe C* parancsnokai) majd „a hadműveleti térségben található, kommunista foglyoknak szánt táborokba" szállítják a zsidókat. Burrin: *Hitler and the Jews*, 128.

[49] Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 650.

[50] Lásd 47. jegyzet; lásd még Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien*, 135.

[51] A dokumentumot idézi Gerald Fleming: *Hitler and the Final Solution* (Oxford University Press; Oxford paperback edition, 1986), 70–71.

[52] Lásd Uwe Dietrich Adam: *Judenpolitik im Dritten Reich* (Droste Verlag; Düsseldorf, 1972), 309., ahol idézi: Serge Lang és Ernst von Schenk: *Portrait eines Menscheitsverbrechers. Aus den Hinterlassenen Memorien des Ehemaligen Reichsministers Alfred Rosenberg* (St. Gallen; 1947), 129.; illetve: a vita Christopher Browning könyvében: *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge University Press, Cambridge, 2000), 48–49. és Witte és mások (szerkesztők): *Der Dienstkalender*, 262., 46. jegyzet.

[53] Idézi: Adler: *Verwaltete Mensch*, 63.

[54] Kershaw: *Hitler, 1936–1945*, 485.; Goebbels naplóját idézi.

[55] Werner Jochmann (szerk.): *Adolf Hitler. Monologue im Führer-Hauptquartier 1941–1944* (Albrecht Kanus Verlag; Hamburg, 1980), 30–31.; lásd még Evans: *Lying about Hitler*, 72.

[56] Kershaw: *Hitler 1936–1945*, 488. A zsidó államra vonatkozó különös megjegyzés tanúsága szerint Hitler akkoriban próbálta meg felvenni a kapcsolatot az arab vezetőkkel.

[57] Kershaw: *Hitler 1936–1945*, 478.

[58] Shlomo Aronson: „Hitlers Judenpolitik, die Alliierten und die Juden", in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschischte*, 32. kötet (1984). I, 29–65., itt 51–52.

[59] Fleming: *Hitler and the Final Solution*, 104.

[60] Számomra ezen a ponton tűnik gyengének Christian Gerlach máskülönben helyénvaló kérdéssorozata Hitler-

nek a főmuftihoz intézett bejelentéséről. Lásd Gerlach: *Krieg, Ernährung*, 147., 240. jegyzet.

[61] Longerich: *Politik der Vernichtung*, 434. és 449.; Gerlach: *Kalkulierte Morde*, 751.

[62] David Irving számára ez a telefonüzenet annak a bizonyítéka, hogy Hitler egyáltalán nem akarta kiirtani a zsidó népet! David Irving: *Hitler's War* (Viking Press; New York), 505.

[63] Angol fordításban lásd: Richard Breitman: *Official Secrets. What the Nazis Planned. What the British and Americans Knew* (Allen Lane The Penguin Press; London, 1998), 82.

[64] Breitman: *Official Secrets*, 82., felhasználva a Fleming: *Hitler and the Final Solution* c. könyvében megjelent tanúvallomásokat.

[65] Goebbels naplóbejegyzése 1941. november 22-én. Idézi: Evans: *Lying about Hitler*, 76.

[66] Bernhard Lösener: „Dokumentation. Das Reichsministerium des Innern und die Judengesetzgebung", in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 19. kötet (1961), 310.

4. A tóparti villa és a találkozó

[1] Heydrichről lásd még Günther Deschner: *Reinhard Heydrich. Statthalter der Totalen Macht. Biographie* (Bechtle Verlag; Esslingen am Neckar, 1977), Shlomo Aronson: *Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD* (Deutsche Verlags-Anstalt; Stuttgart, 1971); Ulrich Herbert: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (J. H. W. Dietz Verlag; Bonn, 1996).

[2] A meghívó szövegét közli: Kurt Pätzold és Erika Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord. Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942* (Metropol; Berlin, 1992), 89.

[3] Peter Klein: *Die Wannsee-Konferenz vom 20. Januar 1942. Analyse und Dokumentation* (Gedenkstätte Haus der Wannsee-Konferenz, Edition Hentrich, dátum nélkül [1995]), 31.

[4] A címváltozásról a ceruzával írott jegyzetekből lehet tudni. A nürnbergi vádló, Robert M. W. Kempner tévesen állította, hogy azonosította Eichmann kézírását. Kempner: *Eichmann und Komplizien* (Europa Verlag; Zürich, Stuttgart, Bécs, 1961), 129. Azt nem tudjuk, vajon az eredeti címet alapvetően tévesen adták-e meg, vagy Heydrich megváltoztatta döntését, és új helyszínt keresett. Klein: *Die Wannsee-Konferenz*, 8.

[5] A meghívottak listáját lásd a Luthernek és Meyernek küldött levelekben, Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord*, 88–90.

[6] A szakirodalomban már létező fordítói hagyományok szerint a Staatssekretärt itt „államtitkárnak" nevezzük. Az angol használatban ez természetesen a miniszterrel egyenértékű, de ezek az emberek egyértelműen nem azok voltak. Viszont politikailag kinevezett tisztségviselőként bizonyos értelemben közel állnak az államtitkár-helyetteshez.

[7] Robert Kempner: *Das Dritte Reich im Kreuzverhör. Aus den Vernehmungsprotokollen des Anklägers* (Athenäum/Droste Taschenbücher; Königstein/Taunus, 1980), 189. Kempner az idézett esetben Erich Neumannt hallgatta ki.

[8] Pl. Martin Gilbert: *Holocaust Journey*, 43.

[9] Habár akad néhány különös távolmaradás is – például a Führer kancelláriája és a hadsereg sem képviseltette magát.

[10] Feltételezhetjük, hogy ez november 28. előtt történt, mert Adolf Eichmann egyik emlékeztetőjében megemlíti, hogy Friedrich-Wilhelm Krüger november 28-i látogatását követően úgy döntöttek, néhány változtatást eszközölnek a listán. A memorandumot lásd Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord*, 90.

[11] Némi bizonytalanság övezi, pontosan kik szerepeltek ebben a bizonyos névsorban. Eichmann egyik feljegyzése szerint Hans Frank helyettesét, Josef Bühlert és HSSPF Krügert utólag írták hozzá. A november 29-én postázott meghívók listáján azonban még Bühler főnöke, Hans Frank szerepel (és Bühler nem), Krügerrel együtt. A néhány nappal később, december 1-jén Krügernek küldött listán Frank helyett megint Bühler neve olvasható. Az elsején küldött vázlat szövegezése arra utal, hogy maga Krüger végül nem került be a meghívottak közé. A meghívókat lásd Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord,* 89–90.; és mindenekelőtt Klein: *Die Wannsee-Konferenz,* 29–30.; lásd még Gerlach: „Wannsee", 116., illetve itt a 36. jegyzetet.

[12] Nem tudjuk pontosan, Heydrich mikor utasította alárendeltjeit a részvételre. Lehetséges, hogy Lange (a Szovjetunióból) később került a meghívottak közé.

[13] Lösener: „Reichsministerium", 297.

[14] Christian Gerlach: „The Wannsee Conference, the Fate of German Jews and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews", in: Omer Bartov (szerk.): *The Holocaust. Origins, Implementation, Aftermath* (Routledge; London és New York, 2000), 119.; Beate Meyer: *„Jüdische Mischlinge", Rassenpolitik und Verfolgungsgefahrung 1933–1945* (Dölling und Galitz Verlag; Hamburg, 1999), 90. skk.

[15] Lásd a „Wünsche und Ideen des Auswärtigen Amtes zu der Vorgesehenen Gesamtlösung der Judenfrage in Europa" című feljegyzést: Martin Luther, Referat DIII, 1941. december 8., idézi: Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord,* 91.

[16] Henry R. Ruttenbach: „The Wannsee Conference Reconsidered 50 Years After: SS Strategy and Racial Politics in the Third Reich", in: Hubert Locke és Marcia Littell: *Remembrance and Recollection. Essays on the Centennial Year of Martin Niemöller and Reinhold Niebühr and the 50th Year of the Wannsee Conference* (University Press of America; Lanham, New York, London, 1996), 58–79., itt 60.; a szerző szerint tudjuk, hogy Heydrich ebben a fázisban beleegyezett abba, hogy a Külügyminisztérium kérdéseit is belevegye az ügymenetbe. Véleményem szerint ez egy meglehetősen kétes utaláson alapul „alárendeltjeire" (mármint Luther és nem Heydrich beosztottjairól van szó), lásd Richard Breitman: *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution* (Alfred A. Knopf; New York, 1991), 224–225. Raul Hilberg szerint a jól informált Heinrich Lammers, a Birodalmi Kancellária vezetője úgy gondolta, hogy a készülődő találkozó nagy jelentőségű lesz, mert közölte alárendeltjeivel, számítsanak az RSHA-tól érkező meghívásra, nehogy elszalasszák ezt a lehetőséget, mert „hallgatózókként" részt kell venniük a találkozón. Szerintem viszont ez a megjegyzés Lammers meglehetősen zavaros, 1946-os kijelentésén alapul. Egyik későbbi vallomásában tisztázta, hogy erre a bizonyos utasításra inkább Wannsee után, és nem előtte került sor, és azt akarta elérni, hogy a Birodalmi Kancellária korlátozott szerepet töltsön be. Lásd Lammers vallomása (1946. IV. 8.), idézi Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord,* 133.; a későbbi vallomásokat lásd *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10.,* 13–15. kötet: *„The Ministries Case"* (Nürnberg, 1946. október–1949. április), 13. kötet, 414., és lásd még Dieter Rebentisch: *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg. Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939–1945* (Franz Steiner Verlag; Stuttgart, 1989), 434. skk.

[17] Arra következtetni tudunk, hogy a meghívottakat telefonon értesítették, mivel a résztevők 8-áig úgy hitték, a találkozóra a tervezett időpontban kerül sor. Luthernek aznap beosztottja, Rademacher feljegyzéseket adott át

„a holnapi találkozóval kapcsolatban". Safrian: *Die Eichmann-Männer* (Europa Verlag; Bécs, Zürich, 1993), 169. Mivel a módosításról nem szerepel irat a találkozóval kapcsolatos, máskülönben teljes külügyminisztériumi dokumentációban, valószínűleg telefonon intézték.

[18] A Belügyminsztériumban úgy gondolták, hogy eredetileg a küszöbönálló Reichstag-gyűlés miatt halasztották el a Wannsee-konferenciát. Lásd a Megszállt Keleti Területek Minisztériumából származó feljegyzést, in: Klein: *Die Wannsee-Konferenz,* 40.

[19] Az angol fordítást a szerző készítette Goebbels naplójának 1941. december 13-i bejegyzése alapján, idézi Christian Gerlach: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg* (Pendo Verlag; Zürich, München, 2001), 114.

[20] Frank beszédét idézi Gerlach: *Krieg, Ernährung,* 122.

[21] Az utalás a küszöbönálló Wannsee-konferenciára vonatkozik. Frank beszédének szövege a háborús bűnösök tárgyalásán, 1945/46-ban vált ismertté, és ami azt illeti, ez volt az első eset, hogy a szövetségesek tudomást szereztek a Wannsee-konferencia létezéséről.

[22] Az angol fordítást a szerző készítette. Christian Gerlach: *Krieg, Ernährung,* 112.

[23] Az angol fordítást a szerző készítette. Werner Jochmann (szerk.): *Adolf Hitler. Monologue im Führer-Hauptquartier 1941–1944* (Albrecht Kanus Verlag; Hamburg, 1980), 229.

[24] Uo., 263.

[25] Mint ezt Ian Kershaw találóan megjegyzi: *Hitler 1936–1945,* 2. kötet, *Nemesis* (Allen Lane The Penguin Press; Harmondsworth, 2000), 487.

[26] Gerlach azzal érvel, hogy a Rosenberg által emlegetett „döntés" csak a zsidókra vonatkozhatott, és nem az USA elleni hadüzenetre, hiszen az Amerikával vívott háború kezdete nem akadályozta volna meg a minisztert abban, hogy zsidóellenes kérdéseket vitasson meg.

[27] Lásd a vitát Christian Gerlachnál: „Wannsee", 150., 109. lábjegyzet, és Christopher Browning: *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge University Press, Cambridge, 2000), 54., 78. jegyzet.

[28] Idézi Klein: *Die Wannsee-Konferenz,* 38.

[29] Kershaw: *Hitler 1936–1945,* 450–457.

[30] „Die Villenkolonien in Berlin-Wannsee 1870–1945", in: Gedenkstätte Haus der Wannsee-Konferenz (szerk.): *Villenkolonien in Wannsee 1870–1945. Großbürgerliche Lebenswelt und Ort der Wannsee-Konferenz* (Edition Hentrich; Berlin, 2000), 14–69.; Norbert Kampe: „Zur Ausstellung im Garten der Gedenkstätte", in *Villenkolonien,* 8–13.; Gideon Botsch: „Der SD in Berlin-Wannsee 1937–1945. Wannsee-Institut, Institut für Staatsforschung und Gästehaus der Sicherheitspolizei und des SD", in *Villenkolonien,* 70–95.

[31] A feltevésekkel ellentétben Minoux nem pénzelte Hitlert.

[32] Johannes Tuchel: *Am Großen Wannsee 56–58. Von der Villa Minoux zum Haus der Wannsee-Konferenz* (Edition Hentrich; Berlin, 1992), 38., 76., 96.

[33] Uo., 105–108.

[34] Beleértve Heydrichet is, de ebben nincs benne a gyorsíró és Günther, ha egyáltalán jelen volt.

[35] Raul Hilberg: *Destruction of the European Jews,* 2. kötet (Holmes and Meier; New York és London, 1985), 421.

[36] Lásd 11. jegyzet. Ami a rangokat illeti, Bühler egyenrangú párja nem Schöngarth volt, hanem Krüger. Azonban a meghívólevél (vázlatának) szövegezése arról árulkodik, hogy Krügert meg sem hívták. Peter Klein elmélete szerint Schöngarthot inkább a Krüger és a Frank/Bühler között fennálló, jól ismert és régóta tartó ellenséges viszony miatt hívták meg. Klein: *Die Wannsee-Konferenz,* 13–14.; lásd még Raul Hilberg: *Perpetators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945* (Harper-

Collins; London, 1992), 48. Heydrich szempontjából az is Schöngarth mellett szólt, hogy az SS/biztonsági rendőrség bonyolult hierarchiájában ő ugyan Krüger alárendeltje volt, de Heydrichnek is felelős volt, ellentétben Krügerrel, aki HSSPF-ként szintén közvetlenül Himmler alá tartozott.

[37] Adolf Eichmann: „Götzen", kiadatlan kézirat (Haifa, 1961), 219.

[38] „Das Protokoll dieser Konferenz war lang, obgleich ich das Unwesentliche nicht einmal hatte stenographieren lassen", in: Eichmann: „Götzen", 226.

[39] *Trials of War Criminals,* 13. kötet, 414.

[40] Lásd Rosenberg faji ügyekben illetékes szakértője, Erhard Wetzel jegyzetét a mischling-vitáról, amelyből az derül ki, hogy az egész kérdés inkább elméleti jellegű volt. In: Götz Aly és Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die Deutschen Pläne für eine Neue Europäische Ordnung* (Hoffmann und Campe; Hamburg, 1991), 470.

[41] A jegyzőkönyv eredeti példányának lelőhelye a Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlinben, Ref Inland IIg/177/165–180. A legjobb kópiát Peter Kleinnél találhatjuk: „Die Wannsee-Konferenz", in: *Villenkolonien in Wannsee 1870–1945,* 96–136.

[42] Az eredeti német szöveg ezen a ponton kissé furcsa. A részlet így szól: *„erfordert die vorherige gemeinsame Behandlung aller an diesen Fragen beteiligten Zentralinstanzen"* (a kérdésekben közvetlenül érintett összes központi hatóság), és azt várhatnánk, hogy az „együttműködés" *(Behandlung)* tárgya a zsidókérdés. De a német szövegből világosan kitűnik, hogy a kérdésben érintett intézményeknek *(Instanzen)* kell együttműködniük. Úgy tűnik, a jegyzőkönyv rosszul idézi Heydrich 1941. november 29-én tett kijelentését, és akaratlanul árulkodik a szándékáról, hiszen meg akarta szerezni a többi hatóság feletti felügyeletet.

[43] Lásd Eichmann megjegyzéseit perében, 79. ülés, 1961. június. 12.

[44] *„...gewisse vorbereitende Arbeiten im Zuge der Endlösung gleich in den betreffenden Gebieten selbst durchzuführen."*

[45] Kershaw: *Hitler 1936–1945,* 493.

[46] Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord,* 57.

[47] Közli: Kempner: *Eichmann und Komplizien,* 152–153.

[48] Robert M. W. Kempner: *Ankläger einer Epoche. Lebenserinnerungen* (Ullstein; Frankfurt am Main, Berlin, Bécs, 1983), 339.

[49] Hans Mommsen: „The Realization of the Unthinkable: The »Final Solution of the Jewish Question« in the Third Reich", in: Hans Mommsen: *From Weimar to Auschwitz. Essays in German History* (Basil Blackwell; Oxford, 1991), 249.; Hans Mommsen: „Aufgabenkreis und Verantwortlichkeit des Staatssekretärs der Reichskanzlei Dr Wilhelm Kritzinger", in: Institut für Zeitgeschichte (szerk.): *Gutachten,* 2. kötet (Deutsche Verlags-Anstalt; Stuttgart, 1966), 369–398, itt: 381.; Dieter Rebentisch: *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg. Verfassungsentwicklung und Verwaltungspolitik 1939–1945* (Franz Steiner Verlag; Stuttgart, 1989), 439.

[50] Az angol fordítást a szerző készítette következő forrás alapján: Bernhard Lösener: „Dokumentation. Das Reichsministerium des Innern und die Judengesetzgebung", in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschischte,* 19. kötet (1961), 297.

[51] *Trials of War Criminals,* 14. kötet, 642.

[52] Uwe Dietrich Adam: *Judenpolitik im Dritten Reich* (Droste Verlag; Düsseldorf, 1972), 315.

[53] „Ma úgy becsülöm, az előkészítés körülbelül két héttel, három héttel korábban volt, ma így becsülöm, az eredetileg 1941 decemberére tervezett kezdési időpont előtt befejeződött", Eichmann-per, 106. ülés, 1961. július 21.

[54] Lásd Klein: *Die Wannsee-Konferenz,* 5. Wolfgang Scheffler: „Die Wannsee-Konferenz und Ihre Historische Bedeutung", a Gedensktätte Haus der Wannsee-Konferenz által szerkesztett, „Erinnern für die Zukunft" című kiadványban (kiadta a Gedenkstätte, Berlin, évszám nélkül [1992]), 24. Nagyon hálás vagyok Peter Kleinnek a témában nyújtott külön segítségéért, de a jelek szerint még mindig nem egyértelmű, pontosan mekkora hatáskörrel rendelkezett Eichmann.

[55] Való igaz, Eichmann eredetileg azt állította, hogy 1941/42 fordulóján értesült a zsidók legyilkolásának tervéről. Ezt később – nem túl meggyőzően – 1941 nyarára módosította. Arról viszont nem beszélt, milyen szerepet játszott a Wannsee-konferencia abban a folyamatban, amely Hitler terveinek gyökeres megváltozásával járt.

[56] Peter Longerich: „The Wannsee Conference in the Development of the »Final Solution«" (Holocaust Educational Trust Research Papers, 1. kötet, no. 2., London, 2000), 13–14.

[57] Ebben a kontextusban Bühler és Meyer megjegyzése különös, akik azt kérték, hogy „közvetlenül az érintett országokban" tegyenek intézkedéseket. Ez a kijelentés azonban rendkívül megfoghatatlan, ezért nem is igazán befolyásolhatja következtetéseinket. Jelentheti azt is, hogy ők úgy gondolták, az általuk felügyelt területek*re* irányuló transzportokban ne legyen túlságosan sok ember, akiket kirakodás előtt is „el lehet intézni".

[58] Idézi: Raul Hilberg: *Documents of Destruction. Germany and Jewry 1933–1945* (W. H. Allen; London, 1972), 104.

[59] Lásd Raul Hilberg: *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945* (HarperCollins; London, 1992), 49.

[60] Ez szintén Mommsen elmélete: „Aufgabenkreis", 380. Rebentisch úgy gondolja, a konferencián nem derült ki egyértelműen, mi forog kockán, és a jegyzőkönyv pusztán az RSHA belső céljaira szolgált, de én ezt teljességgel elképzelhetetlennek tartom, egyrészt a jegyzőkönyv tartalmának ismeretében, másrészt figyelembe véve, hogy az iratköteget csatolták a következő találkozókra szóló meghívókhoz, és Lammers is egészen korán bevallotta, hogy megkapta. Lásd Rebentisch: *Führerstaat,* 439.

[61] Lammerst 1946. április 8-án hallgatták ki tanúként a nürnbergi perben; utána vádlottként a „minisztériumok perében" 1948 szeptemberében; Wilhelm Stuckart védőügyvédjének tett vallomása 1948. okt. 6-án a minisztériumok perében megtalálható: Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord,* 132., 154., 156–158. Lammers az első alkalommal rosszul emlékezett az időpontra, és egy 1943-as találkozóról beszélt, de egyértelműen a Wannsee-konferenciáról van szó.

[62] Véleményem szerint ebből a szempontból nem tartható John Grenville Wannsee-értelmezése – szerinte Heydrich a nem zsidó származású „rabszolgák" tartalékait kimeríthetetlennek, a zsidó munkaerőt pedig igen népesnek tartotta. Lásd John A. S. Grenville: „Die »Endlösung« und die »Judenmischlinge« im Dritten Reich", in: *Das Unrechtsregime: Internationale Forschung über den Nationalsozialismus,* Ursula Büttner, Werner Johe és Angelika Voss (szerkesztők), (Christians Verlag; Hamburg 1986).

[63] Természetesen akadtak eltérések. Łódźban (azaz a Warta-vidéken inkább, és nem a Lengyel Főkormányzóság területén) a hatóságok jövedelmező vállalkozásként használták a gettót, ezzel ellentétben a varsói gettó esetében ez a hozzáállás rövid életűnek bizonyult 1941-ben. De az éhség és a betegség ugyanúgy aratott a gettók lakói között. Lásd Christopher Browning: „Nazi Ghettoization Policy in Poland", in: Christopher R. Browning: *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Holmes and Meier; New York, 1985), 28–58.

[64] Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde. Die Deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland*

1941 bis 1944 (Hamburger Edition; Hamburg, 1999), 582.

[65] Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung,* 165. skk; Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien,* 134.

[66] Természetesen a nácik vérgőzös hozzáállása miatt – mint ezt a Lengyel Főkormányzóság példája is bizonyítja – lehetetlenség volt ésszerűen kihasználni a rendelkezésükre álló munkaerőt. Így nem lehetett négyszögesíteni azt a bizonyos kört. Yisrael Gutman azonban felhívja a figyelmünket arra a tényre, hogy a haláltáborokat túlélt foglyok nagy része a német munkaerőhiánynak köszönheti az életét. Yisrael Gutman: „Auschwitz – an overview", in Gutman és Berenbaum: *Anatomy,* 5–33., itt 9.

[67] Mommsen: „Realization", 248.

[68] John Grenville azon számos történész egyike, akik rámutattak, hogy a Wannsee-konferencia igazán fontos *kérdése* ezeknek a határeseteknek a megvitatása volt. Grenville: „Endlösung", 108. Lásd még Jeremy Noakes: „The Development of Nazi Policy Towards the German-Jewish »Mischlinge«", in: *Leo Baeck Institute Year Book* 34 (1989), 291–356., itt 341.

[69] Stuckart vallomását idézi Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord,* 158.

[70] Jeremy Noakes: „Wohin Gehören die »Judenmischlinge«? Die Entstehung der Ersten Durchführungsverordnungen zu den Nürnberger Gesetzen", in: Ursula Büttner, Werner Johe és Angelika Voss (szerkesztők): *Das Unrechtsregime,* 69–89.; Hilberg: *The Destruction of the European Jews,* 1. kötet, 68–74.

[71] Lásd Lösener: „Reichsministerium", 272., 306. Az ügyben játszott szerepe fontosságát bizonyítja, hogy a Belügyminisztérium irányvonala azokban az ügyekben, amelyekben ő nem vett részt, jóval közelebb áll a párt keményvonalasaihoz. Lásd a helyi állami gondozásban élő, félzsidó fiatalok kérdését Adamnél: *Judenpolitik,* 223–224. Hilberg: *Destruction of the European Jews,* 1. kötet, 71.

[72] Lásd Grenville: „Endlösung"; Hilberg: *Destruction of the European Jews,* 2. kötet, 419., 7. lábjegyzet.

[73] Noakes: „Judenmischlinge", 69.

[74] Hilberg: *Destruction of the European Jews,* 1. kötet, 70., 11. lábjegyzet.

[75] Az első és másodfokú mischlingek kategóriája csak később került a törvénybe.

[76] Hilberg: *Destruction of the European Jews,* 1. kötet, 72.

[77] Noakes: „Judenmischlinge", 85–86.

[78] Noakes: „Development", 337.; Adam: *Judenpolitik,* 218.; Meyer: *„Jüdische Mischlinge",* 30–31.

[79] Lásd az amerikai főkonzulátus munkatársának, Fred K. Salternek a jelentését Mendelsohnnál: *Holocaust,* 13. kötet, *The Judicial System and the Jews in Nazi Germany,* 1–32.

[80] Noakes: „The Development of Nazi Policy", 291–356., itt 339.; Lösener: „Reichsministerium", 297.

[81] Mindenekelőtt a Führer Kancelláriájáról és a katonaságról van szó.

[82] Grenville: „Endlösung", 109–110.

[83] Meyer: *„Jüdische Mischlinge",* 25.

[84] Hilberg: *Destruction of the European Jews,* 2. kötet, 418.

[85] Scheffler: „Wannsee-Konferenz", 18., 23., 26.; Walter Hagen: *Die Geheime Front* (Linz, Bécs; 1950), 24., idézi Gerald Reitlinger: *Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939–1945,* 102., 550., 10. jegyzet; Eberhard Jäckel: „On the Purpose of the Wannsee Conference", in: James S. Pacy és Alan P. Wertheimer (szerkesztők): *Perspectives on the Holocaust. Essays in Honor of Raul Hilberg,* (Westview Press; Boulder, San Francisco, Oxford, 1995), 45.

[86] Scheffler: „Wannsee-Konferenz", 18.; Reitlinger: *Final Solution,* 102.

[87] Eichmann 1960. június 1-jén tett vallomását idézi Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord,* 162–163.

[88] Jäckel: „Purpose", 45.
[89] Az angol fordítást a szerző készítette Tuchel alapján: *Am Großen Wannsee,* 121.
[90] Lásd 50. oldal.
[91] Peter Witte és mások (szerkesztők): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942* (Christians Verlag; Hamburg, 1999), 265.
[92] Uo., 274.
[93] Uo., 277.
[94] Eichmann-per, 78. ülés.
[95] Hans Safrian: *Die Eichmann-Männer* (Europa Verlag; Bécs, Zürich, 1993), 143–147., különösen 146.
[96] Hilberg: *Perpetrators,* 48–49.
[97] George C. Browder: *Foundations of the Nazi Police State. The Formation of SIPO and SD* (The University Press of Kentucky; Lexington, 1990), 229.; Lösener: „Reichsministerium", 286.
[98] Hilberg: *Documents of Destruction,* 104.
[99] Idézi Gerlach: „Wannsee", 120.
[100] Eichmann-per, 10. ülés, 1961. április 19.
[101] Az információ Pätzoldtól származik: *Judenmord,* 201. skk.
[102] Pätzold: *Judenmord:* 201. skk; Helmut Ortner: *Der Hinrichter. Roland Freisler – Mörder im Dienste Hitlers* (Zsolnay Verlag; Bécs, 1993), 51., 60.
[103] Robert Wistrich: *Who's Who in Nazi Germany* (Weidenfeld and Nicolson; London, 1982), 310.; Herbert: *Best,* 284–285.; *Trials of War Criminals,* 14. kötet, 631–632.; Rebentisch: *Führerstaat,* 109., 545.
[104] Rebentisch: *Führerstaat,* 318.
[105] Uo.
[106] Freisler, Meyer és Stuckart.
[107] Bühler, Schöngarth, Leibbrandt. Ez az információ – az előző jegyzetben szereplő nevekkel együtt – a következő forrásból származik: Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord,* 201. skk.

[108] Herbert: *Best,* 285.
[109] Uo., 284.
[110] H. W. Koch: *In the Name of the Volk. Political Justice in Hitler's Germany* (I. B. Tauris; London, 1989), 31.
[111] Ortner: *Der Hinrichter,* 101.
[112] Browder: *Foundations of the Nazi Police State,* 185.
[113] Politische Beurteilung des Kriminal-Oberinspektors Heinrich Müller durch die Gauleitung München-Oberbayeren, Amt für Beamte, 4. I. 1937, aláírás: Otto Nippold, helyettes gauleiter Münich-Oberbayern, idézi Aronson: *Heydrich,* 321.
[114] Browning: *Foreign Office,* 27.
[115] Uo., 28.; Reitlinger: *Final Solution,* 24.
[116] Például Madagaszkáron – Browning: *Foreign Office;* Claudia Steur: *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der „Endlösung"* (Klartext Verlag; Essen, 1997). Lutherről és Szerbiáról lásd még 96. o.
[117] Herbert: *Best,* 285–286.
[118] A nürnbergi bírák azonban (*Trials of War Criminals,* 14. kötet, 645.) tévedtek, mert szerintük Stuckart 1938-ban azt írta, hogy a nürnbergi törvényekkel és az azokat követő jogszabályokkal a faji törvényhozás folyamata „lényegében befejeződött". Stuckart valójában azt írta, hogy „számos [létező] jogszabály jelentőségét veszíti majd, miután a zsidókérdés" megoldódott. Ez azonban nem szerepel az 1938-ban kiadott jogi kézikönyvében, amelynek címe „A faj és az örökség védelme a birodalmi törvénykezésben", csak az 1943-as kiadásban olvasható. Köszönettel tartozom Hans-Christian Jaschnak, aki felhívta erre a figyelmemet.
[119] Lásd Helmut Großcurth megjegyzéseit – *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940* (Deutsche Verlagsanstalt; Stuttgart, 1970), 162., illetve Heinz Höhne kommentárját, idézi Deschner: *Heydrich,* 174.
[120] Aronson: *Heydrich,* 244–254.
[121] Rebentisch: *Führerstaat,* 544.

[122] Mommsen: „Aufgabenkreis", 370.
[123] Uo., 389.
[124] *Trials of War Criminals,* 14. kötet, 643.
[125] Mommsen: „Aufgabenkreis", 386.
[126] Rebentisch: *Führerstaat,* 436.
[127] Lásd Lösener: „Reichsministerium".
[128] Lásd Fleming: *Hitler and the Final Solution,* 70–71.
[129] Safrian: *Die Eichmann-Männer,* 149.
[130] Ronald Headland: *Messages of Murder. A Study of Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service* (Fairleigh Dickinson University Press; Rutherford, Madison, Teaneck, 1992), 46–47., 230.
[131] Browning: *Foreign Office,* 73.
[132] Uo., 74.
[133] *Trials of War Criminals,* 14. kötet, 423.
[134] Uo., 640.
[135] Lösener: „Reichsministerium", 311.
[136] Gerlach: *Kalkulierte Morde,* 544–545.
[137] Safrian: *Die Eichmann-Männer,* 142.
[138] Pohl: *Von der Judenpolitik,* 94.
[139] Browning: *Foreign Office,* 64.
[140] Uo., 56. skk.

5. Egy igen sikeres nap

[1] Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews,* 2. kötet (Holmes and Meier; New York és London, 1985), 491.
[2] Beate Meyer: *„Jüdische Mischlinge", Rassenpolitik und Verfolgungsgefahrung 1933–1945* (Dölling und Galitz Verlag; Hamburg, 1999), 98.
[3] A vallomást idézi Kurt Pätzold és Erika Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord. Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942* (Metropol; Berlin, 1992), 156.
[4] Hilberg: *The Destruction of the European Jews,* 2. kötet, 420., 9. lábjegyzet; Uwe Dietrich Adam: *Judenpolitik im Dritten Reich* (Droste Verlag; Düsseldorf, 1972), 323., 100. lábjegyzet; Meyer: *„Jüdische Mischlinge",* 98., 404., 16. lábjegyzet.

[5] Bernhard Lösener: „Dokumentation. Das »Reichsministerium« des Innern und die Judengesetzgebung", in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschischte,* 19. kötet (1961), 298.
[6] Részletesebben lásd Meyer: *„Jüdische Mischlinge",* 98.
[7] Götz Aly és Susanne Heim: *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die Deutschen Pläne für eine Neue Europäische Ordnung* (Hoffmann and Campe; Hamburg, 1991), 418.
[8] Jegyzőkönyv a Lammers birodalmi miniszterrel folytatott megbeszélésről 1941. október 2-án, idézi Mendelsohn (szerk.): *The Holocaust. Selected Documents in 18 volumes,* 2. kötet: *Legalizing the Holocaust. The Later Phase, 1939–1943* (Garland; New York és London, 1982), 284–286.; lásd még Hilberg: *Destruction of the European Jews,* 2. kötet, 418., 420., 9. jegyzet.
[9] Eichmann-per, 79. ülés, 1961. június 26.
[10] Uo., 107. ülés, 1961. július 24.
[11] Részlet az úgynevezett Sassen-interjúkból. Idézi Eichmann-per, 75. ülés, 1961. június 20.
[12] Eichmann tárgyalása, 79. ülés, 1961. június 26.
[13] Uo., 106. ülés, 1961. július 21.
[14] Lásd még Aly és Heim: *Vordenker,* 469.
[15] Uo., 470.
[16] Robert Kempner: *Eichmann und Komplizien* (Europa Verlag; Zürich, Stuttgart, Bécs, 1961), 165. Jeremy Noakes: „The Development of Nazi Policy Towards the German-Jewish »Mischlinge«", in: *Leo Baeck Institute Year Book* 34 (1989), 343.
[17] Himmler levele Gottlob Bergerhez, idézi Noakes: „Nazi Policy", 346.
[18] A márciusi és az októberi értekezletek teljes jegyzőköny-

vét idézi Kempner: *Eichmann und Komplizien*, 165–180. és 255–267. Lásd még Fritz Rademacher feljegyzését a márciusi találkozóról, rövidített formában idézi Pätzold és Schwarz: *Tagesordnung: Judenmord*, 119. A teljes szöveg a londoni Wiener Libraryben található: mikrofilm, K195.

[19] A jegyzőkönyv nem tartalmazza az Igazságügy-minisztérium ellenvetéseit, de Rademacher említést tesz a dologról március 7-én kelt jegyzetében. Wiener Library, mikrofilm, K195. Lásd még Hilberg: *The Destruction of the European Jews*, 2. kötet, 421–429., illetve Noakes tág értelmezését: „Nazi Policy", 347.

[20] Nürnbergben nem hitték el Lammers álláspontját – lásd a vád összefoglalását H. Lammers perében, idézi Mendelsohn (szerk.): *The Holocaust*, 18. kötet: *The Oblendorf and Weizsaecker Cases*, 106. Azonban egy Schlegelbergertől származó emlékeztető felfedezése igazolta Lammers állításait. Lásd Schlegelberger-feljegyzés, Bundesarchiv, file R22/52, megtekinthető David Irving weboldalán. Irving értelmezése szerint a feljegyzés azt jelenti, hogy Hitler teljes egészében elutasította a végleges megoldást. Ez nemcsak Hitler megjegyzéseivel ellenkezik, hanem azzal is, amit már többször bizonyított: mindig leállította a neki nem tetsző folyamatokat.

[21] Meyer: *„Jüdische Mischlinge"*, 12.

[22] Noakes: „Nazi Policy", 347–348.; Meyer: *„Jüdische Mischlinge"*, 51.

[23] H. G. Adler: *Der Verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland* (J. C. B. Mohr [Paul Siebeck]; Tübingen, 1974), 202. skk, 280–281.

[24] Wolfgang Benz: „Die Dimension der Völkermords", in: Wolfgang Benz (szerk.): *Dimension der Völkermords. Die Zahl der Jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (Oldenbourg Verlag; München, 1991), 1–23., itt 17.

[25] Christopher R. Browning: *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge University Press; Cambridge, 1992), IX.

[26] Heydrich 1942. január 25-én kelt levele – címzettjei többek között a *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* – megtekinthető a Gedensktätte Haus der Wannsee-Konferenz honlapján, *www.ghwk.de/deut/chefsd.htm.*

[27] A fordítást a szerző készítette Johannes Tuchel könyve alapján: *Am Großen Wannsee 56–58. Von der Villa Minoux zum Haus der Wannsee-Konferenz* (Edition Hentrich; Berlin, 1992) 121.; lásd még Christian Gerlach: „The Wannsee Conference, the Fate of German Jews and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews", in: Omer Bartov (szerk.): *The Holocaust. Origins, Implementation, Aftermath* (Routledge; London és New York, 2000), 130.

[28] Wisliceny háború utáni vallomását érdemes némi elővigyázatossággal kezelni. Ez a megjegyzés azonban még a háború vége előtt, Magyarországon hangzott el. Lásd Kempner: *Eichmann*, 182.

[29] Eichmann-per, 10. ülés, 1961. április 19.; lásd még Gerlach: „Wannsee", 111.

[30] Uo., 79. ülés, 1961. június 26.

[31] Haus Safrian: *Die Eichmann-Männer* (Europa Verlag; Bécs, Zürich, 1993), 174.

[32] Idézi Kempner: *Eichmann*, 180.

[33] Uo., 148.

[34] Kempner: *Eichmann*, 148; Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde. Die Deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944* (Hamburger Edition; Hamburg, 1999), 755.

[35] A fordítást a szerző készítette az Aly és Heim könyvében szereplő idézet alapján: *Vordenker*, 460.

[36] A február 26-án kiküldött meghívó fakszimile másolatát lásd Kempner: *Eichmann*, 150.

[37] A Wannsee-jegyzőkönyvön 1942. február 26. szerepel dátumként, azt azonban nem tudjuk biztosan, ki mikor kapta meg a saját példányát. Kempner: *Eichmann*, 149.

[38] Dieter Pohl: *Von der „Judenpolitik" zum Judenmord. Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944* (Peter Lang; Frankfurt am Main, Berlin, 1993), 109.

[39] Uo., 102., 110.

[40] Gerlach: „Wannsee", 139.; Gerlach: *Kalkulierte Morde,* 755.

[41] Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines Staatlichen Masserverbrechens* (Oldenbourg; München, 1996), 204.

[42] Longerich: *Politik der Vernichtung,* 488.; Yitzhak Arad: *Bełżec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps* (Indiana University Press; Bloomington és Indianapolis, 1987), 75., 81., 392.; Christopher Browning: „A Final Hitler Decision for the »Final Solution«? The Riegner Telegram Reconsidered", *Holocaust and Genocide Studies,* 10. évfolyam (1996), I., 3–10.

[43] Peter Witte: „Two Decisions Concerning the »Final Solution to the Jewish Question«: Deportations to Łódź and Mass Murder in Chełmno", in: *Holocaust and Genocide Studies,* 9. évfolyam (1995), 333–334.; lásd még Peter Witte és mások (szerkesztők): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942* (Christians Verlag; Hamburg, 1999), 67., 73.; Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung,* 204–205.; Browning: „A Final Hitler Decision"; Karin Orth: „Rudolf Höß und die »Endlösung« der Judenfrage. Drei Argumente gegen deren Datierung auf den Sommer 1941", in: *Werkstatt Geschichte* 18 (1997), 48.; Pohl: *Von der Judenpolitik,* 128.; Gerlach: *Kalkulierte Morde,* 662. skk.

[44] Eichmann perében ezen a ponton már megváltoztatta azt a korábban hangoztatott kijelentését, hogy a végső megoldásról döntést az év végén rendelték el, és akkor már azt mondta, erre 1941 nyarán került sor.

[45] Eichmann-per, 93. ülés, 1961. július 12.

[46] Herbert: *Best,* 320.

Függelék

[1] A fordítás az 1942. január 20-án megtartott wannsee-i konferencia „Tárgyalási jegyzőkönyve" alapján készült, melyet Adolf Eichmann készített Reinhard Heydrich útmutatásai alapján. Glavina Zsuzsa fordítása.

Mutató

Abetz, Otto 57
antiszemitizmus 12, 16–20, 26, 43, 120
és a diákok 27–28
és a közkatonák 39
és a náci párt 24
és az RSHA 25, 28
Arendt, Hannah 76
Aronson, Shlomo 70
Auschwitz 52, 54, 59, 101–102, 135–137

Bach-Zelewski, Erich von dem 62
Beck, Jozef 30
Belügyminisztérium 22, 105, 106, 120, 122, 123, 130
bełżeci haláltábor 9, 55, 67, 135
Best, Werner 29, 118, 123
Birodalmi Biztonsági Főhivatal *lásd* RSHA
Birodalmi Kancellária 78, 122, 125, 131
bolsevizmus 15
Bouhler, Philippe 84
Böhme tábornok, Hans Joachim 60–61
Brack, Viktor 53, 84
Bräutigam, Otto 58, 114
Breitman, Richard 72–73
Broszat, Martin 12
Browning, Christopher 126
Bühler, dr. Josef 88, 89, 95, 98, 101, 112, 116, 124, 127, 129, 141, 152

Chełmno, gázkamrák 9, 58, 64, 68, 101, 132
Conrad, Wilhelm 86
Conti, dr. Leonardo 128

Darré, Walter 29
Das Reich (újság) 70
de Lagarde, Paul 16–17
deportálások 41, 52, 61, 66, 69, 88, 106, 123, 132,
és halál (1941) 56–60, 70, 73, 82, 100
és Hitler 46, 52, 55, 57, 58–59, 68, 74, 83
Lengyelországba 33, 40, 62, 100, 135
a Szovjetunióba 54, 55–56

és a Wannsee-konferencia/ jegyzőkönyv 93, 100, 117, 121, 133
Deutscher Hochschulring 28
Dieckmann, Christoph 13
Dühring, Eugen 17

Egyesült Államok, hadüzenet Németországnak 83, 84
Eichmann, Adolf 33, 125
családi háttere és pályafutása 76
és a deportálások 33, 41
és Heydrich 41, 64, 108, 110, 111, 120, 133, 139
Höppner emlékeztetője E.-nak 63
tárgyalása és vallomása 52, 54, 55, 89, 90–94, 96, 99, 101, 115, 125, 129–130, 133, 137–139
és a Wannsee-konferencia/ jegyzőkönyv 90–92, 100, 121, 129–130
Einsatzgruppék (különítmények) 38, 42–43, 45, 46, 69, 103, 121, 124–125
Einsatzkommandók 28, 37, 42, 45, 103
elgázosítás 16, 49, 58, 61, 69, 135, 136
erőszak, a polgárság hallgatása 27

Fajpolitikai Hivatal 108, 128
Feldscher, dr. 80
félzsidó származásúak *lásd* mischling
Fort IX. 72
főmufti, jeruzsálemi 71
francia zsidók 57
Frank kormányzó, Hans 34, 55, 65–66, 101, 127
ellenvetései a zsidók lengyelországi betelepítése ellen, eltávolításuk követelése 34–35, 36, 40, 42, 111, 112
Freisler, Roland 88, 116–118, 141
Frick, miniszter 89, 113
Friedländer, Saul 13
Fritsch tábornok, Werner Freiherr von 27

Gerlach, Christian 5, 13, 69, 79, 81, 83, 98
Gestapo 25, 68, 76, 89
Globke, Hans 128
Globocnik, Odilo 41–42, 65–67, 135
Goebbels, Joseph 21, 22, 41, 52, 55, 56, 70, 83, 87, 134
Goldhagen, Daniel 12
Göring, Hermann 23, 24, 34, 47
és a Heydrichnek kiadott *Ermächtigung* a népirtással kapcsolatban 53–54
és a vegyes házasságokra vonatkozó irányelvek 107
Greifelt, Ulrich 88
Greiser, Arthur 59, 64
Grodno 125
Gross, Walter 108, 128

Grynszpan, Herschel 23
Gustloff, Wilhelm 23
Günther, Rolf 89, 91

Herbert, Ulrich 12, 28
Heydrich, Reinhard 7, 9, 41, 53, 75–76, 139
megpróbálja megerősíteni pozícióit/kiterjeszteni a befolyását a Wannsee-konferencián 7, 22, 110–112
háttere és pályafutása 75–76
összehívja a Wannsee-konferenciát 22
mint az RSHA vezetője 25
és a polgári közigazgatás 112
és a zsidók deportálása 22–23, 32–33, 54, 56, 64, 67–68
és az Einsatzgruppen egységek 37, 43, 45
aki megszabta a zsidókérdés menetét 121
elégedett a Wannsee-konferenciával 130–131
és a Wannsee-konferencia 76, 116–118, 133–134
és a Wannsee-jegyzőkönyv 7, 90–92, 97–99
és a közös bűnrészesség megteremtése a konferencián 113–114
Hilberg, Raul 12, 23
Himmler, Heinrich 10, 24, 31, 68, 111, 136
és a deportálások 59
szerepe a gyilkosságok elterjedésében, 1942-ben 136–137
és a szovjet zsidók meggyilkolása 52
találkozója Rosenberggel 68, 111
elmozdul a népirtás gondolata felé 47–48
és az áttelepítési program 31
az elgázosítás mint a fegyveres kivégzés alternatívája 49, 53, 56
Hitler, Adolf 8, 11, 37, 47
a gyilkosság a politikai küzdelem egyik törvényes eszköze 37
a háború alatt tartózkodik a beavatkozástól 8, 22
az 1920-as években „megsemmisítésről" beszél a *Mein Kampf*ban és szónoklataiban 15–17
csatlósai 20–29
egyre fenyegetőbben lép fel a zsidókkal szemben 30–32
elhatározza a népirtást 56, 81–82
és a Szovjetunió elleni háború 44, 47
és a zsidóság deportálása 55, 56–60, 65
érzékenysége a morál és a közvélemény ügyében 73, 105
és a Kristályéjszaka 22, 23
és a nürnbergi törvények 22–23, 105

és a zsidók rezervátumának/ gyarmatának elképzelése 30
felügyeli a zsidók megsemmisítését 49–52, 67
hatalma 22
jelenti 30, 49–52, 67, 71, 81–83
„jövendölése", hogy egy bekövetkező világháború a zsidóság pusztulását 15–17
megszállottsága a „zsidókérdés" ügyében 18
szónoklataival szentesíti a gyilkosságot mint elfogadható eszközt 67
találkozója a főmuftival 71
Hitlerjugend 18
Hofmann, Otto 89, 94, 97, 127, 141, 148, 151
hosszú kések éjszakája 27
Höppner, Rudolf Heinz 63–64
Höß, Rudolf 52, 54
HSSPF (Höhere SS und Polizeiführer) 48, 62, 72, 79, 111

Igazságügy-minisztérium 78, 131
intencionalisták-funkcionalisták vitája 11

Jäckel, Eberhard 9, 85, 110
Jäger, Karl 42
Japán megtámadja Pearl Harbort 81
Jeckeln, Friedrich 72
jegyzőkönyv *lásd* Wannsee-jegyzőkönyv
Judenkenner (újság) 31

Katzmann, Fritz 62, 104, 135
Kaufmann, Karl 57
Kelet-Galícia 61
Kempner, Robert 8, 77–78, 97
Kershaw, Ian 12
Klopfer, Gerhard 89, 117, 118, 123, 124, 141
Koeppen, Werner 59
Kommissarbefehl 44
Koppe, Wilhelm 68
Kristályéjszaka 18, 20, 21–22, 24, 120
Kritzinger, Friedrich-Wilhelm 88, 97, 101–102, 121–122, 141
Krüger, Friedrich-Wilhelm 79, 112, 135, 136
Krumey, Hermann 133
Kube, Generalkommissar 64, 73
Küchler tábornok, Georg von 39
Kvaternik marsall, Slavko 55

Lammers, Heinrich 91, 102, 115, 122, 123, 129, 131, 132
Lange, Rudolf 72, 89, 112, 117, 125
Leibbrandt, Georg 88, 116–117, 141
Lengyel Főkormányzóság 95, 101, 113, 127
a tömeggyilkosságok kezdete, a mérgező gázok használata 135
Bühler kívánsága, hogy itt kezdődjön a végleges megoldás 7, 92–93
konfliktus a Főkormányzóság civil hatóságaival 113, 126
deportálások a Főkormányzóság területére 33–34, 37, 40, 55, 64
és a szovjet hadjárat hatása 65
és az első gázkamrák építése 59
lásd Lengyelország
Lengyelország
és a zsidók kitelepítése 32, 36, 41, 56, 63
tiltakozás a zsidók lengyelországi betelepítése ellen, Frank 32–33, 56, 63, 82, 110, 124
és a zsidóellenes erőszak a megszállás első heteiben 38–39
lásd Lengyel Főkormányzóság
Liebermann, Max 86
Lipski, Jozef 30
Lódź 59, 64, 68, 71, 78, 100, 136
Lohse, Hinrich 100, 135, 136
Longerich, Peter 5, 12, 99
Lösener, Bernhard 73, 97, 106, 109, 111, 113, 125
lublini zsidók 65–66, 135, 138
Luther, Martin 81, 88, 94, 113, 119, 126, 141

Madagaszkár mint zsidó kolónia 34, 38
Manoschek, Walter 61
Marr, Wilhelm 17
Martin Bormann 122, 124
megsemmisítő táborok 54, 101, 104, 110, 138
Megszállt Keleti Területek Minisztériuma 78, 103, 112, 115, 131
Mein Kampf 15–16
Meyer, Alfred 88, 95, 116, 141, 152
Minoux, Friedrich 87, 89
Minszk 58, 64, 69, 71, 73, 78, 100
mischling („kevert származású" zsidó) 79, 94, 106, 107–109, 122, 127
és deportálásuk elhalasztása 132
és a Wannsee-konferencia 79, 94, 127, 130–132, 139
és az őket segítő tényezők 106, 109
és a Belügyminisztérium 106
sterilizálásuk 122, 127–128, 151
Mommsen, Hans 12, 21, 97, 104, 123
Morell, dr. 87
munkaszolgálat, zsidók 102, 123
Müller, Heinrich 89, 118, 119, 124–125, 132, 141

Náci Nőegylet 87
náci párt 22–26
Nebe, Arthur 62

negyedrészt zsidók *lásd* mischling
Nemzetiszocialista NSV 87
népirtás
a gondolat kialakulása 67–74
és a Göring-féle *Ermächtigung* 53–54
és a Wannsee-konferencia 115–126
Neumann, Erich 88, 95, 122, 141, 151
nürnbergi perek 6, 84, 96
nürnbergi törvények 21–22, 105, 106

Pearl Harbor, japán támadás 81
Pohl, Dieter 13
Pokorny, dr. Adolf 128
Propagandaminisztérium 116, 131

Rademacher, Franz 126
Rademacher, Fritz 34
Raeder admirális, Erich 35
Rath, Ernst vom 23
Rebentisch, Dieter 97
Reitlinger, Gerald 119
Ribbentrop, Joachim von 119
romák 34, 60, 71
Roosevelt elnök 71, 81, 85
Rosenberg, Alfred 29, 46, 53–54, 57, 69, 83–84, 110
RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) 25, 29, 35, 41, 53, 76, 90, 105, 108–109, 111, 113–114, 121, 124, 126, 127, 129, 130

SA 18
Sandkühler, Thomas 13
sárga csillag 57, 107
Scheffler, Wolfgang 110
Schellenberg, Walter 119
Schirach, Baldur von 41
Schlegelberger, Franz 88
Schleicher tábornok, Kurt von 27
Schöngarth, dr. Eberhard 88, 125, 142
Schwarze Korps, Das 29, 32
SD 25, 28, 37, 39, 43, 63, 76, 87, 134
Sobibor 135
Speer, Albert 87
SS 3, 24–25, 29, 37, 39, 44, 47–48, 70, 77, 87, 89, 113, 114, 115
sterilizálás 15, 94, 97, 108, 126, 128–129, 131, 149, 151
Stiftung Nordhav 87
Stuckart, Wilhelm 87, 88, 89, 90, 96–97, 101–102, 105, 111, 115, 116, 117, 118, 119, 123–125, 127–131, 141, 151
Suhr, Friedrich 53

szellemi fogyatékosok meggyilkolása 31, 37–38
Szerbia, zsidók meggyilkolása 62
szlovák zsidók 135
szovjet hadifoglyok 44, 129, 132
Szovjetunió
mint a zsidók deportálásának célpontja 54
és a volgai németek internálása 57
és a német csapatok bevonulása 42
és a zsidók meggyilkolása 52–53
T4 (eutanázia-) akció 53

Taylor tábornok, Telford 8
Thierack, Otto Georg 132
tömeggyilkosságok 8, 38, 47–48
Treblinka 136

Ukrajna 145

válás, kötelező 131
végső megoldás 9, 11–14, 24, 38, 54–55, 92–94, 96, 102, 104, 111, 127, 133, 136, 141, 142, 144, 146–147, 149, 152
vegyes házasságok 79, 94, 97, 105, 107–108, 124, 128, 132, 151
vegyes származású zsidók *lásd* mischling
Vernichtung 16

Wannsee-jegyzőkönyv 7–12, 15, 49, 91, 97, 102, 114, 134, 138
fordítása 141–142
Wannsee-konferencia (1942) 7–8, 9, 10, 11, 12, 20, 22, 25, 54, 88, 75–126, 138–139
mint Heydrich próbálkozása csökkenő hatalma megújítására 110–112, 114
és a deportálások 91, 131
és a rákövetkező találkozók 131–132
és a népirtás 115–126
a közös bűnrészesség megteremtése a konferencián 114–115
meghívottak 78–80
és a zsidók megsemmisítése 97–104, 131
a náci párt régi tagjai a résztvevők között 116–118
és a mischling-kérdés 79, 94, 127, 130–132, 139
résztvevők, akiknek már volt tapasztalatuk a zsidók megsemmisítésében 124–125
és elhalasztása 85–86
és a villa 86–87
Warta-vidéki körzet 58, 64–65
Warta-vidék 33, 34, 38, 58, 64–65
Weisbrod, Bernd 27
Wetzel, Erhard 69, 130
Wisliceny, Dieter 133

Zeitschel, Carltheo 134
zsidó emigráció 25, 30, 57, 76, 84, 92, 143, 144
Zsidó Emigrációs Központi Hivatal 76, 143
zsidók
antibolsevista akciók mint ürügy 42–43

antiszemitizmus az 1930-as
években és a zsidóság eltávolítása a német közéletből
18–19, 29
a népirtás kezdete 41–48
deportálásuk *lásd* deportálások és az emigráció 20, 28,
32, 90
a gyilkosságok célcsoportjainak bővítése (1941) 52–56
a gyilkosságok célcsoportjainak bővítése (1942) 130–131,
135–136
a végleges megoldás 81–83
és a nácik türelmetlensége
a lassú kitelepítések miatt 42
gyilkosságok Kelet-Galíciában 61
gyilkosságok Szerbiában
60–61
és a Kristályéjszaka 20,
21–22, 24, 120
kevert származás *lásd*
mischling
a szellemi fogyatékos zsidók
meggyilkolása 38
és a nácik elsődleges célja az
eltávolításukkal 20
és a kategorizálás nehézségei
105–107
a rezervátum/gyarmat ötlete
29, 35–36
áttelepítés 35–36
Hitler „megsemmisítésükről"
beszél a *Mein Kampf*ban és
szónoklataiban 15–17
mint munkaerő 105–106
és a sárga csillag 56, 107
zsidókérdés főszereplői 21–22
Zsidókérdés Kutatóintézete 108

MARK ROSEMAN

A VÉGSŐ MEGOLDÁS

A Wannsee-jegyzőkönyv

„Titkos birodalmi anyag" – ez állt a német külügyminisztérium dossziéjában talált papírköteg [illegible]. A megsemmisítést elkerülő dokumentum annak a találkozónak a jegyzőkönyvét tartalmazta, amelyet 1942. január 20-án, a Wannsee partján álló hatalmas berlini villában rendeztek a zsidókérdés végleges megoldására. Magas rangú náci tisztségviselők, SS-tisztek és pártfunkcionáriusok jelenlétében Reinhard Heydrich, a náci elhárítás és a német államvédelmi rendőrség vezetője összefoglalta, milyen intézkedéseket hajtottak végre a zsidókkal kapcsolatosan 1941-ig. Majd az előadást követően a résztvevők ínyenc ételek, finom konyak és márkás szivar mellett alig két óra alatt ítélték halálra hatmillió embert.

A szerző, Mark Roseman szikár tényszerűséggel, mégis megrázó erővel tárja fel a legújabb kori történelem talán legszégyenletesebb dokumentumának hátterét és a fordulópontnak számító találkozón történteket, amelyek a példátlan tömeggyilkosságokhoz vezettek.

ISBN 963 547 989 1

1790 Ft



20764

MARK ROSEMAN A VÉGSŐ MEGOLDÁS



MARK ROSEMAN
A VÉGSŐ MEGOLDÁS
A Wannsee-jegyzőkönyv



MAGYAR KÖNYVKLUB